PREFACE.

The present work was undertaken with no higher aim than to afford some assistance to my young friends preparing for the B. A. Examination of our University. As I proceeded in the work the difficulty and the magnitude of the work began to stare me in the face and I would have given up all thought of editing these hymns, but

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीय बुद्धिलक्षणम् ॥

The importance of the study of the Vedas can hardly be exaggerated. To a Hindu in particular the study of the Vedas is essential, for they are the basis of all his religious beliefs, and even all his social practices are referred to them. Rightly or wrongly all the customs he is called upon to revere have been said to have derived their authority from the Vedas. All his acts and all his beliefs, at any rate the acts and beliefs of all with whom he has to deal in this world so far as his social life is concerned, are incapable of being thoroughly understood and estimated without an attempt to trace them back to their accredited source, the Vedas. If an educated Hindu is to fulfil the high and noble function of leading his countrymen to a better state of things in the matter of belief and conduct, he must understand and explain how his society has come to be what it is, what are the phases of it that may be called primitive and pure and what the accretions of later and corrupt ages. For all this and more he cannot afford to be ignorant of the oldest treasures of his country.

To the student of history the Vedas are an invaluable help. They are the oldest productions of man and as such entitled to the veneration of all people of whatever creed or nation. They introduce us to a state of human life which is not described to us by any chronicler. The songs of the Vedic Rishis are an inexhaustible mine, to work in which is itself a delight, irrespective of the direct results to be got at from that labour. A minute analysis, however, of the utterances of the Rishis, as preserved in the Vedas, enables us to collect a fairly reliable historical material of the state of life and manners in the Vedic days. The inferences drawn in this way have been noticed in the notes, as much for the infor-

mation of the students as for directing and encouraging them to exercise thier own critical faculty in similar directions to bring out other facts of the same type.

This leads us to the third benefit that we derive from the study of the Vedas and that is an insight into the oldest poetry of mankind. The simple thoughts of the Ṛishis, their worldly concerns and the homely expressions they use, and the pure devotion of their hearts—all this is peculiar to the Vedic poets. Their very childishness is particularly charming.

But the greatest use of the Vedas is to the student of philology. Sanskṛit is so far considered to be the oldest language known to have produced an extensive literature, and nobody requires to be told that a new light altogether was thrown on the western world by the so-called discovery of this classical language of India. Hosts of scholars have devoted their days and nights to its study and are working revolutions in all branches of antiquarian research. But the science of Etymology has received wonderful assistance and has given birth to a child which bids fair to engross the attention of all the world. Unknown at first, despised later on, tolerated at present, philology will be fast embraced by all those that take interest in man and his concerns. The most important part in this gigantic work of unearthing the buried secrets of man's speech will be played by the study of Vedas. It is certainly not very honourable that the Hindus, the children of the soil should be idle spectators standing on the beach, while the Europeans, with the thousand and one disadvantages attending their honest efforts, should take a fearless plunge into the ocean of this honourable work. No greater service has been done by our University than by making it impossible, for every student of Sanskṛit that comes to it, to take the Arts-degree without having tested of the living spring of the Vedas. It is surely strange to study the literature of the dead language and to go without having read the smallest portion of the literature of that language when it was spoken as a vernacular.

A general review of the ancient Literature.

There are four Vedas—Ṛigveda, Yajurveda, Sâmaveda and Atharvaveda. Each of these has its Samhitâ, Brâhmana and Sûtra, and Prâtis'âkhya.

1 the Samhitâ of the Ṛigveda consists of the songs of the anci-

ent bards of India. These are simple compositions in the shape of prayers and praises addressed to the powers of nature in a deified form. In the primitive stages nothing is more likely than that nature should exercise a powerful influence on the mind of man by means of its grand phenomena. The grandeur and beauty joined with the tremendous outbursts of natural phenomena coming upon the puny creature with an unexpected suddenness can have no other effects than that of creating a feeling of helplessness and total submission. He must first of all save himself from all that is around him. He was thus struck with awe for everything, deified it and poured out his heart in prayers and praises addressed to it. He performed sacrifices in honour of one or more of these phenomena at a time. New verses were sung on the occasion of sacrifices. This period, when came out spontaneously the heart-pourings of these earlier inhabitants of this Planet, is the first stage of Vedic literature. In this we find at *times, speculations on the abstract questions of human existence*, the end and aim of human life and the creation of all this wide expanse by which man is surrounded. The prayers offered are very simple and the requests made are very modest. *Let us have good* sons, plenty of rain, abundance of wealth, freedom from vice, spacious residence, disappearance of enemies. This is the burthen of the prayers. These are the characteristics of a large portion of the Ṛigveda Samhitâ.

2 The next Samhitâ is the Yajurvada Samhitâ. Some of the hymns of the Ṛigveda are used in sacrificial rites. The officiating priests have to repeat some other formulæ to accompany the performance of the rite. These are embodied in Yajurveda. The Ṛigveda verses are recited by the Hotri, while the other formulæ which are in prose are repeated by the Adhvaryu who performs almost the whole manual work at the sacrifice. Thus for instance he repeats इषे त्वा when he cuts the branch.

3 Just as the Ṛigveda is the Veda of the Hotri priests and the Yajurveda of the Adhvaryus, so there is a third class of priests that have a whole Veda for themselves. These are the Udgâtṛi priests. Their Veda is the Sâmaveda. It is not a separate composition but mainly a selection from the Ṛigveda. These hymns of the Ṛigveda are chanted by the priests in particular modes of singing. One hymn is chanted in more than one or two different airs. This is the earliest music belonging to the Aryans of India.

they (the Āranyakas) are to be repeated in the forests and not in houses. The Āranyakas mark a period of advancement in human thought. At present the Āranyakas are repeated only in temples. There are five Āranyakas attached to the Aitareya Brâhmana.

2 Yajurveda is of two kinds-Taittirîya and Vâjasaneya or the *Black* and *White*. The *Mantras* are the same in both. There is a difference between the Yajurveda and the Rigveda. Rigveda contains only the hymns which are to be used at the time of the sacrifices. The Yajurveda contains the Mantras or the formulæ as well as the guidance in the matter of the ritual. Thus the portion which ought properly to be put into a Brâhmana is put in the Yajurveda.

This is, however, with regard to the Krishna Yajurveda. When Yâjnavalkya promulgated the White Yajurveda, he separated the Mantras from the Brahmanical portion. The Brahmanic portion thus *disengaged is incorporated* in the S'atapatha *Brâhmana* and contains a variety of speculations and legendary accounts. It goes without saying that the S'atapatha Brâhmana gives directions only to the Adhvaryu priests in matters of ritual. This *contains descriptions of sacrifices* and *As'vamedha among them.* This also contains an Upanishad called the Brihadâranyaka which is of a purely speculative and legendary character. This is a very great work and must have been in composition for a very long period *by a variety of writers in a variety of places.*

3 The Brâhmanas of the Sâmaveda seem to be of later date than the *S'atapatha. They are for the guidance of the Udgâtri priests.* These are of later date, for they mention temples and deities of human functions. Sâyana and Kâtyâyana say that they are eight in number and in these eight accents are not marked.

There were many schools in which the Vedas were learnt by heart. There were no written editions published so as to prevent differences in readings. They were orally transmitted. The members of one school had their own recension. This gave rise to what are called Charanas or S'âkâs. These S'âkhâs are interested in the propagation and preservation of their own recensions. They had their own code of sacrificial rites. These are the Brâhmanas. They explained in their own way the occasions on which hymns were composed. They criticized the opinions of the different Charanas. Thus the Kaushitaki has opposed some opinions of the Tân-

As the Vedas—the hymns—were to be used in the sacrifice, they had to be learnt by heart. The Brâhmanas taught the use of the Mantras, gave directions as to when particular formulæ were to be repeated. There was in like manner a literature that laid down rules for the modulation of voice, for the accent emphasis, that laid down rules of sandhi, that, in fact gave every guidance in regard to the recitation of the Vedas. Occasionally they touched on questions of grammar, but that was not the chief aim of this literature. This literature is called the "Prâtis'âkhyas." As there were various recensions of each Veda differing with the different Charanas and S'âkhâs, there were Prâtis'âkhyas corresponding to each of these. They were all written for this practical purpose. They fix the texts of the Vedas for the study and preservation of which, injunctions are given in these. In this manner we can detect the alterations effected by a later hand.

Notwithstanding the fact that there were as many Prâtis'âkhyas as there were Charanas, we have only at this day one Prâtis'âkhya for each Veda. 'The style of these is free from cumbrous ornaments and unnecessary subtleties It is their object to teach and not to endify, to explain not to discuss.'

1 The first Prâtis'âkhya is the S'âkala Prâtis'âkhya by S'aunaka. He wrote for the S'âkalas but did not always like what they said. Still he excused them on the ground that they followed Sâkala Pitâ or S'âkala. He himself however, did not bind himself to follow either. There is one of the S'âkala Prâtis'âkhyas as preserved by S'aunaka's pupils, who themselves formed a new Charana under his name and are known as S'âunakîyas. This Prâtis'âkhya does not correspond to the edition of Rigveda that we have. What is true of this Rigveda Prâtis'âkhya is true of every other Prâtis'âkhya we have got, in other words none of the Prâtis'âkhyas corresponds to the edition of the Vedas in our hands.

2 The second is the Prâtis'âkhya of the Black Yajurveda. It quotes several Charanas of the Krishna Yajurveda such as Taittirîyas, Âhvârakas, Aukhîyas and Bhâradvâjîns. Its grammatical terminology is less advanced and less artificial than that of the Prâtis'âkhya of the S'ukla Yajurveda.

3 The third is the Prâtis'âkhya of the Mâdhyandinas a sub-division of the Vâjasaneyas—but really of the Kâtyâyanîyas. This shows considerable advancement in grammatical technicality. This Kâtyâyana and the Vârtikakâra on Panini are the same as,

Max Muller thinks it. He could deal both with Vedic and ordinary language. He himself distinguishes between '[illegible] and [illegible].' Some of the Prâtis'âkhya Sûtras are imperceptibly united with Pâṇini's text.

4 The fourth is the Prâtis'âkhya called S'aunakîya Chaturâdhyâyikâ. The author of this is not the S'aunaka of the S'âkala Prâtis'âkhya. This is Atharvaṇa Prâtis'âkhya. Still the author may be one of the Charaṇas of S'aunaka. The grammatical terminology of this is far in advance of that of Kâtyâyana Prâtis'âkhya and seems to be later than this, since what Kâtyâyana says applies to this S'aunaka alone.

5 Sâmatantra may be taken to be Sâma Prâtis'âkhya. So says Max Muller who mentions this in the Charaṇavyûha.

In what goes above, little has been said about the 4th or the Âtharvaṇa Veda except about its Samhitâ and the Prâtis'âkhya. It is not separately used in ritual. It is the least taken care of by the Brâhmaṇas. Still it has the dignity of Veda and advantage of this has been taken by men who want to blow their own trumpet. With this Veda are associated a number of Upanishads or Âraṇyaka Brâhmaṇas. The original Upanishads are some twenty. Many are added afterwards in praise of the favourite deities of pushing men. Thus men have taken undue advantage of the sacred name of Veda and thus the Atharvaveda is tampered with as Dr. Bhândârkar once indignantly said 'in the most unconscionable manner.' There is a Khandobopanishad and there is an Allopanishad and there may be tacked on to this Veda tomorrow a Universityupanishad.

It is impossible to ascertain with any very great accuracy the dates of the several portions of this vast Vedic literature. It is beyond all doubt that the Rigveda is the oldest; but various portions of this Veda too, are to be ascribed to widely separated periods of time. The antiquity of the Vedas is and will continue to engage the brains and pens of eminent scholars of the West and the East, but so far as definite chronology is concerned, we are almost hopeless of having any. There are indications in the body of the hymns to refer some hymns to later and some to earlier periods. The principles of determining these are also varying and they are noticed in their proper place in the notes. Astronomical allusions,

however, have been made use of by critics to arrive at some chronological data. Prof. B. G. Tilak's conclusions seem to be accepted now by the majority of Vedic scholars. He arrives at the conclusion that the Vedic hymns are composed at three different periods, and the oldest may reach 6000 B. C. However reluctant some European scholars may be to accept the conclusions of Hon'ble Mr. Tilak's Orion, it will be very difficult for them to controvert these. We, who have in astronomical matters to depend on others, see no reason to demur to thankfully commend the intelligent labours of Prof. Tilak in this field. At any rate so long as his conclusions are unchallenged and unrefuted, we must refer the Vedas to an antiquity longer than Weber, Max Muller and many other European scholars are willing to allow.

There was a time in India when the Rigveda received the attention of the most intelligent people of the land. It must have become apparent to the reader how pains-taking the Hindus were in their study of the Rigveda, how jealous they were of any tampering with the text. Schools arose who put interpretations on the Veda in their own way Individuals became famous for their extraordinary labours in that department. Altogether, there was, a brisk activity in this matter and we have to mourn at this distance the loss of that vast literature on this all important subject. We have however, an idea of what it must have been from Yâska and Pâ. nini, who quote a host of authors by name and also mention schools such as the Aitihâsikas, the Nairuktas, the Parivrâjakas the Vaiyâkaranas, the Yâjnikas. Bad days came on India in matter of literary advancement as in advancement along all other lines. Independent thought disappeared and more elaborate modes of study came into existence. Literature, like religion, became cold and formal. Theological and philosophical wrangling brought into being thoroughly antagonistic schools, all endeavouring in their own hair-splitting manner to establish the divine character of their own tenets. The old texts were all respected, but not studied in the simple spirit of the composers. Controversial elemtnts were introduced and the pure fountain of the old philosophical literature was defiled by being turned to party purposes, till that inspiring literature was thrown aside and people began to think more of the artificial literature of later days than of the natural heart-pourings of the old Rishis and their devout followers. Re-action seems to have taken place in the kingdom of Vijayanagara, the sole center of Brahmanical lore towards the clo-

se of the middle ages in the Deccan. There the Vedas and the Upanishads were again taken up in right earnest but the Pandits, who were thoroughly imbued in the scholastic mode of thought, were little fitted to separate wheat from chaff. The tendency, however, was in the right direction and a longer life to that Hindu kingdom might have done something for the ancient literature of India. But it was no match for the growing Mahomedan power and the ancient literature of India had to wait for some centuries more. All honour to the Vaidikas, however, who have preserved the Vedas and Vedângas from destruction by an alien and unsympathetic, not to say a hostile race. At last a people, ambitious to connect themselves with the home of the Vedas and seeking to find information of their remote ancestors have taken deep interest in this subject and during the last century more has been done for the Vedas by foreigners than by the people of this country. The grand work of an excellent edition of the Rigveda with Sâyanâchârya's commentary was undertaken and carried out, with the help of India's money, in a strange land and under most unfavourable circumstances. The work must indeed have been, as we see it actually described by Pro. Max Muller from time to time quite an uphill ascent to all the people concerned. Within less than half the expenditure and with one tenth of the worry and trouble, the same work could have been done on the congenial soil of India. This does not mean any disparagement to the great Bhatta Moksha Muller, but a regret for the woeful neglect of duty on the part of our own people in the matter. In the intellectual no less than in the material world, we are allowing others not indeed to steal a march over us, but to push us back and tread us down quite in broad day-light. If we refer to the list of workers in the field of the Veda given at the end of Prof. Max Muller's Vedic hymns in the Series now well known as 'the Sacred Books of the East,' we shall find nearly every European leading nation represented. It is not here possible nor necessary to mention their names and works, but we must be thankful to them for all their zeal and enthusiasm in the matter. Whereas, formerly Yâska quoted Gârgya, Kautsa, Aurnavâbha and others, we have to quote Max Muller, Muir, Wilson and others, and this we believe is no small honour to these eminent scholars, of which they must be justly proud. It must not be supposed that there is no work remaining for the future heroes that may desire to break a lance in the field. Much as has been done, more much more can be and yet remains to be done.* The Veda has not been satisfactorily interpreted,

* शिक्षा, व्याकरण, छंदस, निरुक्त, कल्प and ज्योतिष.

The difficulties of Sâyana the great commentator have not been all solved His mistakes have not been all corrected The light of collateral languages has not been thoroughly availed of, more particularly Zend has yet to be drawn upon Dr Haug has done good service in that direction, but others are not known to have followed him There is no doubt that the Zend literature will aid the study of the Veda to a great extent The two languages are quite akin to the pronouns, and particles, many words almost coinciding As proof of this we shall give in our notes some of the Zend words The present writer is very sorry that he has not been able to acquire a knowledge of that language decent enough to advance anything like sensible guesses of the meaning of Vedic passages by the light of its literature He is convinced, however, that in cases of words used rarely in the Veda a flood of light is likely to pour from that direction The old Persians and the old Aryans have many things so common that they cannot but explain each other Some of their deities, some of their customs, some of their rites and *ceremonies* and *some of the* names of their priests are so thoroughly identical * For the present our students have to satisfy themselves with what Sâyanacharya had done and what such eminent scholars as Prof Max Muller, Williams, Colebrooke, Wilson, Whitney, Haug Muir, and nearer home Dr Peterson have done *It would be doing injustice to the memory of a* gentleman of indefatigable industry to omit all mention of the Vedarthayatna of the late Râo Bahâdur Shankara Panduranga Pandit The present annotator owes a deep debt of gratitude to all these, from whose works he has received very valuable assistance

Before concluding this preface, I *must express my profound* sense of satisfaction that my revered teacher Dr Bhândârkar has very kindly permitted me to launch my first humble production into the world under his own encouraging auspices It was no doubt a serious drawback that I could not do my work directly *under his eye, so as to derive the benefit of his critical faculty and* of his increasing familiarity with the German language My thanks are due to gentlemen that have helped me in one way or the other, but they are particularly due to the Proprietors of the Nirnaya-Sâgara Press, who alone in this presidency could have undertaken the publication *of this work without any immediate* prospect of pecuniary gain. My own object in taking this edition in hand is very modest and if that is accomplished to a certain extent, I shall feel myself amply rewarded

4th August 1895,
Rajaram College,
Kolhapur

V. G BIJÂPURKAR

* *Dr Haug's preface to the Aitareya Brâhmana.*

ऋक्संग्रहः ।

सायणाचार्यभाष्यसंवलितः ।

(मं० १ सू० २५)

१.

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रत ॥ मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विश प्रजा कदाचित् प्रमाद कुर्वंति तथा वयमपि ते तव सबधि यच्चिद्धि यदेव किञ्चिद्व्रत कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिन प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवत । तदपि व्रत प्रमादपरिहारेण साग कुर्वंति शेष ॥ यथा । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादाते । फि० ४ १५ । इति सर्वानुदात्तत्व । मिनीमसि । मीञ् हिंसायां । इदतो मसि । पा० ७ १ ५८ । क्र्यादिभ्य श्ना । मीनातेर्निगमे । पा० ७ ३ ८१ । इति ह्रस्वत्व । ई हल्यघोरितीकार । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ एव स्वर शिष्यते । यद्वृत्त योगान्निघाताभाव ॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः ॥ मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

गत्यो.। इहनिभ्यां क्तुः । उ० ३. ३०.। इति क्तुप्रत्ययः। धातोर्नकारस्य तकारः। जिहीळानस्य । हेडृ अनादरे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषहस्वचुत्वजश्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः राध साध संसिद्धौ । चङि णिलोप उपधाया हस्वत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषहस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्योग इत्यडभावः । हृणानस्य । हृणीङ् लज्जायां । अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥

वि मृ॒ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न संदि॑तं । गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अश्वं॑ । न । सम्ऽदि॑तं ॥ गीः॒ऽभिः । व॒रु॒ण॒ । सी॒म॒हि॒ ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । रथी रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रांतमश्वं न अश्वमिव । यथा स्वामी श्रांतमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथी । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्ठेति क्तः । द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । पा० ७. ४. ४०. । इतीकारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । षिञ् तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । घलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा षिञ् बंधने इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

परा॒ हि मे॒ विम॑न्यवः॒ पत॑न्ति॒ वस्य॑इष्टये । वयो॒ न व॑स॒तीरुप॑ ॥ ४ ॥

परा॑ । हि । मे॒ । विऽम॑न्यवः । पत॑न्ति । वस्यः॑ऽइष्टये ॥ वयः॑ । न । व॒स॒तीः । उप॑ ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतंति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वादनिघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दादिन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोपे ईयसुनो यकारलोपश्छांदसः । वसती. । शतृप्रत्ययस्य ङीपि ङीप उदात्तत्वम् ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे ॥ मृळीकायं । उरुऽचक्षसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्मत्सुखाय वरुणं कदा कस्मिन्काल आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशम् । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारम् । उरुचक्षसम् बहूना द्रष्टारम् । क्षत्रश्रियम् क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्विप् च । पा० ३. २. १७८. । इत्यादिना क्विप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरम् । नृदोरविस्रवत आद्युदात्तः । करामहे । करोतेर्व्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसम् । चक्षेर्बहुलं शिच । उ० ४. २३२. । इत्यसुन् । शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः ॥

तदित्समानमाशाते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशाते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः ॥ धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंतौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते अश्नुवाते । न प्रयुच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुत ॥ आशाते । अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यात्वम् । अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्नोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति नुडभावः । वेनंता । वेनतिः कान्तिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुषे । दाशृ दान इत्यस्माद्दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेदं । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां ॥ वेदं । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छता वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति ।

सोऽस्मान्बंधनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ध्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । वीनाम् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । पतताम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थे । समुद्राभ्राद्घः । पा० ४. ४. ११. । इति घप्रत्ययः ॥

वेद॒ मासो॑ धृ॒तव्र॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जाव॑तः । वेदा॒ य उ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

वेद॑ । मा॒सः । धृ॒तऽव्र॑तः । द्वाद॑श । प्र॒जाऽव॑तः ॥ वेद॑ । यः । उ॒प॒ऽजाय॑ते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासश्चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान्वेद जानाति । यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पद्दन्नित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य मासित्यादेशः । ऊडिदंमित्यादिना शस उदात्तत्वम् । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । द्व्यष्टनः संख्यायाम् । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्त्वम् । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भावे । प्रपूर्वाज्जनसनखनक्रमगमो विडिति विट्प्रत्ययः । विड्वनोरित्यात्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजा एषा संतीति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । पा० ५. २. ९४. । मादुपधाया इति मतुपो वत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यम् । पा० ६. १. १९५. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वम् । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । नच तिङ्ङतिङ इति निघातः । यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

वेद॒ वात॑स्य वर्त॒निमु॒रोर्ऋ॒ष्वस्य॑ बृ॒ह॒तः । वेदा॒ ये अ॒ध्याস॑ते ॥ ९ ॥

वेद॑ । वात॑स्य । व॒र्त॒निम् । उ॒रोः । ऋ॒ष्वस्य॑ । बृ॒ह॒तः ॥ वेद॑ । ये । अ॒धि॒ऽआस॑ते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद वरुणो जानाति । ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रम् । पा० ६. १. १६०. । इति स्तोत्रवाच-

कस्य वर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छादिषु पाठादस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनांतोदात्तत्वम्। बृहतः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वम्। अध्यारते। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याःस्वा। साम्राज्याय सुक्रतुः॥ १०॥

नि। ससाद। धृतऽव्रतः। वरुणः। पस्त्यासु। आ॥ सांऽराज्याय। सुऽक्रतुः॥ १०॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजास्वा निषसाद आगत्य निषण्णवान्। किमर्थम्। प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा॥ निषसाद। सदिरप्रतेरिति षत्वम्। साम्राज्याय। सम्राजो भावः साम्राज्यम्। गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ्। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। सक्रतुः। क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति। कृतानि या च कर्त्वा॥ ११॥

अतः। विश्वानि। अद्भुता। चिकित्वान्। अभि। पश्यति॥ कृतानि। या। च। कर्त्वा॥ ११॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभिपश्यति सर्वतोऽवलोकयति। या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि। चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि। कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः॥ अद्भुता। शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलच इति नुम्। नलोपः। चिकित्वान्। कित ज्ञाने। लिट् क्वसु अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि। वस्वेकाजाद्धसामिति नियमादिडभावः। रुत्वानुनासिकावुभौ संहितायाम्॥ पश्यति। पाघ्राध्मादिना दृशेः पश्यादेशः। कर्त्वा। कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः। पा० ३. ४. १४. इति करोतेस्त्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। पूर्ववच्छेर्लोपः॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत्। प्र ण आयूंषि तारिषत्॥ १२॥

सः। नः। विश्वाहा। सुऽक्रतुः। आदित्यः। सुऽपथा। करत्॥ प्र। नः। आयूंषि। तारिषत्॥ १२॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् करोतु । किं च नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायामिति समासे न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा तृतीयाया आत्वादेशः । पा० ७. १. ३९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लित्स्वरेण बाध्यते । कत्वादयश्चेत्येतन्न भवति । अबहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पथिन्शब्दस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप् । शपो वा लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा छांदसे लुङि कृमृदृरुहिभ्यः । पा० ३. १. ५९. । इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलम् । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वम् । तारिषत् । तारयतेर्लेट्यडागमः । सिब्बहुलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् ॥

बिभ्र॑द्द्रा॒पिं हि॑र॒ण्ययं॒ वरु॑णो वस्त नि॒र्णिज॑म् । परि॒ स्पशो॒ नि षे॑दिरे ॥ १३ ॥

बिभ्र॑त् । द्रा॒पिम् । हि॒र॒ण्यय॑म् । वरु॑णः । व॒स्त॒ । निः॒ऽनिज॑म् ॥ परि॑ । स्पशः॑ । नि । से॒दि॒रे॒ ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परितो निषेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गतौ । द्रापयतीपून्कुत्सिता गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम् । अर्तिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययम् । ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्यदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्ववदडभावः । निर्णिजम् । णिजिर् शौचपोषणयोः । स्पश- । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । क्विप् चेति क्विप् । निषेदिरे । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माल्लिड्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिट्यभ्यासलोपौ । सादिरप्रतेरिति षत्वम् ॥

न यं दिप्स॑न्ति दि॒प्सवो॒ न द्रुह्वा॑णो॒ जना॑नाम् । न दे॒वम॒भिमा॑तयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । ह्रुह्वाणः । जनानां ॥ न । देवं । अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छंतो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां ह्रुह्वाणो द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न ह्रुह्यंति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशंति ॥ दिप्संति । दंभु दंभे । अस्मात्सनि सनीवंतर्धेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. । इडभावः । हलंताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात्सनः कित्वाद्दंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्येकारः । अनिदितामिति नलोपः । भष्भावाभावश्छांदसः । पा० ८. २. ३७. । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्त्वानित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सव । सनंताद्दंभेः सनाशंसभिक्ष उरित्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ह्रुह्वाण. । द्रुह जिघांसायाम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ॥ अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे सर्वतः कृतवान् । स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत असामि संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च । पा० ४. १. १६१. । इत्यञ् । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । असामि । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् । पा० ६. २. २. १. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः । अशेर्युट् चेत्यसुन् । उदरेषु । उदि दृणाते रजलौ पूर्वपदांत्यलोपश्च । उ० ५. १९. । इत्यच् । लित्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

परा मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छंतीरुरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परा । मे । यंति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ॥ इच्छंतीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परायंति

पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छति। तत्र दृष्टान्त। गावो न। यथा गावो गव्यूती रसु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छति तद्वत्। गव्यूती। गावोऽत्र यूयत इत्यधिकरणे क्तिन्। गोर्यूती छन्दसि। पा० ६. १. ७९ २०। इत्यवादेश। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा यूतिर्यवनम्। गवा यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। इच्छती। इष इच्छायाम्। लट् शतृ। तुदादिभ्य श। इषुगमियमां छ इति छत्वम्। अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर शिष्यते॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं। होतेव क्षदसे प्रियं॥ १७॥

सं। नु। वोचावहै। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतं॥ होताऽइव। क्षदसे। प्रिय॥ १७॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मम जीवनार्थं मधुरं हविराभृतम्। अत सवाख्ये कर्मणि सपादितम्। अत कारणाद्धोतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हवि क्षदसे अश्नासि। पुनर्हवि स्वीकारादूर्ध्वं शुनःशेपस्त्वं च अहं च नु अवश्य संवोचावहै सम्भूय प्रियं वार्तां करवावहै॥ वोचावहै। ल्लोडर्थे छान्दसे लुङि ब्रुवो वचि। अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेश। वच उमित्युमागमे गुण। व्यत्ययेन टेरेत्वम्। यद्वा लेट एव अङादेश। स्थानिवद्भावादैत्वम्। आभृतम्। हृग्रहोर्भ। गतिरनन्तर इति गते प्रकृतिस्वरत्वम्॥

दर्श नु विश्वदर्शतं दर्श रथमधि क्षमि। एता जुषत मे गिरः॥ १८॥

दर्शं। नु। विश्वऽदर्शतं। दर्शं। रथं। अधि। क्षमि॥ एताः। जुषत। मे। गिरः॥ १८॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्श नु अहं दृष्टवानस्मि। क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणस्याधिरथमधिदर्शम् आधिक्येन दृष्टवानस्मि। एता उच्यमाना मे गिरो मदीया स्तुतीर्जुषत वरुण सेवितवान्॥ दर्शम्। दृशेरिति वा। पा० ३. १. ५७। इति च्लेरङादेश। ऋदृशोऽङि गुण। पा० ७. ४. १६। इति गुण। विश्वदर्शतम्। दृशेर्भृमृदृशीत्यादिना। उ० ३. १०९.। अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्द। अरट्टयादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। यद्वा विश्व दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहि। बहुव्रीहौ विश्व संज्ञायाम्। पा० ६. २. १०६। इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। क्षमि। क्षातो धातो। पा० ६. ४. १४०। इत्यत्र इति योगविभागादाकारलोप.॥

इमं मे वरुण श्रुधी हर्वमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥१९॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय । त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । किं च अद्यास्मिन्दिने मृळय अस्मान्सुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा. ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आचके । कै गै शब्दे । आत्मादिष्वादेचः । पा. ६. १. ४५. । इत्यात्वम् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥२०॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ॥ सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । ग्म. । ग्मेत्येतद्भूनामसु पठितम् । आतो धातोरित्यत्र आत इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । पा. ३. २. ७४. । इति मनिन् । नित्स्वरादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

उत् । उत्ऽतमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चृत ॥ अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्मांकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि उत्कृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं विचृत वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशा-नवचृत अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमम् । उन्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वम् । मुमुग्धि । मुच्लृ मोक्षणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः । द्विर्भावः । हलादिःशेषः हुझल्भ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । इति हेर्धिरादेशः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । चृत । चृती हिंसाग्रंथनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

(मं० १ सू० ३२)

२.

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री । अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥१॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ॥ अहन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार । तस्येंद्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि । यानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् हतवान् । तदेतदेकं वीर्यम् । अनु पश्चादपो जलानि ततर्द हिंसितवान् । भूमौ निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यम् । पर्वतानां सम्बंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत् भिन्नवान् । कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि । शूर वीर विक्रांतौ । ण्यंतादचो यदिति यत् । णेरनिटीति णिलोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हि नुशब्देन बहु-व्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्वीरवीर्यौ चेति पुनरुद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचम् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । चकार । लिति लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतथेवीकारलोपे हल्ङ्याब्भ्य इति तकारलोपः । अहिम् । आङ्पूर्वाद्धंतेराङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३६. । इतीण् प्रत्ययः आङो ह्रस्वत्वं च । चश-ब्देन घेञो डित् समाने ख्यश्चोदात्त इति डित्त्वं पूर्वपदांतोदात्तत्वं चानुकृष्यते । ततष्टिलोपे पूर्वपदोदात्तत्वम् । ततर्द । उतृदिर् हिंसानादरयोः । तिङ्ङतिङ इति

निपातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । क्रुधमंडार्थेभ्यश्च । पा० ३. २. १५१. । इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अह॒न्नहिं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णं त्वष्टा॑स्मै॒ वज्रं॑ स्व॒र्यं॑ ततक्ष ।
वा॒श्रा इ॑व धे॒नवः॒ स्यन्द॑माना॒ अञ्जः॑ समु॒द्रमव॑ जग्मु॒रापः॑ ॥२॥

अह॑न् । अहि॑म् । पर्व॑ते । शि॒श्रि॒या॒णम् । त्वष्टा॑ । अ॒स्मै॒ । वज्र॑म् । स्व॒र्य॑म् । त॒त॒क्ष॒ ॥ वा॒श्राःऽइ॑व । धे॒नवः॑ । स्यन्द॑मानाः । अञ्जः॑ । स॒मु॒द्रम् । अव॑ । ज॒ग्मुः॒ । आपः॑ ॥ २ ॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् हतवान् । अस्मा इंद्राय स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ता आप. समुद्रमंजः सम्यगवजग्मुः प्राप्ताः । तत्र दृष्टांतः । वाश्राः वत्सान्प्रति हंभारवोपेता धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छंति तद्वत् । शिश्रियाणम् । श्रिञ् सेवायाम् । लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशाः । चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्यं । ऋ गतौ । अस्मात्सुपूर्वादृहलोर्ण्यदिति ण्यत् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध्यभावः । यद्वा स्तृ शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्ध्यभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । वाश्यंत इति वाश्राः । वाशृ शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । जग्मुः । उपि गमहने- त्युपधालोपः ॥

वृ॒षा॒यमा॑णोऽवृणीत॒ सोमं॒ त्रिक॑द्रुकेष्वपिबत्सु॒तस्य॑ । आ साय॑कं म॒घवा॑दत्त॒ वज्र॒मह॑न्नेनं प्रथम॒जामही॑नाम् ॥३॥

वृ॒षा॒यमा॑णः । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सोम॑म् । त्रिऽक॑द्रुकेषु । अ॒पि॒ब॒त् । सु॒तस्य॑ ॥ आ । साय॑कम् । म॒घऽवा॑ । अ॒द॒त्त॒ । वज्र॑म् । अह॑न् । ए॒न॒म् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अही॑नाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निंद्रः सोममवृणीत वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् पीतवान् । मघवा धनवानिंद्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हतवान् । वृषायमाणः वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. । इति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशाद्धातोरंतोदात्तत्वे क्यङंताद्धातोरंतोदात्तत्वम् । सायकम् । षिञ् बंधने । सिनोतीति सायकः ण्वुल् । लित्स्वरेणाद्युदात्त-

त्वम्। प्रथमजाम्। प्रथमं जायत इति प्रथमजाः। जनसनखनक्रमगमो विट्। विड्वनोरित्यात्वम्॥

यदिंद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः। आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से॥४॥

यत्। इंद्र। अहन्। प्रथमऽजां। अहीनां। आत्। मायिनां। अमिनाः। प्र। उत। मायाः॥ आत्। सूर्यं। जनयन्। द्यां। उषसं। तादीत्ना। शत्रुं। न। किल। विवित्से॥ ४॥

उत अपि च हे इंद्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हतवानसि। आत् तदनंतरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबंधिनीर्मायाः प्रामिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि। अनंतरं सूर्यमुषसमुषःकालं द्यामाकाशं च जनयन्नु-त्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे। तादीत्ना तदानीमावरकांधका-राभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल त्वं न लब्धवानसि खलु॥ अहन्। हंतेर्लङि हल्ङ्याब्भ्य इति सिलोपः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनाम्। मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाद्व्रीह्यादिभ्यश्च (पा० ५. २. ११६.) इति मत्वर्थीय इनिः। अमिनाः। मीञ् हिंसायाम्। क्र्यादिकः। मीनातेर्निगमे। पा० ७. ३. ८१.। इति ह्रस्वत्वम्। तादीत्ना। तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्व-र्णविपर्ययः। किल। निपातस्य चेति दीर्घत्वम्। विवित्से। विद्लृ लाभे। क्रादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिंद्रो वज्रेण महता वधेन। स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः॥ ५॥

अहन्। वृत्रं। वृत्रऽतरं। विऽअंसं। इंद्रः। वज्रेण। महता। वधेन॥ स्कंधांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः। शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः॥ ५॥

अयमिंद्रो वज्रेण सपादितो यो महान्वधसाधनं वज्रेण वृत्रतरमतिशयेन लोका-नामावरकमंधकारभूतम्। यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वाच्छन्नूत्तरानि वं वृत्रमेतन्नामक-मसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुर्यथा भवति तथाहन् हतवान्। असच्छेदने दृष्टांतः। कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसीव। यथा वृक्ष-स्कंधाश्छिन्ना भवंति तद्वत्। तथा सत्यहिर्वृत्रः पृथिव्या उपपृक्पृथक् सामीप्येन संपृक्तः शयते शयनं करोति। छिन्नशाखवद्भूमौ पततीत्यर्थः॥ वृत्रतरम्। वृ

वर्तने । स्फायितंचीत्यादिना भावे रक्प्रत्ययांतो वृत्रशब्दः । वृत्रेणावरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः । तरतेः पचाद्यच् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदपि तु व्यत्ययेन । व्यंसम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वम् । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽप् । तत्संनियोगेन धातोर्वधादेशः । स चांतोदात्तः । अंतस्याकारस्यातो लोप इति लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा । ओव्रश्चू छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । ओदितश्च । पा० ८. २. ४५. । इति परत्वान्निष्ठानत्वम् । ततो व्रश्चभ्रस्जेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ६. । इति । नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात् षत्वं न भवति कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुत्वम् । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शयते । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं ।
नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इंद्रशत्रुः ॥६॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरं । तुविऽबाधं । ऋजीषं ॥ न । अतारीत् । अस्य । संऽऋतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रोऽयोद्धेव योद्धृरहित इवेन्द्रं आजुह्वे हि आहूतवान्खलु । कीदृशमिंद्रम् । महावीरम् शुभैर्गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतम् । तुविबाधम् बहूनां बाधकम् । ऋजीषम् शत्रूणामपार्जकम् । अस्येदृशस्येंद्रस्य संबंधिनो ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरीतुं नाशक्नोत् । इंद्रशत्रुः इंद्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् रोधकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यं पाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । समासांतविधेरनित्यत्वात्कपृत्व । पा० ५. ४. १५३. । इति कबभावः । जुह्वे । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणम् । उवङादेशाभावश्छांदसः । यद्वा छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्नुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा खाजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति सातत्ये हुवे वामित्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम् । अनेकाच्त्वाभावात् । अने-

सांच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वम् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । महावीरम् । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । आन्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वम् । तुविबाधम् । बाधृ विलोडने । तुवीन् प्रभूतान्बाधत इति तुविबाधः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृतिम् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना नद्यो भवंति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः । कुममारदलादयः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे पिष्लृ संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रशत्रुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।
वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान ॥ वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः । अहस्तो हस्तरहितो वृत्र इंद्रमुद्दिश्यापृतन्यत् । पृतनां युद्धमैच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कंधेऽध्युपरि वज्रमाजघान इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छया दृष्टांतः । वध्रिश्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृत्रः पुरुत्रा बहुष्वर्थेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्तस्ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्यांत्यलोपश्छांदसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च पा० ७. २. १२. । इतीट्प्रतिषेधः । पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । पा० ५. ४. ५६. । इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपणे इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नुदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ॥ याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रमापो जलान्यतियंति अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदं न सिंधुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहंत्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिलाभेन तु मनुष्या हृष्यंतीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव महीगता आपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् । अहिर्वृत्रो मेघस्थासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधः शयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नम् । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वम् । अमुया । सुपां सुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानम् । शीङः सार्वधातुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणः । धातोर्ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागमशासनमिति वचनान्मुगभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायाम् । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वम् । यद्वा महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचनेऽल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतःशीः । पादस्याधः शेत इति पत्सुतःशीः क्विप् चेति क्विप् । ततिपद्दन्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शसादौ पण्यीत्यनापि । पा० ६. १. ६३. । दोपन्नादेशो भवति इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृत इतराभ्योऽपि दृश्यंते । पा० ५. ३. १४. । इति सप्तम्यर्थे तसिल् । सुगभावश्छांदसः ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेंद्रो अस्या अव वधर्जभार । उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥९॥

नीचाऽवयाः। अभवत्। वृत्रऽपुत्रा। इंद्रः। अस्याः। अव। वधः। जभार॥ उत्ऽतरा। सूः। अधरः। पुत्रः। आसीत्। दानुः। शये। सहऽवत्सा। न। धेनुः॥ ९॥

वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता हताभवत्। पुत्रं प्रहारादक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः। तदानीमयमिंद्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृत्रस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार प्रहृतवान् तदानीं सूर्मातोत्तरोपरि स्थितासीत्। पुत्रस्त्वधोभागस्थित आसीत्। सा च दानुर्दानवी वृत्रमाता शये मृता शयनं कृतवतीति। तत्र दृष्टान्तः। धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न। यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत्। नीचावयाः। वेति खादतीति वयो बाहुः। औणादिकोऽसिप्रत्ययः। न्यंचौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः। न्यंचशब्दादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनादेशः। अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वम्। अचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्तत्वम्। समासे लुगभावश्छांदसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा। पूर्वपदस्य दीर्घश्छांदसः। वधः। हन्यतेऽनेनेति वधः। अपि हंतेर्वधादेशः। निच्त्वादाद्युदात्तत्वम्। जभार। हृग्रहोर्भ इति भत्वम्। सूः। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते गर्भं विमुंचतीति सूर्माता। क्विप् चेति क्विप्। दानुः। दो अवखंडने। दाभाभ्यां नुः। उ० ३. ३२.। शये। लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु। पा०। ७. १. ४. १.। इति तलोपः। शीङः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं।
वृत्रस्य निण्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशत्रुः॥१०॥

अतिष्ठंतीनां। अनिऽवेशनानां। काष्ठानां। मध्ये। निऽहितं। शरीरं॥ वृत्रस्य। निण्यं। वि। चरंति। आपः। दीर्घं। तमः। आ। अशयत्। इंद्रऽशत्रुः॥ १०॥

वृत्रस्य शरीरमापो विचरंति विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहंति। कीदृशं शरीरम्। निण्यं निर्नामधेयम्। अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते। एतदेव स्पष्टीक्रियते। काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तम्। कीदृशानां काष्ठानाम्। अतिष्ठंतीनाम् स्थितिरहितानाम्। अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानाम्। प्रवहणस्वभावादेतासाम् मध्यदेश क्वापि स्थितिः संभवति। इंद्रशत्रुर्वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाशयत् सर्वतः पतितवान्॥ अतिष्ठंतीनाम्। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अनिवे-

शयानाम् । निविशंत्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानम् । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । तन्निहितानाम् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । क्रांत्वा स्थिता काष्ठाः । पृषोदरादिः । निहितम् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र यास्कः । अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरम् । शृणातेः शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरंतीति विजानंत्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंद्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः । नि० २. १६ । इति ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥११॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ॥ अपां । बिलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृत्रं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः अत एवाहिगोपाः अहिः वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छंदेन यथा न प्रवहंति तथा निरोधनम् । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति । तत्र दृष्टांतः । पणिनेव गावः पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यद्बिलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृत्रेण निरुद्धमासीत् तद्बिलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान्हतवानिंद्रोऽपववार अपावृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः अहिरयनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरे तस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहंतीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक्पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघिवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥ दासपत्नीरिति । दसु उपक्षये । दासयतीति दासो वृत्रः । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वम् । *दासः पतिर्यासां* । विभाषा सपूर्वस्य । पा० ४. १. ३४. । इति ङीप् । तत्सन्नियोगेनेकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा दासस्य पालयित्र्यः । पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अहिगोपाः । गुपू रक्षणे । गोपायंतीति गोपाः । आयादय आर्धधातुके वा '

३. १. ३१. । इत्यायप्रत्ययः । ततः क्विप् अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः । न चायं परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात् । अहिगोपा आसाम् । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर् आवरणे । झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति निष्ठातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः क्वसुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम् । क्रादिनियमप्राप्तस्येटो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६८. । विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिंद्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।
अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इंद्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ॥ अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमं । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

सृके वज्रे । सृको सृक इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृत्रो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् । तत्तदानीं त्वमश्व्यो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच गाः पणिनापहृतास्त्वमजयः जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेंद्र सोममजयः जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः । त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति । स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबदिति । सप्त सिंधून् । इमं मे गंग इत्यस्यामृच्याम्नाता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गंतुमवासृजः व्यसृष्टवान् । वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः अश्वे भवः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दंशमशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । सर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च ।
इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये ॥ १३ ॥

न । असै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । यां । मिहं । अकिरत् । ह्रादुनिं । च ॥ इंद्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेद्धुं वृत्रो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुमशक्ताः । सोयमर्थोऽनेन मंत्रेणोच्यते । असै इंद्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेध इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृत्रो विक्षिप्तवान् । सापि वृष्टिः न सिषेध । ह्रादुनिं चाशनिमपि यां वृत्र प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इंद्रश्चाहिर्वृत्रश्चोभावपि यद्यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वेणान्वयः । उत अपिच मघवा धनवानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशाद्विजिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । षिधु गत्याम् । मिहम् । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्विप्चेति क्विप् । अकिरत् । कॄ विक्षेपे । तुदादिभ्यः शः । ऋत इद्धातोरितीत्वम् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते । युध संप्रहारे । लिटि भस्यस्वरः । जिग्ये । सन्लिटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् ॥

अहेर्यातारं कमपश्य इंद्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् । नव च यन्नवतिं च स्रवंतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि १४

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इंद्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ॥ नव । च । यत् । नवतिं । च स्रवंतीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इंद्र जघ्नुषो वृत्रं हतवतस्तव हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् । तर्ह्यहेर्वृत्रस्य यातारं हंतारं कमपश्यः । त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावात्त्वया भूतव भयमित्यर्थः । यद्यस्मात्कारणात्त्वं नव च नवतिं च स्रवंतीरेकोनशतसंख्याकाः प्रवहंतीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकान्यतरः तीर्णवानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातम् । इंद्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चामनंति । इंद्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपराधमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । जघ्नुषः । हंतेर्लिटः क्वसुः । षष्ठ्येकवचने वसो संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वे । शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । नच परत्वात्को-

रसिद्ध । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यम् । संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्य । पा० ६. १. ८६. ६. । इत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधालोप । नचासिद्धवदत्राभादिति सम्प्रसारणस्या सिद्धवद्भाव । भिन्नाश्रयत्वात् । सम्प्रसारण हि षष्ठ्येकवचने । उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । स्रवंती । स्रु गतौ । श्यप्श्यनोर्नित्यम् । पा० ७. १ ८१. । इति नुमागम । शप पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च ल्सार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतर । यद्वृत्तयोगादनिघात ॥

इंद्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒ शम॑स्य च शृं॒गिणो॒ वज्र॑बाहुः । सेदु॒ राजा॑ क्षयति चर्षणी॒नाम॒रान्न ने॒मिः परि॒ ता ब॑भूव ॥१५॥

इंद्रः॑ । या॒तः । अव॑ऽसितस्य । राजा॑ । शम॑स्य । च॒ । शृ॒ङ्गिणः॑ । वज्र॑ऽबाहुः ॥ सः । इत् । ऊँ इति॑ । राजा॑ । क्ष॒यति॒ । च॒र्ष॒णी॒नां । अ॒रान् । न । ने॒मिः । परि॑ । ता । ब॒भू॒व ॥ १५ ॥

वज्रबाहुरिंद्र शत्रौ हते सति नि सपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसितस्यैकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शांतस्य शृंगरहितेन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादे शृंगिण शृंगोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजाभूत् । सेदु स एवेंद्रश्चर्षणीना मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति स ता तानि पूर्वोक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि परिबभूव व्याप्तवान् । तत्र दृष्टांत । अरान्न नेमि. । यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिरराणाभौ कीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्नोति तद्वत् ॥ यात । या प्रापणे । याति गच्छतीति यात् । लट शतृ । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स सोऽचि लोपे चेदिति संहिताया सोर्लोप । ता । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोप । बभूव । भवतेर्लिटो णलि भवतेर । पा० ७ ४ ७३. । इत्यभ्यासस्यात्वम् । कृताकृतप्रसंगितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्वृद्धे पूर्वं वुगागम । यद्वा । इंधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिट कित्त्वाद्वृद्ध्यभाव । न चासिद्धवदत्राभादिति तस्यासिद्धत्वादुवङादेश शंकनीय । वुग्युटावुवङ्यणो. सिद्धौ भवत । पा० ६ ४. ८८. १ । इति तस्य सिद्धत्वात् तिङ्ङतिङ इति निघात ॥

मं० १ सू० ४८

३.

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः । सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ॥ सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः द्युदेवतायाः पुत्रि । उष उषःकालदेवते नोऽस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ प्रभातं कुरु । हे विभावरि उषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनान्नेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । उच्छी विवासे । दुहितर्दिवः । सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति वचनादिव इत्यस्य पूर्वाङ्गवद्भावे सत्यामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यागमंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । बृहता । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि । भा दीप्तौ । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यादिना वनिप् । वनो र चेति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वम् । दास्वती । डुदाञ् दाने । भावेऽसुन् प्रत्ययः । दा दानमस्या अस्तीति दास्वती । मादुपधाया इति मतुपो वत्वम् । उगितश्चेति ङीप् ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे । उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त । वस्तवे ॥ उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वावतीर्बह्वश्वोपेता गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लंभयित्र्य उषोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवन्त प्राप्ताः । हे उषोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियहितवाच उदीरय ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबंधि राधो धनं चोद अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अश्वावतीः । मंत्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ विति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त । च्युङ् गतौ । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । वस्तवे । वस निवासे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय । ईर गतौ कंपने च । हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे

धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः । मघोनाम् । षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणम् ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां । ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ॥ ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्रिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषा देव्युवास पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्यापु च्छात् । व्युच्छति प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्री । उषःकाले हि रथाः प्रेर्यंते । अस्या उषस आचरणेष्वागमनेषु ये रथाः दध्रिरे धृता सज्जीकृता भवंति तेषां रथानामिति पूर्वेणान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टांतः । श्रवस्यवे धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयंति तद्वत् ॥ उवास । वस निवासे । णलि लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । पा० ६. १. १७. । इत्यभ्यासस्य संप्रसार णम् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् । लेट्याडागमः । इतश्च लो इतीकारलोपः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षमास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निपातयुष्मदस्मदा देशा वक्तव्या इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । जोरीश्चेति रक् प्रत्ययः । अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वादनु दात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । लित्स्व रेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दध्रिरे । धृङ् अवस्थाने लिटः कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित्वादंतोदात्तत्वम् । यच्छब्दयोगादनिघातः श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनम् । असुन् । तदात्मन इच्छंतीति श्रवस्यवः । सु आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युंजते मनो दानाय सूरयः । अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युंजते । मनः । दानाय । सूरयः । अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषां । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

हे उषः ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धना दानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुंजते प्रेरयंति । दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दा

मिच्छंतीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्व-तमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरुवाह । अनेनोषःकाले गृणाति उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यस्य नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्युषःकाल एव तथा कुरुत इत्युषसः स्तुतिः ॥ गृणाति गॄ शब्दे । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । नृणाम् । नामि नृ च । पा० ६. ४. ६. । इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुंजती । जरयंती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रऽभुंजती ॥ जरयंती । वृजनं । पत्ऽवत् । ईयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुंजती प्रकर्षेण सर्वं पालयंत्यायाति । घा प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र दृष्टांतः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव । गृहिणीव । कीदृश्युषाः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती जरां प्रापयंती । असकृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवंति । किंच उषःकाले पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयर्ते निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किंच । इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजंति ॥ घा । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । नॄ नये । अच इरित्रीप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात् कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । पदादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः शतृ । रुधादित्वाच्छ्नम् । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वम् । वृजनम् । वृजी वर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातम् । कॄपॄवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २-७९. । इति क्युप्रत्ययः । कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पद्वम् । पद् पादः तदस्यास्तीति पद्वत् । झय इति मतुपो वत्वम् । ह्रस्वयेन मतुप उदात्तत्वम् । नच स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यम् । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्यादेषा परिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तम् । इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥

वि या सृजति समनं व्य१र्थिनः पदं न वेत्योदती । वयो नकिष्टे पप्तिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ॥ वयः । नकिः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनचेष्टावत पुरुषं विसृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान् पुरुषानुष काल शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किंच । उषा अर्थिनो याचकान्विसृजति । तेऽपि ह्युष काले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छति । ओदत्युषोदेवता पद स्थान न वेति न कामयते । उष काल शीघ्र गच्छतीत्यर्थ । हे वाजिनीवति । उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पप्तिवांस पतनयुक्ता वय पक्षिणो नकिरासते न तिष्ठति । किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छंतीत्यर्थं ॥ सृजति । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छ । तस्य ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभाव । प्रत्ययस्यापित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वर । यद्वृत्तयोगादनिघात । ओदती । उन्दी क्लेदने । उनत्ति सर्वं नीहारेणेत्योदत्युषा । शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुण । उगितश्चेति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभाव । शप पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुरनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वम् । अतोदात्तान्नुत्व परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । युष्मत्ततक्षुष्वंत पादमिति षत्वम् । पप्तिवांस । पत्लृ गतौ । लिट क्वसु । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तन्नियमे सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात् । तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोप । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्भाव । प्रत्ययस्वर । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इनि । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । तादृशी क्रिया यस्या सा । तदस्यास्तीति मतुप् । संज्ञायामिति मतुपो वत्वम् ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि । शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयनात् । अधि । शतं । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयं । वि । याति । अभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त स्वनीयाना रथानां शत योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्तेयमुषा परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकान्मानुषान्मनुष्याननुद्दिश्य रथेभि शतसंख्याकैर्युक्तै रथैर्वियाति विशेषेण गच्छति अयुक्त । युजि ह्रलो ह्रलीति सिचो लोप । उदयनात् । उदेत्यत्रेति उदयनम् ।

मतौ । अधिकरणे ल्युट् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुभगा । शोभनो भगो यस्याः सा । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मानुषान् । मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चेत्यञ् षुगागमश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

विश्व॑मस्या नानाम॒ चक्ष॑से॒ जग॒ज्ज्योति॑ष्कृणोति सू॒नरी॑ । अप॒ द्वेषो॑ म॒घोनी॑ दुहि॒ता दि॒व उ॒षा उ॑च्छ॒दप॒ स्रिधः॑ ॥ ८ ॥

विश्व॑म् । अ॒स्याः॒ । न॒नाम॒ । चक्ष॑से । जग॑त् । ज्योतिः॑ । कृ॒णो॒ति॒ । सू॒नरी॑ ॥ अप॑ । द्वेषः॑ । म॒घोनी॑ । दु॒हि॒ता । दि॒वः । उ॒षाः । उ॒च्छ॒त् । अप॑ । स्रिधः॑ ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उषसश्चक्षसे प्रकाशाय ननाम प्रह्वीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वंतीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी सुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्र्युषा ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किंच मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेषो द्वेष्टॄनपोच्छत् अपवर्जयति । तथा स्रिधः शोषयितॄनपोच्छत् अपवर्जयति । तस्माद्विश्वमात्मनिष्टपरिहारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोन्वादेशे । पा. २.४.३२ । इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । नानाम । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हि तूतुजान इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः ष इत्यनुवृत्तौ निसुसोः सामर्थ्ये । पा० ८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वेषः द्विष अप्रीतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् लघूपधगुणः । मघोनी । मघं धनं संभजत इति मघोनी श्वन्नुक्षन्नित्यादिना मघवन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । श्वसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणम् । उच्छत् । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनम् । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः । स्रिधः स्रिधु शोषणे । क्विप् चेति क्विप् ॥

उप॒ आ भा॑हि भा॒नुना॑ चं॒द्रेण॑ दुहितर्दिवः । आ॒वह॑न्ती॒ भूरि॑स॒स्मभ्यं॒ सौभ॑गं व्यु॒च्छन्ती॒ दिवि॑ष्टिषु ॥ ९ ॥

उप॑ । आ । भा॒हि॒ । भा॒नुना॑ । च॒न्द्रेण॑ । दु॒हि॒त॒रिति॑ । दि॒वः॒ ॥ आ॒ऽवह॑न्ती । भूरि॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । सौभ॑गम् । वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ । दिवि॑ष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि उषः उषोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशकेन आ समंताद्भाहि प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु दिवसेषु

भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहंती संपादयंती । तथा व्युच्छंती तमांसि वर्जयंती ॥ उषः षाष्ठिकमामंत्रितायुदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पद्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । अवाहंती । ङीप्शपौ पित्वादनुदात्तौ । शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरि भवति न विनश्यतीति भूरि । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिनिति क्रिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्य भावः सौभगम् । सुभगान्मंत्र इत्युद्गातादिषु पाठादञ् प्रत्ययः । हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनम् तौदादिकः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्ठ आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

विश्व॑स्य॒ हि प्राण॑नं॒ जीव॑नं॒ त्वे वि यदु॒च्छसि॑ सूनरि ।
सा नो॒ रथे॑न बृह॒ता वि॑भावरि श्रु॒धि चि॑त्रामघे॒ हवं॑ ॥ १० ॥

विश्व॑स्य । हि । प्राण॑नं । जीव॑नं । त्वे॒ इति॑ । वि । यत् । उ॒च्छसि॑ । सू॒न॒रि॒ ॥ सा । नः॒ । रथे॑न । बृ॒ह॒ता । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ । श्रु॒धि । चि॒त्र॒ऽम॒घे॒ । हवं॑ ॥ १० ॥

हे सूनरि । उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथेन याहीति शेषः । तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥ प्राणनम् । अन चेष्टायाम् । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । योरनादेशः । समासेऽनितेः । पा० ८. ४. १९. । इत्युपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वम् । नन्वनितेरितीक्ष्टा निर्देशात्कथमन चेष्टायामित्यस्य णत्वम् । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । उच्छसि उच्छी विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातै यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुष्ठु नयतीति सूनरी । णृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । पत्यादिश्छंदसि बहुल-

मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते आमंत्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा भा यस्याः सा । छंदसीवनिपौ । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति ङीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वम् । पादादित्वान्निघाताभावः । मघमिति धननाम । चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवम् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने । तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणंति वह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ॥ तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणंति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उषः । वाजं हविर्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व याचस्व । स्त्रीङ्कुर्विलर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वेनान्वय. । तेन कारणेन सुकृत. सुष्टु कृतवतो यजमानानध्वरान् हिंसारहितान्यागानुपावह प्रापय । ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वां गृणंति स्तुवंति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंध. । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रत्तं हवि. स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजम् । वज व्रज गतौ । कर्मणि घञ् । अजिव्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते उञ्छादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्विप् । तुगागम. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । अध्वरानित्यस्येप्सिततमत्वाकर्तुरीप्सिततमम् । पा० १. ४. ४९. । इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १. ४. ५१. । इति नीवह्योर्हरतेश्चेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति रुत्वम् । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वपदस्याकारस्य सानुनासिकत्वं । गृणंति । गॄ शब्दे । क्र्यादिभ्यः श्ना । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वं । सास्मासु धा गोमदश्वावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उषः । त्वं ॥ सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उषः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उषः त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमंतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्देवानावह अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तं अश्वावदश्वैरुपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे सोमाश्वेंद्रियेति मतुपि दीर्घत्वम् । उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यम् । उक्थं स्तोत्रम् तत्र भवमुक्थ्यम् । भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । उषः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वान्निघाताभावः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत । सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुग्म्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ॥ सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उषाः । ददातु । सुग्म्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रून्हिंसंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृश्यंते सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिम् । विश्ववारम् विश्वस्य वारकम् । यद्वा विश्वैर्वरणीयम् । सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतम् । सुग्म्यम् सुष्ठु गंतव्यम् । यद्वा सुग्म्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायाम् । शतरि तुदादिभ्यः शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत । दृशेः कर्मणि लुङि झस्यादादेशः । च्लेः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. । इति क्सप्रतिषेधः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. । इति सिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । सृजिदृशोर्झल्यमकिति । पा० ६. १. ५८. । इत्यमागमाभावश्च कित्त्वादेव । षत्वकत्वभत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारम् । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृञ् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा

विश्वैर्ध्रियत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मन्त्रे वृषादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वम् । सुम्म्यम् । सुम्नु गत्यर्थः । सुम्नः । गमेर्मन्नर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनो-पधालोपः । तत्र भवं सुम्म्यम् । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहूरेऽवसे महि । सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहूरे । अवसे । महि ॥ सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये उषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वे चिरतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । अत्र इत्यन्नाम । अवसेऽन्नाय च जुहूरे जुहुविरे आहूतवंतः । सूक्तरूपैर्मंत्रैः स्तुतवंत इत्यर्थः । हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि सम्यक् स्तुतमिति शब्दय । अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोठ् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिनुदात्तो निपातितः । जुहूरे । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । लिट्यभ्यासस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यासकारणभूतस्य ह्वयतेः संप्रसारणम् । अभ्यासस्य यो ह्वयतिः । कथाभ्यासस्य ह्वयतिः । यस्तस्य कारणमिति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वम् । द्विर्वचनादीनि । इरयो रे इतीरेचो रे आदेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तम् । महि । मह पूजायाम् । औणादिक इप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । संबुद्धा-वम्बार्थेति ह्रस्वत्वम् । स्तोमान् । संहितायां नकारस्य रुत्वाद्युक्तम् । नित्त्वादाद्युदात्त-त्वम् । गृणीहि । गॄ शब्दे क्र्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । राधसा । राध्नोत्यनेनेति राधः । असुनो नित्त्वाद्युदात्तत्वम् । उषः । पादादित्वा-दाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः । प्र नो यच्छतादवृकं पृथु च्छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ॥ प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः । इषः ॥ १५ ॥

हे उषः। लमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन दिवोऽन्तरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावंधकारेणाच्छादितौ व्यृण्वः विश्लिष्य प्राप्नोषि। तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिस्तेजस्वि गृहं प्रयच्छतात् देहि। कीदृशं छर्दिः। अवृकं हिंसकरहितम्। पृथु विस्तीर्णम्। अपिच हे देवि देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि। प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुपज्यते। प्रयच्छतात् देहि। त्वदागमनस्यास्मदक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः॥ छर्दिरिति गृहनाम। छर्दिः छदिरिति तन्नामसु पाठात्। ऋण्वः। ऋणु गतौ। छंदसि लङि सिपि तनादित्वादुप्रत्ययः। ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ। शपः पित्त्वादनुदात्तत्व उप्रत्ययस्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। प्र नः। उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलवचनान्नसो णत्वाभावः। यच्छतात्। दाण् दाने। शपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः। अवृकम्। नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम्। पृथु। प्रथ प्रख्याने। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च। छर्दिरिति गृहनाम। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरितीसिप्रत्ययः। लघूपधगुणः। प्रत्ययस्वरः॥

सं नो॑ रा॒या बृ॑ह॒ता वि॒श्वपे॑शसा मिमि॒क्ष्वा समिळा॑भि॒रा।
सं द्यु॒म्नेन॑ विश्व॒तुरो॑षो महि॒ सं वाजै॑र्वाजिनीवति॥ १६॥

सं। नः॒। रा॒या। बृ॒ह॒ता। वि॒श्वऽपे॑शसा। मि॒मि॒क्ष्व। सं। इळा॑भिः। आ॥ सं। द्यु॒म्नेन॑। वि॒श्व॒ऽतुरा॑। उ॒षः॒। म॒हि॒। सं। वाजैः॑। वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒॥ १६॥

हे उषः। नोऽस्मान्राया धनेन संमिमिक्ष्व संसिंच। संयोजयेत्यर्थः। कीदृशेन धनेन। बृहता प्रभूतेन। विश्वपेशसा। पेश इति रूपनाम। बहुविधरूपयुक्तेन। तथेळाभिरा। गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व। इळेति गोनाम। इळा जगतीति तन्नामसु पाठात्। आकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात्। उक्तं च। एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति। किंच हे महि महनीये उषोदेवते द्युम्नेन यशसा संमिमिक्ष्व। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः। नि० ५. ५.। कीदृशेन द्युम्नेन। विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन। तथा हे वाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्संमिमिक्ष्व। अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात्॥ राया। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। बृहता। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वम्। विश्वपेशसा। विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वम्। यद्वा मरुद्वृधादित्वाद्‍यः। मि-

मिक्ष्व । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । द्विर्भावहलादि-शेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । पादादित्वादनिघातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तिङतिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तुर्वी हिंसार्थः । क्विप् चेति क्विप् । राल्लोप इति वकारलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वम् । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥

मं० १ सू० ४९.

४.

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि । वहंत्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥ वहंतु । अरुणऽप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उषः । उषोदेवते भद्रेभिर्भद्रणीयैः शोभनैर्मार्गैर्दिवोऽतरिक्षलोकाद्रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात् । अधिरुपर्यर्थे । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पूजार्थः । पूजितादेवनिधादंतरिक्षलोकादागहि आगच्छ । हे उष । अरुणप्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुपवहंतु प्रापयंतु ॥ गहि । गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक् न भवति । असिद्धवदत्रा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित इत्यंतोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः । प्सा भक्षणे । प्सांति भक्षयंति स्वनं निर्वतीति प्सवो पत्ताः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः प्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र पत्तानामादप्यप्रतिपादनान्मातॄणामपि तथात्वं गम्यते । मैवृक्ष्मथा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंत इति गोनर्दीय । तासा चोपोवादनत्वं निर्घंटावुक्तम् । अरुण्यो गाव उपसामिति । अरुणशब्दोऽतैर्थेत्युनन्प्रत्ययात । तृणाख्यायां चित् । उ० ३-५९. । इत्यंतधिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्त । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वं । तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसं । सुऽख्यं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वं ॥ तेन॑ । सुऽश्रवसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उषः त्वं यं रथमध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथम् । सुपेशसम् शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तम् । पेशः कृशनमिति तन्नामसु पाठात् । सुखम् शोभनेन खेनाकाशेन युक्तम् । विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतम् । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणम् । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः द्युलोकस्यकाशादुत्पन्ने उषोदेवते तेन रथेनास्मिन्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसम् । पिश अवयवे । अस्मादसुन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः पेशसशब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अध्यस्थाः तिष्ठतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । तेन । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अव । अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यादिषु । अत्र गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि । उषः प्रारन्नृतूँरनु दिवो अंतेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुःऽपत् । अर्जुनि ॥ उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अंतेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे उषः उषोदेवते ते तव ऋतूंरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवंतः पक्षोपेता वयश्चित् पक्षिणश्च दिवोंतेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् प्रकर्षेण गच्छंति । रात्र्यंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमनानंतरं चेष्टावंतो भवंतीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पत्लृ गतौ । पतंत्यनेनेति पतत्रम् । अमिनक्षीत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् । द्वौ पादौ यस्येति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. । इति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. । इति पद्भावः । द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । पा० ६. २. १९७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । सख्यादिर्विपूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इणः ष इत्यनुवृत्ताविदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८.

३. ४१. । इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । न च परत्वेनास्यासिद्धत्वात् कुप्वोः ≍क≍पौ च । पा० ८. ३. ३७. । इत्युच्यमानीयादेशः शंकनीयः । येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तावुक्तम् । आरन् । ऋ गतौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । ऋतून् । ऋ गतौ । अस्मादौणादिको भावे तुप्रत्ययः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वम् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वम् । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता । अंतेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं । तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ॥ तां । त्वां । उषः । वसुऽयवः । गीःऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥ ४ ॥

हे उषः । व्युच्छंती तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथा भासि आ समंतात् प्रकाशयसि । हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कण्वा मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिरूपैर्वचोभिरहूषत । स्तुतवंत इत्यर्थः ॥ कण्व इति मेधाविनाम । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु पाठात् । आभासि । भा दीप्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वम् । रोचनम् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वम् । वसूयवः । वसु धनमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्याच्छंदसीति उप्रत्ययः । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुषिलटिकणीत्यादिना क्वन् प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत । ह्वेञो लुङि क्सः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वम् । च्लेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । संप्रसारणस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥

(मं० १ सू० ११६)

५.

नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृंजे स्तोमाँ इयर्म्यभ्रियेव वार्तः ।
यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । बर्हिःऽइव । प्र । वृंजे । स्तोमान् । इयर्मि । अभ्रियाऽइव । वार्तः ॥ यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायाम् । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृंजे प्रकर्षेणान्यूनातिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृंक्ते छिनत्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरियर्मि संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयर्मि बहुशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैस्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुःप्रापेण रथेन यावश्विनौ जायां भार्यां परैरनाक्रांतां न्यूहतुः शत्रूनिहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृंजे । वृजी वर्जने । आदादिकः । इदित्त्वान्नुम् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयर्मि । ऋ गतौ । जौहोत्यादिकः । अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् । अभ्रियेव । समुद्राभ्राद्घ इति भवार्थे घः । घस्येयादेशः । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । अर्भगाय । अर्तिगॄभ्यां भन्नित्यर्तेर्भन् । अर्भ एवार्भकः । सज्ञायां कन् । पा० ५. ३. ८७. । छांदसो गकारः । अपर आह । अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः । कै गै शब्दे । गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । तदेतत्पदकृतः शाकल्यस्याभिमतम् । सेनाजुवा । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थात् क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेत्यादिना क्विब्दीर्घौ तन्वादित्वादुवङ् । न्यूहतुः । वह प्रापणे । लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति यजादित्वात्संप्रसारणम् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

वीळुपत्मभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना । तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय २

वीळुपत्मऽभिः । आशुहेर्मऽभिः । वा । देवानां । वा । जूतिऽभिः ।
शाशदाना ॥ तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रं । आजा । यमस्य ।
प्रऽधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मभिः । वीळु इति बलनाम । बलवदुत्पतनैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्यावश्विनौ । एवंभूतैरश्वैश्च देवानामिंद्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्यमानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेते आजा आजौ संग्रामे तच्छत्रूणां सहस्रं जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना संग्रामेण तुष्टो भवति । यद्वा जेतव्यत्वेन प्रजापतिनाभिहितमृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥ वीळुपत्मभिः । वीळु बलवत्पतंतीति वीळुपत्मानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वंति गच्छंतीत्याशुहेमानस्तैः । हि गतौ वृद्धौ च । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः । ऊतियूतिजूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । शाशदाना । शद्लृ शातने । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यङंताल्लटः शानच् । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छ्यनभावः । अतोलोपयलोपौ । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आजा तेनैव सूत्रेण डादेशः । जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।
तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुग्रः । ह । भुज्युं । अश्विना । उदऽमेघे । रयिं । न । कः । चित् ।
ममृऽवान् । अव । अहाः ॥ तं । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः ।
अंतरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

अनेयमाख्यायिका । तुग्रो नामाश्विनो प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपांतरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहैषीत् । सा च नौर्मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वारोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः प्रसिद्धौ । तुग्रः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थमुदमेघे । उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदमेघः समुद्रः । तस्मिन्भुज्युनेरात्मजं प्रियं

पुत्रमयाद्वाः नावा गंतुं पर्यत्याक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । ममृवान् म्रियमाणः मन्धन-लोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीपमूहथुः युवां प्रापितवंतौ । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिः । युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः । यद्वा धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अंतरिक्षप्रुद्भिः अतिस्वच्छत्वादंतरिक्षे जलस्योपरिष्टादेव गंत्रीभिः । अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वादपगतोदकाभिः । अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेघे । मिह सेचने । कर्मणि घञ् । न्यंक्वादीनां चेति कुत्वम् । उदकस्योदः संज्ञायाम् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वम् । ममृवान् । मृङ् प्राणत्यागे । लिटः क्वसुः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादभावः । अहाः । ओहाक् त्यागे । लुङि तिपि च्लेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगिटौ न क्रियेते । बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः । रुत्वविसर्गौ । यद्वा मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । च्लेर्लुक्त्वादिष् न क्रियते । नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् । मादुपधाया इति वत्वम् । अनो नुडिति नुट् । नलोपः । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वम् । अंतरिक्षप्रुद्भिः । प्रुङ् गतौ । क्विप् चेति क्विप् ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिर्नासत्या भुज्युमूहथुः पतंगैः ।
समुद्रस्य धन्वन्नार्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपद्भिः षळश्वैः ॥४॥

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अहा । अतिव्रजत्भिः । नासत्या । भुज्युं । ऊहथुः । पतंगैः ॥ समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । त्रिऽभिः । रथैः । शतपत्ऽभिः । षट्ऽअश्वैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यौ सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः क्षपस्त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रि-रहा त्रिवारमावृत्तानि ऽप्यहानि चातिव्रजद्भिरतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावंतं कालमति-व्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूहथुः युवामूढवंतौ । क्वेति चेत् उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जितप्रदेशे । आर्द्रस्यो-दकेनार्द्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च । कथंभूतै रथैः । शतपद्भिः शत-संख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः । षळश्वैः षड्भिरश्वैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । त्रिचतुरोः स्त्रियामिति त्रिशब्दस्य तिसृ आदेशः । स चांतोदात्तः । अचि र ऋत इति रेफा-देश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षपः । विभक्त्यंतस्य छांदसं ह्रस्वत्वम् । यद्वा षस्यात इति योगविभागाद्धातोरप्याकारलोपः । अहा । शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । पतंगैः । पत्लृ गतौ । पतेरंगच् । उ० १. ११८. । धन्वन् । धविर्गत्यर्थः । इदित्वान्नुम् । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषाम् । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्य-

लोपः समासांतः । अश्वस्याधिर्वेन भत्वात्पादः पदिति पद्भावः । यद्वा पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यम् ॥

अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अंग्रभणे संमुद्रे । यदंश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेथां । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ॥ यत् । अश्विनौ । ऊहथुः । भुज्युं । अस्तं । शतऽअरित्रां । नावं । आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ । अनारंभणे आलंबनरहिते समुद्रे तत्कर्मावीरयेथाम् विक्रांतं कृतवंतौ युवाम् । अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः । तद्रहिते स्थातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अग्रभणेऽग्रहणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारित्रां वहरित्राम् । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि ईदृशीं नावमातस्थिवांसमास्थितवंतमारूढवंतं कृत्वा ॥ अस्तम् । गृहनामैतत् । पितुर्भुज्यस्य गृहं प्रति यदूहथुः । तत्प्रापणमन्यैर्दुःसाध्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवंतावित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । शूर वीर विक्रांतौ । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः पूर्ववल्ल्युट्स्वरौ । अयं तु विशेषः । हृग्रहोर्भ इति भत्वम् । अस्तम् । अस्यतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम् । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्राम् । ऋ गतौ । अर्तिलूधूसू इति करण इत्रप्रत्ययः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यमंश्विना ददथुः श्वेतमश्वंमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति । तद्वां दात्रं महिं कीर्तेन्यं भूत्पैद्वो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददथुः । श्वेतं । अश्वं । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ॥ तत् । वां । दात्रं । महि । कीर्तेन्यं । भूत् । पैद्वः । वाजी । सदं । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतौ कंचिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्तवंतौ । स चाश्वस्तस्मै प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवामघाश्वायाहंतव्याश्वाय पेदुनाम्ने राजर्षये यं श्वेतवर्णमश्वं ददथुः दत्तवंतौ । सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित् नित्यमेव चकार । यो युवयोस्तद्दात्रं दानं महि महत् अतिगंभीरम् । अतएव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं

प्रशस्यं भूत् अभूत् । तस्मात्पैद्वः पेदोः संबंधी पतनशीलः शीघ्रगामी अर्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजनवान् सोऽश्वः सदमित् । सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्वातव्यः ॥ दानम् । ददातेर्भाव औणादिको नप्रत्ययः । महि । मह पूजायाम् । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तेन्यम् । कॄत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । ऋत इद्धातोरितीत्वम् । भूत् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यड‍भावः । पैद्वः । पेदोः संबंधी । तस्येदमित्यण् । छांदसो वर्णलोपः । हव्यः । ह्वयतेरचो यदिति यत् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणम् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । अर्यः । ऋ गतौ । अर्यादयश्चेत्यौणादिको यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वम् ॥

युवं नरा स्तुवते पज्रियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिं । कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभाँ असिंचतं सुरायाः ॥७॥

युवं । नरा । स्तुवते । पज्रियाय । कक्षीवते । अरदतं । पुरंऽधिं ॥ कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । असिंचतं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अनेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव । तस्मा अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवंताविति तदाह । हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्रियाय । पज्रा इत्यंगिरसामाख्या पज्रा वा अंगिरस इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य तद्वते तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिमरदतम् व्यलिखतम् । यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवंतावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् कारोतरो नाम वैदलधर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन्सुरायाः स्रावणं क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतराद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्रावयंति एवमेव युवां वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान् असंख्यातान्सुराघटानसिंचतम् अक्षारयतम् । यद्वा सिंचतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयाद्युष्मदीयाश्वखुरात् या सुरा प्रवहति तयासंख्यातान् घटानसिंचतम् अपूरयतम् । ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचंते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतेर्लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पज्रियाय । पज्रशब्दाच्छैषिको घच् । कक्षीवते । आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं मतुं च । अरदतम् । रद विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादित्वात्पुरंधिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वं विषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक् । इदं

तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिंचतम् । षिचिर् क्षरणे तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् ॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।
ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निं । घ्रंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ॥ ऋबीसे । अत्रिं । अश्विना । अवऽनीतं । उत् । निन्यथुः । सर्वऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । अत्रिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुषाग्निना-दाधिषत । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पीडा-गृहादविकलेंद्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन घ्रंसं दीप्यमानमत्रेर्बाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निमवारयेथाम् युवां निवारितवंतौ । शीतीकृतवंताविलर्थः । अपि च । अस्मा असुरपीडया कार्श्यं प्राप्तायात्रये पितुमतीम् । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तमूर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तम् पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतम् । ऋबीसेऽपगतप्रकाशे पीडायंत्रगृहेऽ-वनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमत्रिं सर्वगणम् । गण समूहः सर्वेषामिंद्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्निन्यथुः तस्माद्गृहादु-द्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवंतौ । यद्वा । हिमेन शीतेन वृष्ट्युदकेनाग्निमग्निसदृशं घ्रंसम् । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमहरवारयेथाम् । तस्मादन्संबंध्यं निवारितवंतौ । अपि च । अस्मा अग्नये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणान्नोपेत-मूर्जं बलकरं रसात्मकमुपस्तरणाभिघारणात्मकं घृतमधत्तम् । वृष्ट्युत्पादनेनाग्नियोगार्थं हवींषि निष्पादितवंतौ इत्यर्थः । ऋबीसेऽपगततेजस्के । पृथिवीद्रव्येऽवनीतमोषधी-नामुत्पादनायावस्तान्नीतम् । पार्थिवाग्निना परिपक्का उदकेन क्लिन्ना ह्योषधिवनस्पतयो विरोहंति । अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा । एवंविधमग्निं सर्वगणं नीव्याद्योषधिगणोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्निन्यथु-र्नीव्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्टान्नीतवंतौ । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रकर्षेण व्यक्तीकृतवंताविलर्थः । अयं पक्षो यास्केन हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः । नि० ६. ३६. ॥ पितुमतीं । हस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वम् । ऋबीसे । अत्र यास्कः । ऋबीसमपगतभासमपहित-भासमपह्रुतभासमनंतर्हितभासं गतभास चेति । नि० ६. ३५. । पृषोदरादित्वादभिम-तरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिम् । अद भक्षणे । अदेस्त्रिनिश्चेति चशब्दात्त्रिप् । अवनीतम् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । छंदस्यु-भयथेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥

परावतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मबारं । क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेथां । उच्चाऽबुध्नं । चक्रथुः । जिह्मऽबारं ॥ क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयताम् । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवस्थापयतामिति तदेतदाह । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनौ युवामवतम् । कूपनामैतत् । अवस्तात्तं कूपं परानुदेथाम् गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरितवन्तौ । तदनंतरं तं कूपमुच्चाबुध्नम् । उच्चैरुपरिष्टाद्बुध्नो मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्मबारम् । जिह्मम-धस्ताद्वर्तमानम् तथा वक्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं चक्रथुः युवामकृषाथाम् । तस्मात्कूपात्तृष्यते पिपासते गोतमस्य पायनाय पानार्थमापो न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थे । क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशाय । राये हवींषि ददते । सहस्राय सहनशीलाय । यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेथाम् । णुद प्रेरणे । तौदादिकः । जिह्मबारम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्बारादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । शप. पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमति णिच् । शाच्छासाहेति युक् । भावे ल्युट् । राये । रा दाने राति ददातीति राः । रातेर्डैः । उ० २. ६५. । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते । ञितृषा पिपासायाम् । श्यन् लट. शतृ । श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानात् । प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्रादित्पतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वव्रिं । प्र । अमुंचतं । द्रापिंऽइव । च्यवानात् ॥ प्र । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दस्रा । आत् । इत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णांगः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपनमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनौ जुजुरुषो जीर्णात् च्यवनात् च्यव-

नाख्यादपे· यस्मादृषेर्देहं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रामुंचतम् प्रकर्षेण· मोचयतम् । तत्र दृष्टांतः । द्रापिमिव द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति तद्वत् । उत अपि च हे दस्रा एतन्नामकौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेरायुर्जी·वनं प्रातिरतम् प्रावर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । आदित् अनंतरमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतम् अकुरुतम् ॥ जुजुरुषः । जॄष् वयोहानौ । लिटः क्वसुः । बहुलं छंदसीत्युत्वम् । द्विर्भावः । पंचम्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । वव्रिम् । वृञ् वरणे । आदृगमहन इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा । तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छ्नु । तस्य बहुलं छंदसीति श्लुः । जहातेश्च । पा० ६. ४. ११६. । इतीत्वम् । कनीनाम् । रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्कन्याश·ब्दस्यात्र संप्रसारणम् ॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं । य·द्विद्वांसा निधिमिवापगूळ्हमुद्दर्शतादूपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथं ॥ यत् । विद्वांसा । निधिंऽइव । अपऽगूळ्हं । उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वंदनो नाम कश्चिदृषिः । स चासुरैः कूपे निपात्य उत्तरीतु·मशक्नुवन्नश्विनावस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुज्जिन्यतुरिति तदाह । नरा आरोग्यस्य नेतारौ हे नासत्यावश्विनौ वां युवयोः संबंध्यभिष्टिमदभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यम् अस्माभिः प्रशंसनीयम् । राध्यं आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानंतौ युवां निधिमिव निक्षिप्तं धनमिवापगूळ्हमरण्ये निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैः निगूढं वंदनाय वंदनमृषिं दर्शता·दध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपादुदूपथुः उदहार्थम् । एवं यद्वंदनस्य कूपादुद्धरणं तदि·त्यर्थः ॥ शंस्यम् । शंसु स्तुतौ । अस्माद्दहलन्ताद्ण्यो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्या·द्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिष गत्यामित्यस्माद्भावे क्तिन् । मंत्रे वृषेति क्तिन उदात्तत्वम् । एतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंध्वादित्वात्पर·रूपत्वम् । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादप्र·वृत्तिः । ततो मतुप् । अंतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुड्भ्यामित्युदात्तत्वम् । वरू·थम् । वृञ् वरणे । जॄवृञ्भ्यामूथन् । विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अपगूळ्हम् । गुहू संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।

गतिरनन्तर इति गते प्रकृतिस्वरत्वम्। दर्शनात्। भृमृदृशीत्यादिनातच्। कपथु। टुवप् बीजतन्तुसन्ताने। लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति यजादित्वात्संप्रसारणम्। द्विर्वचनादि। वदनाय। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी॥

तद्वां नरा सनये दंसं उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं।
दध्यङ्ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच १२

तत्। वा। नरा। सनये। दंसः। उग्रं। आविः। कृणोमि। तन्यतुः। न। वृष्टिं॥ दध्यङ्। ह। यत्। मधु। आथर्वणः। वा। अश्वस्य। शीर्ष्णा। प्र। यत्। ई। उवाच॥ १२॥

अत्रेयमाख्यायिका। इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच। ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्ताम्। तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास। तदिंद्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत्। अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाट्यायनवाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम्। तदेतत्प्रतिपाद्यते। नरा हे नरावश्विनौ वां युवयोः सम्बन्धि उग्रमुद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः। कर्मनामैतत्। युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि। तत्र दृष्टांतः। तन्यतुर्न। यथा मेघस्य शब्दो वृष्टिं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत्। किं तत्कर्म। आथर्वणः पुत्रो दध्यङ्। एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्यामीमिमां मधुविद्यां यद्ध यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान्। तदानीमश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यद्युष्मदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः॥ सनये। षणु दाने। खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः। तन्यतु। तनु विस्तारे। ऋतन्यञ्जीत्यादिनायतुच्। यद्वा स्तन शब्दे। बाहुलकात्यतुच्। छांदसः सलोपः। वृष्टिम्। वृष्यते सिच्यतेऽनेनेति वृष्टिः। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्। आथर्वण। आपत्यार्थेऽण्यनिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः। शीर्ष्णा। शीर्षन् छंदसि। पा० ६.१.६०। इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते अल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्।

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः।
श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं॥ १३॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरंऽधिः ॥ श्रुतं । तत् । शासुःऽइव । वध्रिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तं । अश्विनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावश्विनौ महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति यामन् स्तोत्रम् । तस्मिन्सति करामिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्बहुधीर्वध्रिमती । वध्रिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पंडकः तद्वती । एतत्संज्ञा राजपुत्र्यजोहवीत् । पुनः पुनः स्तुत्वा पुत्रलाभार्थमाहूतवती । युवां च वध्रिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं भ्रणुतम् । तत्र दृष्टांतः । शासुरिव । यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सत्वैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तम् प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लुगंताल्लङ् । यङो वेति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । यामन् । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । श्रुतम् । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभाव. । शासुः शास्तुः । शासु अनुशिष्टौ । शंसिशासिशासीत्यादिना तृन् । इडभावः । छांदसस्तलोपः ॥

आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।
उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥१४॥

आस्नः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीके । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ॥ उतो इति । कविं । पुरुऽभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विऽचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना ग्रस्तां पुरा त्वश्विनावमोचयताम् तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं युवामभीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य विवर्तनस्य शुन आस्न आस्याद्वर्तिकां चटकसदृशीममुमुक्तम् अमोचयतम् । यास्कस्त्वाह । नि० ५. २१. । पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमवर्तत इति वर्तिकोषा. । तां वृकेनावरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्रा सूर्येण ग्रस्ताम् । उतो अपिच कविमृषिं हे पुरुभुजा बहुपालकौ युवं ह युवामेव कृपमाणं संतं विचक्षे विविधं द्रष्टुमकृणुतमकुरुतम् ॥ आस्न. । पद्दन्नित्यादिनास्यस्यासन्नादेशः । अल्लोपोऽन इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोडिदमिति विभक्ते-

रदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् । मुचेरवर्भावितण्यर्थाल्लिङि बहुल छन्दसीति विकरणस्य लुः । वृषणाण । कृषि स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्य । विकरणस्वरे प्राप्त वृषादीना चेत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे । तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्यय । रवौ सयोयायोरिति सलोप ॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।
सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम् ॥१५॥

चरित्रं । हि । वेःऽइव । अच्छेदि । पर्णं । आजा । खेलस्य । परिऽतक्म्याया ॥ सद्यः । जंघां । आयसीं । विश्पलायै । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्त ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहित खेलो नाम राजा । तस्य सबन्धिनी विश्पला नाम स्त्री सग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावागत्यायोमय पाद समधत्ताम् । तदेतदाह । आजा आजौ सग्रामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सब न्धिन्या विश्पलाख्याया स्त्रिय चरण वेरिव वे पक्षिण पर्ण पतत्रमिवाच्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत्खलु । हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ परितक्म्याम् । परि तक्म्या रात्रि परित एना तक्तीति यास्क । नि० ११ २५ । एनामुभयत सूर्यो गच्छतीति तदर्थ । रात्रावागत्य सद्यस्तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे सर्तुं गन्तु विश्पलाया आयसीमयोमयीं जङ्घा जङ्घोपलक्षित पाद प्रत्यधत्तम् । सघानमेकीकरण कृतवन्तावित्यर्थ ॥ चरित्रम् । अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र इति करण इत्र । आजा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेश । आयसीम् । अयः शब्दाद्विकारार्थे प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । पा० ४ ३ १५४ । टिड्ढाणञिति ङीप् ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।
तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥१६॥

शत । मेषान् । वृक्ये । चक्षदान । ऋज्रऽअश्व । त । पिता । अन्ध । चकार ॥ तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्त । दस्रा । भिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिर पुत्र ऋज्राश्वो नाम राजर्षि । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेवोत्तरवाक्यात्पौरजनाना सम्भूतान्मेषान् शतजीवन्त्य प्रददौ । ऋज्राश्व शतमेक च मेषानिति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एव पौराणामहिते प्रवृत्त पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विना मसद्वाहननिमित्तमसावधना जातेति जानती तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदे-

तदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋज्राश्वः शतं शतसंख्याकान्मेषान्वृकाय आत्मना पोषितायै वृक्यै शकलीकृत्य प्रादात् । तं चक्षुर्दानम् । क्षदतिरत्तिकर्मात्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवंतं ऋज्राश्वं पिता शापेनांधं दृष्टिहीनं चकार कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । 'अश्विनौ वै देवानां भिषजा'विति श्रुतेः । दस्रा दर्शनीयावेतन्नामानौ वा हे अश्विनौ । अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्य शत्रौ पितृशापाद्गमनरहिते अक्षी चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋज्राश्वायाधत्तं व्यधत्तम् अकुरुतम् । वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातेरस्त्रीविषयादिति ङीप् । जसादिषु छंदसि वा वचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याङभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षदानम् । क्षदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । इच द्विवचन इति परत्वादक्षशब्दस्येकारादेशः स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । विचक्षे । चक्षेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । अनर्वन् । ऋ गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे वनिप् । अर्वं गमनं विषयं प्रत्यनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । छांदसो नलोपाभावः ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयंती ।
विश्वे देवा अन्वमन्यंत हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ॥ विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यंत । हृत्ऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम योऽस्माकं मध्य उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमारुरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तभिता भूमिरिति सूक्तेन विस्पष्टमिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयोः रथं कार्ष्मेव । कार्ष्मशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चिदितरेभ्यो धावद्भ्यः पूर्वं प्राप्नोति । एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्वता शीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हृद्भिर्हृदये-

रन्वमन्यंत अन्वजानन् तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया ऋक्सहृदलामरूपया संपदा कांत्या वा युवां संसचेथे संगच्छेथे ॥ जयंती व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । इकिः । पद्न्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । षच समवाये । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयंता ।
रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयंता ॥ रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ हयंता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिस्तदीयं गृहं यद्यदायातम् अगच्छतम् । तदानीं रेवद्धनयुक्तमन्नं वां युवयोः सचनः सेवनो रथ उवाह तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्रथे वृषभोऽनड्वान् शिंशुमारो ग्राहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय । दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्य इत्यलुक् । दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । भृञ् भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतुश्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हयंता । ह्वेञः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । बहुलं छंदसीति संप्रसारणम् । शपि गुणे छांदसोऽयादेशः । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणम् । छंदसीर इति मतुपो वत्वम् । रयिशब्दाच्चेति मतुप उदात्तत्वम् । सचनः । षच सेवने अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता । आ
जह्नावीं समनसोप वाजैस्त्रिरह्नो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुऽक्षत्रं । सुऽअपत्यं । आयुः । सुऽवीर्यं । नासत्या । वहंता ॥ आ । जह्नावीं । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अह्नः । भागं । दधतीं । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ सुक्षत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः । अन्नमेतत् । एवगुणविशिष्टमन्नं च वहंता

धारयंतौ युवां समनसा समानमनस्कौ संतौ जह्नावीं जह्नोर्महर्षेः संबंधिनीं प्रजां मयातम् आभिमुख्येनागच्छतम् ॥ कीदृशीम् । वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नैरुपेताम् । अह्नः । अनाह्-शब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिधा विभक्तं भागमंशं दधतीं बिभ्रतीम् । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । वीरवीर्यौ चेति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्नावीम् । जह्नुशब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽण् टिड्ढाणञिति ङीप् । जाह्नवी ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहथू रजोभिः ।
विभिंदुना नासत्या रथेन वि पर्वताँ अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिऽविष्टं । जाहुषं । विश्वतः । सीं । सुऽगेभिः । नक्तं । ऊहथुः । रजःऽभिः ॥ विऽभिंदुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनावजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिंदुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्यै रजोभी रंजकैर्मार्गैरूहथुः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतम् । सीमित्येतत्पदं पादपूरणम् । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्व्ययातम् विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम् । विश प्रवेशने । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डः । विभिंदुना । भिदिर् विदारणे । औणादिक उप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।
निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये । सहस्रा ॥ निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रऽवंता । पृथुऽश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशमेतत्संज्ञमृषिमेकस्या वस्तोरेकस्याह्नो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभायावतम् अरक्षतम् । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सह-

ससंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवंतौ इत्यर्थः । अपि च हे वृषणौ कामानां वर्षिता-रावश्विनौ । इंद्रवता इंद्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुना दुष्टसुरान् दुःखस्य कर्तॄन् पृथुश्र-वसो विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतम् निःशेषेणावधिष्टम् । यद्वा वानीनस्य पृथुश्रव-संज्ञस्य राज्ञः शत्रूनिति योज्यम् ॥ सहसा । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतम् । लङि थसस्तम् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः । शुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः। शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्ऽकस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वाः ॥ शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचान्नीचीनादवतात्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्टाद्वारुदकं हे अश्विनौ युवामाचक्रथुः आभिमुख्येन कृतवंतौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः परि-चरणैर्जसुरये श्रांताय शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये स्तर्यं निवृत्तप्रसवां गामसिहो-ऋार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः । पयसा युवामापूरितवंतौ । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायाम् । जसिसहोरुरिन् । उ० २-७२. । स्तर्यम् । स्त्रीयते आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेनेति स्तरीः । अवितृ-स्तृतंत्रिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथुः । प्यायी वृद्धौ । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिड्यङोश्च । पा० ६. १. २९. । इति पीभावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय ऋजूयते नासत्या शचीभिः। पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियाय । ऋजुऽयते । नासत्या । शचीभिः ॥ पशुम् । न । नष्टम्ऽइव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णियाय । कृष्णो

नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायेतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः दत्तवंतौ । तत्र दृष्टांतः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्णियाय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे ऽआदसो घच् ।

दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनद्धं श्नथितमप्स्वंतः ।
विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवऽनद्धं । श्नथितं । अप्ऽसु । अंतरिति ॥ विऽप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रऽवृक्तं । उत् । निन्यथुः । सोमंऽइव । स्रुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पापिष्ठा असुराः कूपे कस्मिंश्चिद्दिवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमानास्वंतर्मध्येऽसुरैः पातितमशिवेन दु खहेतुना दाम्नावनद्धं बद्धं श्नथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रीर्दशसंख्याका निशाः नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावंतं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् । अत एवोदन्युदके विप्रुतं विप्लुतं व्याप्तसर्वांगम् । प्रवृक्तम् । लुप्तोपममेतम् । प्रवृंजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानम् । एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्निन्यथु॰ तस्मात्कूपादुन्नीतमुत्तीर्णं कृतवंतौ । तत्र दृष्टांतः । सोममिव । यथाभिषोतृहोमार्थमभिषुतं सोमरसं कूपराहृशोऽभिहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं स्रुवेणाध्वर्युरुन्नयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् । अवनद्धम् । णह बंधने कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ८. २. ३४. । झषस्तथोर्धोऽध इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । श्नथितम् । श्नथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतम् । प्रुङ् गतौ । अवनद्धवदत्राप्युत्तरौ । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः । उदनि । पद्दन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदन्भावः ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।
उत पश्यन्नश्नुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥ २५ ॥

प्र । वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुऽगवः । सुऽवीरः ॥ उत । पश्यन् । अश्नुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तंऽइव । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंत्रद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसांसि पुरु कृतानि कर्माणि प्रावोचं इत्थमुक्तवानस्मि सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां भवेयम् । उत अपि च पश्यन् । अक्षिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिंद्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैर्दीर्घं वर्षशतरूपेणायतं आयुर्जीवितं चाश्नुवन्प्राप्नुवन्नहं अस्तमिवेत् यथा गृहं स्वामी निष्कंटकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां कंटकराहित्येन प्राप्नुयां । वृद्धः संश्चिरकालं निवसेयमित्यर्थः । स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् यासुट् । श्नसोरल्लोप इत्याकारलोपः । अश्नुवन् । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणम् । जॄष् वयोहानौ । अस्मादौणादिक इमनिच् प्रत्ययः । जगम्याम् । गमेः प्रार्थनायां लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः ॥

(मं० १ सू० १८४.)

६.

ता वा॑म॒द्य ताव॑प॒रं हु॑वेमो॒च्छंत्या॑मु॒षसि॒ वह्नि॑रु॒क्थैः ।
नास॑त्या॒ कुह॑ चि॒त्संता॑व॒र्यो दि॒वो नपा॑ता सु॒दास्त॑राय ॥ १ ॥

ता । वा॒म् । अ॒द्य । तौ । अ॒प॒रम् । हु॒वे॒म॒ । उ॒च्छंत्या॑म् । उ॒षसि॑ । वह्निः॑ । उ॒क्थैः ॥ नास॑त्या । कुह॑ । चि॒त् । संतौ॑ । अ॒र्यः । दि॒वः । नपा॑ता । सु॒दाःऽत॑राय ॥ १ ॥

ता तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ वां युवामद्यास्मिन्यागदिने हुवेम आह्वयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि दिने तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात् । अद्य च श्वो भूम्यतापर चेत्यादिमंत्रांतरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उपस्युषोदेवतायामुच्छंत्यां तमो विवासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले हे नासत्या असत्यरहितौ दिवो नपाता द्युलोकस्य न पातयितारौ नप्तृस्थानीयौ वा कुहचित्संतौ कुत्रचिद्देशे वर्तमानौ युवां वह्निः स्तुतेर्वोढार्य ईरयिता स्तुतेरीश्वरो वा इंद्रशोऽहं होता सुदास्तरायात्यर्थं शोभनहविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं तौ युवामुक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबंधः । अनाख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्निरर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन नेतव्यौ । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्वह्निरर्यो होतोक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाह्वयाम इति ॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथामुत्पणीँर्हतमूर्म्या मदन्ता।
श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णैः २

अस्मे इति। ऊं इति। सु। वृषणा। मादयेथां। उत्। पणीन्। हतं। ऊर्म्या। मदन्ता॥ श्रुतं। मे। अच्छोक्तिऽभिः। मतीनां। एष्टा। नरा। निऽचेतारा। च। कर्णैः॥ २॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनौ युवामस्मे उ अस्मास्वेव सु मादयेथां सुष्ठु तृप्यतं अस्मभ्यं तर्पयतमित्यर्थः। तथा पणीन् वणिजो लुब्धकानयष्टॄन् उत् उन्मूल्य हतं नाशयतं। कीदृशौ युवां। ऊर्म्या। रात्रिनामैतत्। रात्रौ मदन्ता मादयंतौ। यद्वा ऊर्मिरिति सोमनाम। ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ (९-६४-११) इत्यादिषु तथा प्रयोगात्। अस्मदीयेन सोमेन मदंतौ। तादृशौ युवां मे ममाच्छोक्तिभिराभिमुख्यकरैर्निर्मलवेदवाक्यैरंचिता मतीनां। कर्मणि षष्ठी। मननसाधनाः स्तुतीः कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं शृणुतं। हे नरा नेतारौ युवां एष्टा अन्वेष्टारावस्मत्स्तुतीनां। तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ। निरित्येष समित्येतस्य स्थाने। यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः।
वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरेः ३

श्रिये। पूषन्। इषुकृताऽइव। देवा। नासत्या। वहतुं। सूर्यायाः॥ वच्यन्ते। वां। ककुहाः। अप्ऽसु। जाताः। युगा। जूर्णाऽइव। वरुणस्य। भूरेः॥ ३॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणायाजिं परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एषां कन्यकामुपसदहस्कृत्यं स्तोत्रं न लभत इत्यकल्पयत्। तमभिः प्रथममजयत् तमन्वश्विनावपि जित्वाग्निं प्रधृष्य क्वसदृशं कन्यकां न्यालभेतां। तत इंद्रं उपाधावयतां तौ च तैरन्यादिभिः प्रार्थितौ स्वद्रव्यस्य किंचित्किंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति। अयमितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञ इत्यत्राम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टके। १. ८. २०. ५. । आ वां पतिर्लं राख्यायेत्यत्र प्रपंचितः। तत्राह। हे पूषन् पोषक सूर्य। एतच्चंद्रसाम्युलक्षणं सूर्याचंद्रमसोरेवाधिलात्। सूर्याचंद्रमसावित्येके इति यास्केनोक्तत्वात्। अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति। हे पोषकौ हे नासत्या असत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शत्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः। इषुकृते-

व । इवशब्द एवार्थे । आजिधावनार्थेषु स्वच्छीप्रसृष्टगामिनौ इत्ताबेव छंतौ सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः । कर्मणि षष्ठी । सूर्या वहतं रथे धारयितुमाजिमुदजयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरेरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधरूपपापनिवारकस्य यागस्य सिद्ध्यर्थं तत्संबंधिन्यो वां प्रति च्यवंते उच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमंत्रैर्योगकाले च स्तुवंतीत्यर्थः । युगा जूर्णेव । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थे । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवंति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यम् ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः । अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदंति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वां । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य कारोः ॥ अनु । यत् । वां । श्रवस्या सुदानू इति सुऽदानू । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मदंति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबंधिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमस्मे अस्माकमस्तु भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफलदानौ वां युवां श्रवस्या कीर्तेरन्नस्य वेच्छया यत् यस्मात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्रूपा अनुमदंति अनुक्रमेण मादयंति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति । यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदंता ५

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना । सुऽवृक्ति ॥ यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदंता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविर्लक्षणान्नवंतौ वां युवाभ्यामेषः स्तोमः स्तोत्रं सुवृक्ति सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा सुसमाप्त्यकारि कृतः । कीदृशोऽयं । मानेभिर्मानैर्हविःप्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्या असत्यरहितौ युवामगस्त्ये एतन्नाम्नि महर्षौ मयि मदंता मादयंतौ संतौ वर्तिर्गृहं यज्ञसंबंधि यातं प्राप्नुतं । किमर्थं । तनयाय पुत्रादिलाभाय । त्मने आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि । एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ॥ आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म उत्तीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोत्रमधायि । अकारीत्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंतव्यैर्मार्गैरिहास्मयज्ञ आयातं आगच्छतं । वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि ॥

(मं० २ सू० २३.)

७.

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनं ॥ १ ॥

गणानां । त्वा । गणऽपतिं । हवामहे । कविं । कवीनां । उपमश्रवःऽतमं ॥ ज्येष्ठऽराजं । ब्रह्मणां । ब्रह्मणः । पते । आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सादनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादिगणानां संबंधिनं गणपतिं स्वीयानां पतिं । कवीनां क्रांतदर्शिनां कविं । उपमश्रवस्तमं । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ माङ् माने । आतश्चोपसर्गे करणेऽङ् प्रत्ययः । ङ्याप्पोः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वत्वं । ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः तेषां मध्ये राजंतं ब्रह्मणां मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच नोऽस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्वमूतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनं सीदत्यस्मिन्निति सदनं यज्ञगृहमासीद उपविश ॥

देवाश्चित्ते असुर्य प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः । उस्रा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियं । भागं । आनशुः ॥ उस्राःऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषां । इत् । जनिता । ब्रह्मणां । असि ॥ २ ॥

असुर्य असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागमानशुः प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबंधिनो देवा इति योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिविपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरे । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमंत्रैरपाकरणात् । न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यतीति श्रवणात् । ज्योतिषा तेजसा महो महनीयः सूर्य उस्रा इव । उस्राः किरणाः । स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । यथा किरणान् जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां जनितेत् जनयितैवासि । जनिता मंत्र इति निपातनाण्णिलोपः ॥

आ विबाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मंतं रथमृतस्य तिष्ठसि । बृहस्पते भीममभित्रदंभनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदं ॥ ३ ॥

आ । विऽबाध्य । परिऽरपः । तमांसि । च । ज्योतिष्मंतं । रथं । ऋतस्य । तिष्ठसि ॥ बृहस्पते । भीमं । अमित्रऽदंभनं । रक्षःऽहनं । गोत्रऽभिदं । स्वःऽविदं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरपः परितो रपः पापरूपं रक्षः । यद्वा रप लप व्यक्तायां वाचि । क्विप् । परिवदतो निंदकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य ज्योतिष्मंतं ज्योतिषा तद्वंतमृतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरममित्रदंभनं शत्रूणां हिंसकं । तदेवाह रक्षोहणं रक्षसां हंतारं गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लंभकं रथमातिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत् । ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनं ॥ ४ ॥

सुनीतिऽभिः । नयसि । त्रायसे । जनं । यः । तुभ्यं । दाशात् । न । तं । अंहः । अश्नवत् ॥ ब्रह्मऽद्विषः । तपनः । मन्युऽमीः । असि । बृहस्पते । महि । तत् । ते । महिऽत्वनं ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः शोभना नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः तैर्जनं नयसि अपेक्षितफलं प्रापयसि । त्रायसे जनमापद्भ्यो रक्षसि च । यो यजमानस्तुभ्यं हविर्लक्षणमन्नं दाशात् प्रयच्छेत् । दाश्र दाने । लेट्याडागमः । तमंहः पापं पापरूपं दारिद्यं वा नाश्नवत् न प्राप्नुयात् । अश्नोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । अडागमः । ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानां मंत्राणां वा द्वेष्टुस्तपनस्तापकोऽसि । किंच मन्युमीः मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि । मीङ् हिंसायां । क्विप् । हे तव तत्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः । विश्वा इदस्माद्ध्वरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तं । अंहः । न । दुःऽइतं । कुतः । चन । न । अरातयः । तितिरुः । न । द्वयाविनः ॥ विश्वाः । इत् । अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे । यं । सुऽगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं जनमंहः आहंतव्यं दुःखं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयो हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः । तिरतिर्हिंसाकर्मा । लिट् । न हिंसति । तथा द्वयाविनः । मनसान्यत्क्रियया चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो वंचकाः तेऽपि तं जनं न बाधंते । किंच अस्मात् ध्वरसो वा हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं विबाधसे विशेषेण बाधस एव ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे । बृहस्पते यो नो अभि ह्वरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ॥ बृहस्पते । यः । नः । अभि । ह्वरः । दधे । स्वा । तं । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गस्य भवसि । विचक्षणो विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबंधिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरामहे स्तुमः । जरतिः स्तुतिकर्मा । यः पुमान् नोऽस्मानभि अभिलक्ष्य ह्वरः । ह्वृ कौटिल्ये । भावेऽसुन् । कौटिल्यं दधे विदधाति तं त्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिर्हरस्वती वेगवती सती मर्मर्तु मोचयतु । मृङ् प्राणत्यागे । अतर्भावितण्यर्थस्य यङ् लुकि लोटि रूपम् ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः । बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सनुकः । वृकः ॥ बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथः । सुऽगं । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवाभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः सानु समुच्छ्रितमिति यास्कः । नि० २. २४. वृकः । वृक आदाने । धनादीनामादाता यो मर्त्यो मनुष्योऽनागसोऽपराधहीनान्नोऽस्मान् मर्चयात् । मर्चयतिर्हिंसाकर्मा । हिंस्यात् । तं मर्तं पथो वैदिकान्मार्गादपवर्तय निवर्तय । नोऽस्माकमस्यै देववीतये देवाना वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पर्तरधिवक्तारमस्मयुं । बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्नमुन्नशन् ॥ ८ ॥

त्रातारं । त्वा । तनूनां । हवामहे । अवऽस्पर्तः । अधिऽवक्तारं । अस्मऽयुं ॥ बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । बर्हय । मा । दुःऽएवाः । उत्ऽतरं । सुम्नं । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

अवस्पर्तः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्भ्यः पारयितः हे ब्रह्मणस्पते तनूनामंगानां पुत्रादीनां वा त्रातारं पालयितारमधिवक्तारमस्मासु पक्षपातेनाधिकं वक्तारमस्मयुं हविःप्रदानस्मान् कामयमानं त्वा हवामहे अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच देवनिदो दयनिंदकानसुरान् निबर्हय विनाशय । दुरेवा दुष्टगमना दुर्बुद्धयः पापा उत्तरमुत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा उन्नशन् मा व्याप्नुवंतु ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददी-
महि । या नो दूरे तळितो या अरातयोऽभिसंति जंभया
ता अनप्नसः ॥ ९ ॥

त्वया । वयं । सुऽवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या ।
आ । ददीमहि ॥ याः । नः । दूरे । तळितः । याः । अरातयः ।
अभि । संति । जंभय । ताः । अनप्नसः ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु धनानि मनुष्याः । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः । मनुष्येभ्यो दातृभ्य आददीमहि गृह्णीमहि । आङो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं । दूरे दूरदेशे या अरातयः याश्च तळितोऽन्तिकेऽरातयो नोऽस्मानभिसंति अभिभवंति अनप्नसः कर्महीनान् ता अरातीस्तान् शत्रून् जंभय नाशय । जभि नाशने चुरादिः । अप्न इति रूपनाम । नि० ३. ११. । इति ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्निना
युजा । मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मति-
भिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

त्वया । वयं । उत्ऽतमं । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा ।
सस्निना । युजा ॥ मा । नः । दुःऽशंसः । अभिऽदिप्सुः । ईशत । प्र ।
सुऽशंसाः । मतिऽभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते पप्रिणा । पॄ पालनपूरणयोः । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । छांदसो यणादेशः । कामानां पूरकेण सस्निना शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो ह्यविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे धारयामः । धी धारणे । दैवादिकः । दुःशंसो दुःशंसनीयोऽभिदिप्सुरभिदंभितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत मा ईशिष्ट ईश्वरो मा भवतु । ईश ऐश्वर्ये । लेट्यडागमः । वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः संतः प्रतारिषीमहि प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः । असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिद्दमिता वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अनुनुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवं । निःऽतप्ता । शत्रुं । पृतनासु । सासहिः ॥ असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दुमिता । वीळुऽहुर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः अनु पश्चाद्ददातीत्यनुदः स यस्य नास्तीत्यननुदः । दात्रंतरशून्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्षिता । आहवं आहूयतेऽत्रेत्याहवो युद्धं । आङि युद्धे । पा० ३. ३. ७३ । इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च । तद्युद्धं जग्मिर्गंता । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । लिङ्वद्भावादादृवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः । शत्रुं शातयितारं निष्टप्ता नितरां तस्य तापकः । तृन्नंतत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः । निसस्तपतावनासेवने । पा० ८. ३. १०२. । इति षत्वं । तादौ च निती कृत्यतौ इति गतेः स्वरः । पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता एतादृशस्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वासि । ऋणया ऋणस्य यावयितासि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । ण्यंतस्य क्विपि णिलोपे लोपो व्योर्वलीति वलोपः । किंच उग्रस्य चित् ओजस्विनोऽपि दमितोपशमयिता वीळुहर्षिणो दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिद्दमितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति । बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासां । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ॥ बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युं । दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन । यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन मनसास्मान् रिषण्यति हिनस्ति । दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीति निपातितः । यश्चोग्रः पापचित्तो मन्यमान आत्मानं बहुमन्यमानः पुमान् शासामुग्रस्य शंसितारं । यद्वा अस्माकमाशंसां शासितॄणामुग्र इति वा योजनीयं । अस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति । हंतेः सन्यज्झनगमां सनीति दीर्घे. । हे बृहस्पते तस्य वधः । वध्यतेऽनेनेति वध आयुधं । नोऽस्मान्मा प्रणक् मा संपर्कयतु । पृची संपर्के श्नम्विकरणी । व्यत्ययेनाश्मागमः । चादिलोप इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतो बल-

यतः। यद्वा दुष्टाभिसंधेरेवं कुर्वतस्तस्य मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा निकर्मं त्वमसादाविरकुर्मेंथ ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गंता वाजेषु सनिता धनंधनं।
विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वोऽमृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथाँ इव ॥ १३ ॥

भरेषु। हव्यः। नमसा। उपऽसद्यः। गंता। वाजेषु। सनिता। धनंऽधनं॥ विश्वाः। इत्। अर्यः। अभिऽदिप्स्वः। मृधः। बृहस्पतिः। वि। ववर्ह। रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिर्भरेषु संग्रामेषु हव्यो योद्धृभिः स्वरक्षणार्थमाह्वातव्यो नमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः। किंच वाजेषु गंता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः। तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता वा। तृन्नंतत्वात्पष्ठीप्रतिषेध। तथार्यः स्वामी बृहस्पतिरभिदिप्स्वोऽभिभवनेच्छावतीर्विश्वा इत् सर्वा एव मृधो हिंसिकाः सेना रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान्रथानिव विववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार। यद्वा इवशब्दश्चार्थे। रथाश्च विववर्ह। लडर्थे लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यं।
आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं१ बृहस्पते वि परिरापो अर्दय १४

तेजिष्ठया। तपनी। रक्षसः। तप। ये। त्वा। निदे। दधिरे। दृष्टऽवीर्यं॥ आविः। तत्। कृष्व। यत्। असत्। ते। उक्थ्यं। बृहस्पते। वि। परिऽरपः। अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षसो राक्षसांस्तप तापय। ये राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वा त्वां निदे निंदाया विषयं दधिरे कृतवंतः तान् तापयेति समन्वयः। ते तवोक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं यद्वीर्यमसत् पूर्वमासीत् तदधुनाविष्कृष्व प्रकटीकुरु। तेन च वीर्येण परिरापः परिवदतो निंदकानसुरान् व्यर्दय विशेषेण बाधस्व ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु।
यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं ॥१५॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ॥ यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणं । धेहि । चित्रं ॥ १५ ॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य यद्ब्रह्मवर्चसं तेजोऽर्हात् पूजयेत् । अर्ह पूजायां लेट्याडागमः । जनेषु ब्राह्मणेषु द्युमत् दीप्तियुक्तं क्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति विशेषेण दीप्यते । यच्च शवसा बलेन स्वाश्रयं धनं दीदयत् । दीदयतिर्दीप्तिकर्मा । दीपयति । चित्रं चायनीयं तद्ब्रह्मवर्चसरूपं द्रविणमस्मासु धेहि निधेहि । यद्वा अर्यः उदारोऽपि त्वया दत्तं धनमतीवार्हात् श्रद्दधीत । यच्च त्वद्दत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति । यच्च धनं शवसान्नादिसमृद्ध्या दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मणं । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीवान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हतीति द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवतीति । ४. ११.

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः । आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नेषु । जगृधुः ॥ आ । देवानां । ओहते । वि । व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः । स्त्यानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः तेभ्यो मा दाः । तान् दर्शयति । ये चौरा द्रुहः अभ्यद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रमणशीला रिपवो हिंसकाः सतोऽन्नेषु परकीयेष्वभिजागृधु अभिकाङ्क्षंति । गृधु अभिकांक्षायां लिटि रूपं । ये च देवानां विव्रयो विशेषेण वर्जनं । व्री व्ली इति धातू वर्जने वर्तेते । य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्लीनातीत्येकस्य वर्जनार्थे दृष्टत्वादपरस्यापि वर्जनार्थत्वं । तत् हृदि स्वकीये हृदये आ ओहते आवहंति । देवानां यागात् स्तुतीश्च न करवामेति मन्यंत इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति संबन्धः । ये पुमांसः साम्नः साममयात्स्वतः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोघ्नं ।

साम वै रक्षोहेति न विदु न जानंति । किंतु सर्वशमकं साम त्वमेव विदुषो-ऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दा ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजनत्साम्नः साम्नः कविः । स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हंता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजनत् । साम्नःसाम्नः । कविः ॥ सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हंता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वामजनद्धि अजीजनत् खलु । ततस्त्वं साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः । कु शब्दे । अच इरिति इप्रत्ययः । उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रांतदर्शी त्वष्टा साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्न सारेण त्वामजीजनत् । किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो महत ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य यापयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य हंता भवेति ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदंगिरः । इंद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौब्जो अर्णवं ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवां । गोत्रं । उत्ऽअसृजः । यत् । अंगिरः ॥ इंद्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतं । बृहस्पते । निः । अपां । औब्जः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अंगिरः आंगिरस हे बृहस्पते गवामावारको बलेनाधिष्ठितः पर्वतस्तव श्रिय आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा गोत्रं । इनित्रकट्यच-श्चेति समूहार्थे त्रप्रत्ययः । गवासमूहमुदसृजः निरगमयः । तदेंद्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृत्रासुरेण परिवृतं परित आक्रांतमपामर्णवं स्थानभूतं मेघं निरौब्जः नितरामधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यंता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यदवंति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१९॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यंता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ॥ विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवंति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणा स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतो यंता नियामकस्त्वं सूक्तस्यास्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं च जिन्व । जिवि. प्रीणनार्थः । लोटि रूपं । प्रीणय । भवादृशा देवा यदवंति रक्षंति तत्तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो बृहत्प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

(मं० २ सू० २८)

८.

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सांत्यभ्यस्तु मह्ना । अति यो मंद्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरेः ॥ १ ॥

इदं । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । संति । अभि । अस्तु । मह्ना ॥ अति । यः । मंद्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिं । भिक्षे । वरुणस्य । भूरेः ॥ १ ॥

कवेः क्रांतदर्शिन आदित्यस्यादितेः पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्येश्वरस्य वा वरुणस्येदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि संति द्वितीयभावविकारभाञ्जि भूतजातानि मह्ना महिम्ना वरुणप्रसादाल्लब्धेनाभ्यस्तु अभिभवतु । यो देवो द्योतमानो वरुणो यजथाय यष्ट्रे पुरुषाय अति अतिशयेन मंद्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति तस्य भूरेर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं भिक्षे प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः । उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ॥ उपऽअयने । उषसां । गोऽमतीनां । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानाः सुष्ठुवासः स्तुतवंतो वयं तव व्रते त्वदीये परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः सुभगासः स्याम शोभनधना भवेम । अपि च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानामुषसामुपायेन उपागमने सत्यग्नयो न यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यंते एवमनुद्यून् अनुदिनं जरमाणास्त्वा स्तुवंतो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तवं स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः । यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तवं । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रणेतरिति प्रऽनेतः ॥ यूयं । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वं । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतर्वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य । यद्वा पुरुणा बहूना शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्योरुशंसस्योरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य तव शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्याम । अदितेः पुत्रा मित्रादयः । परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावेनानुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । अदब्धाः शत्रुभिरहिंसिताः एवंभूता हे देवाः यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान् युज्याय सख्यायाभिक्षमध्वं अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वं ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ताँ ऋतं सिंधवो वरुणस्य यंति । न श्राम्यंति न वि मुचंत्येते वयो न पप्तू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीं । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतं । सिंधवः । वरुणस्य । यंति ॥ न । श्राम्यंति । न । वि । मुचंति । एते । वयः । न । पप्तुः । रघुया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं । यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत् वर्षेण सृष्टवान् । अथोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्याकारः सानुनासिकः । तेन वरुणस्यर्तेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो यंति गच्छंति स्रवंति । एते सिंधवो न श्राम्यंति श्रांतिं न प्राप्नुवंति न विमुंचंति उपरता न भवंति । अनलसाः सर्वदैकरूप्येण प्रवहंतीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न वयः पक्षिण इव रघुया रघवः शीघ्रगामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्या पप्तुः पतंति गच्छंति । पत्लृ गतौ । लिट्युसि तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनादि । रघुया इत्यत्र सुपां सुलुगिति जसो याजादेशः ॥

वि मच्छ्रंथाय रशनामिवाग ऋध्याम ते वरुण खाम् ऋतस्य । मा तंतुश्छेदि वयंतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । श्रथय । रशनांऽइंव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । खाम् । ऋतस्य ॥ मा । तंतुः । छेदि । वयतः । धियं । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिव रज्जुमिवागो निहितानुष्ठानजनितं पापं विश्रथय शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संबंधिन ऋतस्योदकस्य पूर्णां खां नदीं । खा इति नदीनाम । तामृध्याम त्वमेमहि । अपि च धियं कर्म वयतः संतन्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि छिन्नो मा भूत् । नैरंतर्येणेत्यर्थः । तथा ऋतोः समाप्तिकालात्पुरा पूर्वमपसः कर्मणो मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्यांगलक्षणं मा शारि । शीर्णं विकलं मा भूत् ॥ शॄ हिंसायां । कर्मणि लुङ् । पुर ऋतोरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राळृतावोऽनु मा गृभाय । दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंहो न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसं । मत् । संराट् । ऋतंऽवः । अनु । मा । गृभाय ॥ दामंऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसं भयं मत् मत्तः सु सुष्ठु अपो म्यक्ष । अपगमय । हे सम्राट् सम्यग्राजमान हे ऋतावः सत्यवन् यज्ञवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृहाण ॥ छंदसि शायजपीति श्नः शायजादेशः । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । अपि च दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्सबन्धकाद्दामनी रज्जुं विमुंचति तथांहः पापं मत्सकाशाद्विमुमुग्धि विमुंच । छांदसः शपः श्लुः । पृथक्कुत्व । त्वदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानः । त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्ष्मचलनस्यापि नहीशे नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

मानो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वंतमसुर भ्रीणंति । मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि पू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तं । असुर । भ्रीणन्ति ॥ मा । ज्योतिषः । प्रऽवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधैर्हननसाधनैरायुधैर्मा हिंसीरिति शेषः । हे असुर पापहर्तः निरसितः ते त्वदीय इष्टौ यज्ञे एनो विहितानुष्ठानेन जनितं पापं कृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ये यथा भ्रीणन्ति हिंसन्ति तैरिति पूर्वेण संबंधः ॥ भ्रीञ् हिंसायां क्रैयादिकः । अपि च ज्योतिषो गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशाद्वा प्रवसथानि प्रवासान्मा गन्म मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यंश्चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिंसकान् सु सुष्ठु विशिश्रथः विश्लेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम । त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनं । उत । अपरं । तुविऽजात । ब्रवाम ॥ त्वे इति । हि । कं । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि । दुःऽदभ । व्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्काले ते तुभ्यं नमो नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्म । उत अपि च नूनमद्यापि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुणापरस्मागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । दूळभ दुर्दभ दंभितुं हिंसितुमशक्य । दुरो दाशनाशदभध्येषु । पा० ६. ३. १०९. ५. । इति रेफस्योत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यमितरपादपूरणं ॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चय इवाप्रच्युतान्यन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजं । अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु शाधि ॥ ९ ॥

परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्ऽकृतानि । मा । अहं । राजन् । अन्यऽकृतेन । भोजं ॥ अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः परासुव पराचीनं प्रेरय । षू प्रेरणे छांदसो लुङ् । अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादि-

तानि ऋणानि पराभुव। अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहमन्यकृतेनान्यैरर्जितेन धनेन मा भोजं भोगं मा लभेयं। किं कारणमिति चेदुच्यते। भूयसीर्भूयस्यो बहुतरा उषसोऽव्युष्टा इन्नु सत्यमव्युष्टा एव। अपररात्रिषूत्थाय ऋणानि चिंतयतो जाग्रतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा आसन्। हे वरुण तासूषःसु नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत आशाधि आ समंतादनुशिष्टान् कुरु। ऋणान्यपहृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह। स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान्॥ १०॥

यः। मे। राजन्। युज्यः। वा। सखा। वा। स्वप्ने। भयं। भीरवे। मह्यं। आह॥ स्तेनः। वा। यः। दिप्सति। नः। वृकः। वा। त्वं। तस्मात्। वरुण। पाहि। अस्मान्॥ १०॥

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यातो बांधवो वा स्वप्ने दृष्टं तद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं य आह ब्रूते। तथा स्तेनश्चौरो वा वृकोऽरण्यश्वा वा यो नोऽस्मान् दिप्सति जिघांसति॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः। दंभ इच्चेतीत्वं। हे वरुण त्वं तस्मात्सर्वस्मादस्मान्पाहि रक्ष॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्न आ विदं शूनमापेः। मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥११॥

मा। अहं। मघोनः। वरुण। प्रियस्य। भूरिऽदाव्नः। आ। विदं। शूनं। आपेः॥ मा। रायः। राजन्। सुऽयमात्। अव। स्थां। बृहत्। वदेम। विदथे। सुऽवीराः॥ ११॥

हे वरुण मघोनो धनवतः प्रियस्यानुकूलस्य भूरिदाव्नो भूरेर्बहुलस्य दातुरात्मस्याहं मा आविदं मावेदयानि आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि। किं तदनावेद्यं। आपेराप्तेः शूनं शून्यं दारिद्र्यं। धर्मलोपश्छांदसः। यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यं। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। यजादित्वात्संप्रसारणं। ओदितश्चेति नकारः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। एतदुक्तं भवति। अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूवमिति। हे राजन् सुयमात् सुष्टु नियम्यतेऽनेन पुरुषो यद्दृति सुयमः॥ ईषद्दुःसुष्विति खल्॥ तादृशाद्रायो धनान्मावस्थां अवकुल स्थितो मा भूवं। वयं सुवीराः शोभनपुत्रा विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः संतो बृहद् प्रौढं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम॥

(मं० २ सू० ३८.)

९.

उदु ष्य देवः सविता सवाय शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात्।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवाय । शश्वत्ऽतमं । तत्ऽअपाः । वह्निः । अस्थात् ॥ नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नं । अथ । आ । अभजत् । वीतिऽहोत्रं । स्वस्तौ ॥ १ ॥

स्यः स देवो द्योतमानः सविता सवाय लोकानां प्रसवायाभ्यनुज्ञायै शश्वत्तमं प्रतिदिनमुदस्थात् उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ अपः अप्नः इति कर्मनामसु पाठात् । वह्निर्वोढा जगतां । किंच नूनं सम्प्रति देवेभ्यः स्तोतृभ्यो रत्नं धनं वि हि धाति प्रयच्छति । हीति पूरणे । अथ अपि च वीतिहोत्रं क्रांतयज्ञं यजमानं स्वस्त्यविनाशे क्षेमे आअभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दो विभक्त्यंतनिर्दिष्टशब्दपरस्तथाप्यपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति । आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ॥ आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृग्राः । अयं । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥

देवो द्योतमानः सविता पृथुपाणिर्महाकारो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखायोर्ध्व उद्यतः सन् बाहवा बाहू प्रसिसर्ति प्रसारयति । आपश्चित् आपोऽप्यस्य व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति । व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् । आ स्यंदंत इति शेषः । ताश्च निमृग्रा नितरां शोधयित्र्यो गंगादिरूपेण जगत्पावयंतीत्यर्थः । अयं चिद्वातोऽयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेंऽतरिक्षे रमते ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुंचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः।
अह्यर्षूणां चिन्न्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुऽअश्वैः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नून । अरीरमत् । अतमान । चित् । एतोः ॥ अह्यर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् । अनु । व्रतं । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

यान् गच्छन् सविता आशुभिरश्वैरश्वगामिभिरपि रश्मिभिर्वमुचाति विमुच्यते। नूनमिति पूरण । अतमान चिरसततं गच्छन्तमपि जनमेतोर्गमनादरीरमत् उपरमयति । किंच अह्यर्षूणाचित् । अहिमाहन्तार शत्रुमपेक्षमभिगच्छतीत्यहर्षेव । तेषामप्य- विष्या गमनेच्छा न्ययान् नियच्छति । सवितु प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रत कर्मानु पश्चा न्मोकी रात्रि । मोकी मोकीति रात्रिनामसु पाठात् । आगात् आगच्छति । सवितुर्व्यथोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्वितत वयंती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः । उत्संहायास्थाद्व्यृ१तूंरदर्धररमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सं । अव्यत् । विऽततं । वयंती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्म । धीरः ॥ उत् । सऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदर्धः । अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयती वस्त्र वयती नारीव रात्रिर्विततमालोक पुन समव्यत् संवेष्टयते । पुन शब्द पूर्वेद्युरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीर प्राज्ञोऽपि सर्वो लोक कर्तो क्रिय माण कर्म । कर्तो कर्तव्या इति तद्यामसु पाठात् । शक्म कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्य उपक्रान्त कर्मापरिसमाप्यैवास्थ । न्यधात् निहितवान् । सवितर्युपरत इति शेष । सर्वो लोक सहाय शय्यां विहायोदस्थात् अवशिष्ट कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति । सपूर्वो जहाति शय्यापरित्यागे यतते । तथा च श्रूयते । कलि शयानो भवति सञ्जि हानस्तु द्वापर इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरुपरतिर्देवो द्योतमान आगात् आगच्छति । उदेतीति यावत् । ऋतून् कालविशेषांश्च व्यदर्ध विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः । ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रऽभवः । शोकः । अग्नेः ॥ ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतं । इषितं । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतोऽग्नेः शोकस्तेजो दुर्यो गृह्यो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां गृहरूपभूतान्गृहान्विविष्टवे अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति । आयुः सुन्वेसन्ननामसु पाठात् । मातोषाः सवितारन्विषितं प्रेषितमस्य केतुं प्रज्ञापकमग्नेर्ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवेऽग्नय आधात् आदधाति ॥

समाववर्ति विष्ठितो जिगीषुर्विश्वेषां काम॒श्चर॑ताम॒माभूत् ।
शश्वाँ अपो विकृतं हित्व्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

सम्ऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरतां । अमा । अभूत् ॥ शश्वान् । अपः । विऽकृतं । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतं । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुर्विजयेच्छुर्योद्धा विष्ठितो युद्धार्थं प्रस्थितः समाववर्ति समावर्तयति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जंगमानाममा । अमा दम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति कामोऽभूत् भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतोऽपः कर्म विकृतमर्धकृतं हित्वी हित्वागात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतमस्तमयाख्यं कर्मानु जायत इत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।
वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनंति ॥७॥

त्वया । हितं । अप्यं । अप्ऽसु । भागं । धन्व । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः ॥ वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनंति ॥ ७ ॥

हे सवितस्त्वयाप्स्वंतरिक्षे । आप- पृथिवीअंतरिक्षनामसु पाठात् । जलाधारे वा हितं निहितमप्यमपां संबंधिनं भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु मृगयसो मृगयमाणा मृगा आ समंताद्वितस्थुः अधितिष्ठति । किंच वनानि वृक्षा विभ्यः पक्षिभ्य आवारादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितुस्तानि तादृशानि व्रता व्रतानि कर्माणि नकिर्मिनंति केऽपि न हिंसंति ॥

याद्राध्यं१ वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।
विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्ऽराध्यं । वरुणः । योनिं । अप्यं । अनिऽशितं । निऽमिषि ।
जर्भुराणः ॥ विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः ।
जन्मानि । सविता । वि । आ । अकः ॥ ८ ॥

वरुणो यात्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमाप्तुं योग्यमनिशितमतीक्ष्णं । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे तु सवितुरस्तमये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराणो भृशं गच्छन् विश्वः सर्वो मार्ताण्डो मृताद्धिरण्याण्डादुत्पद्यमानः पक्ष्यागात् आगच्छति । विश्वः पशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः स्थशः स्थाने स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः पृथगकार्षीत् ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।
नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतं । अर्यमा । न ।
मिनन्ति । रुद्रः ॥ न । अरातयः । तं । इदं । स्वस्ति । हुवे । देवं ।
सवितारं । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्देवस्य व्रतं प्रयवाख्यं कर्मेन्द्रो न मिनाति न हिनस्ति । वरुणश्च न मिनाति । मित्रश्चार्यमा च न मिनाति । रुद्रश्च न मिनाति । अरातयोऽसुराश्च न मिनन्ति मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते । तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिः सह । नमः आयुरित्यन्ननामसु पाठात् । स्वस्ति क्षेमाय हुवे स्तौमि ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिं नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः ।
आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगं । धियं । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिं । नराशंसः । ग्नाः । पतिः । नः ।
अव्याः ॥ आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणां । प्रियाः । देवस्य ।
सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भगं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारं । पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः । वाजयन्तो वाजिनं बलिनं कुर्वन्तः । विभक्तिव्यत्ययः । नः स्तुवतोऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसनीयो ग्नास्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छंदसां पतिर्वा । तथा च श्रूयते । छंदांसि वै ग्ना इति उत ग्ना व्यंतु देवपत्नीरिति च । सविता व्याः ।

अव्यात् । किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च । तथा च श्रूयते । पशवो वै रयिरिति । आय आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्दिवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् । शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यं । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तं । काम्यं । राधः । आ । गात् ॥ शं । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । उरुऽशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं कमनीयं राधो धनं दिवो द्युलोकात् अद्भ्योऽन्तरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेश्चागात् आगच्छतु । किंच स्तोतृभ्यः स्तोतृणामापये बंधवे तद्वंशजाय यद्धनं शं सुखकरं भवाति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तुतये जरित्रे स्तोत्रे मह्यं । जरिता करोतीति स्तोतृनामसु पाठात् । हे सवितः तत्प्रयच्छ ॥

(मं० ३ सू० ९.)

१०.

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये । अपां नपातं सुभगं सुदीदितिं सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ॥ अपां । नपातं । सुऽभगं । सुऽदीदितिं । सुऽप्रतूर्तिं । अनेहसं ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नप्तारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदितिं शोभनदीप्तिं सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गंतव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामूतये रक्षणाय ववृमहे वृणीमहे । सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे डिदित्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य छंदस्यमूर्धेति सभावः ।

उपपदस्योदात्तत्वं। पिदिस्तनुत्रतौ सस्युरसंबुद्धौ। पा० ७. २. ५२.। इति णिद्भावः। वृद्ध्यायादेशौ। आद्युदात्तः। वश्महे। वश् कांतौ। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट्। वादित्वादिड्भावः। निघातः। ऊतये। अव रक्षण इत्यस्य उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतीत्यादिना क्तिन्नंतत्वेन निपातनादन्तोदात्तः। अपां। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। सुभगं। आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सुप्रवृतिं। कलादयथेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः। न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः॥ २॥

कायमानः। वना। त्वं। यत्। मातृः। अजगन्। अपः॥ न। तत्। ते। अग्ने। प्रऽमृषे। निऽवर्तनं। यत्। दूरे। सन्। इह। अभवः॥ २॥

हे अग्ने वना काननानि रक्षितुं कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि विहाय मातृरपो मातृभूता अपोऽजगन् अगमः गतवानसि अप्सु प्रविष्टत्वाच्छांतो वर्तसे। ततस्मात्ते तव निवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनं। तेन च विनाशो लक्ष्यते। स विनाशो न प्रमृषे न प्रमृष्यते न सह्यते। कुत इत्यत आह। यद्यस्मात्कारणाद्दूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मत्संबंधिष्वरणिरूपेषु काष्ठेष्वभवः मंथनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि। तस्मात्तव दूरतो वर्तनमस्मभ्यं न रोचते। अस्मिन्नर्थे यास्कः। कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा। वनानि त्वं यन्मातृरपोऽजगन् उपशाम्यन्। न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः। नि० ४. १४.। इति॥ कायमानः। कमु कांतौ। कर्मणिङ्। लटः शानच्। मकारलोपश्छांदसः। अजगन्। गम्लृ गतावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। हल्ङ्यादिना तिलोपः। मो नो धातोरिति नकारः। यच्छब्दयोगादनिघातः। अडागमस्वरः। प्रमृषे। मृष तितिक्षायां। व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। धातुस्वरः। अभवः। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लडर्थे लङ् यद्योगादनिघातः॥

अति तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि। प्रप्रान्ये यंति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः॥ ३॥

अति। तृष्टं। ववक्षिथ। अथ। एव। सुऽमनाः। असि॥ प्रऽप्र। अन्ये। यंति। परि। अन्ये। आसते। येषां। सख्ये। असि। श्रितः॥ ३॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमविवक्षिय अतिशयेन बोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्र्ये श्रितोऽसि वर्तसे तेषां मध्येऽन्येऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्त्विजः प्रयंति प्रकर्षेण होतुं गच्छंति । अन्य उद्गातृप्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते परित आसीना वर्तंते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् । थल आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीट् । धातुप्रत्ययादामिलाम् न भवति । मंत्रत्वात् निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्विर्वचनं । यति । इण् गतावित्यस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामित्यन्यशब्दयोगात्पूर्वस्य निघाताभावः । आसते । आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस् भुवि । तासस्त्योर्लोपः इति सकारलोपः । यद्वृत्तयोगान्न निहन्यते ॥

ई॒यि॒वांस॒मति॒ स्रिधः॒ शश्व॑ती॒रति॑ स॒श्चतः॑ । अन्वी॑मविंद-
न्नि॒चि॒रासो॑ अ॒द्रुहो॒ऽप्सु सिं॒हमि॑व श्रि॒तं ॥ ४ ॥

ई॒यि॒ऽवांसं॑ । अति॑ । स्रिधः॑ । शश्व॑तीः । अति॑ । स॒श्चतः॑ ॥ अनु॑ । ई॒ । अ॒वि॒द॒न् । नि॒ऽचि॒रासः॑ । अ॒द्रुहः॑ । अ॒प्ऽसु । सिं॒हंऽइ॑व । श्रि॒तं ॥४॥

हे अग्ने अद्रुहोऽद्रोग्धारो निचिरासो नितरां चिरासश्चिरतना विश्वेदेवा. स्रिधः शोषकाञ्छत्रून्बलेनातिक्रम्येयिवांसं गच्छंतं शश्वतीर्बह्वीः सश्चतः सगतिकारिणीः सेनाश्चात्यतिक्रम्य गच्छन्तमप्सु श्रितं तिरोहितमत एव सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविंदन् अनुगम्यालभंत ॥ ईयिवांसं । इण् गतावित्यस्य क्वसौ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । पा० ३. २. १०९. । इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । स्रिधः । स्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा क्विप् चेति क्विप् । धातुस्वरः । सश्चतः । षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविंदन् । विद्लृ लाभ इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः नितरां चिराः । आज्जसेरसुगित्यसुक् । समासस्वरः । अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां । सत्पदादिनाद्भावे क्विप् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिञ् सेवायामित्यस्य श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ॥

स॒स॒वांस॑मिव॒ त्मना॒ग्निमि॒त्था ति॒रोहि॑तं । ऐनं॑ नयन्मा-
त॒रिश्वा॑ परा॒वतो॑ दे॒वेभ्यो॑ मथि॒तं परि॑ ॥ ५ ॥

स॒स॒वांसं॑ऽइव । त्मना॑ । अ॒ग्निं । इ॒त्था । ति॒रःऽहि॑तं ॥ आ । ए॒नं॒ । न॒य॒त् । मा॒त॒रिश्वा॑ । प॒रा॒ऽवतः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । म॒थि॒तं । परि॑ ॥ ५ ॥

मातरिश्वा वायुरित्थेत्थं त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निलीनं परि

परितो मथितं मंथनेन निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् आनीतवान् । तत्र दृष्टांतः । सस्रवांसमिव । यथा स्वाच्छंदेन सस्रवांसं सरंतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् सस्रवांसमिव । सृ गताविस्मात्क्वसुः । इवेन विभक्त्यलोपः । इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्शब्दस्य मंत्रेष्वाड्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । इत्था । था हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेन इत्येनादेशः अनुदात्तश्च । नयत् । णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अडभावश्छांदसः । मातरिश्वा मातर्यंतरिक्षे श्वसितीति श्वन्नुक्षन्नित्यादिना निपातितः ॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन । विश्वान्यद्यज्ञाँ अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ॥ विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिऽपासि ॥ मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥६॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढर्हे अग्ने मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो यष्टव्यदेवतार्थमगृभ्णत अगृह्णत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठ्य युवतम हे अग्ने तव क्रत्वाकर्मणा माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यद्यस्मात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृह्णतेति पूर्वेणान्वयः ॥ अगृभ्णत । ग्रह उपादाने । क्र्यादित्वाच्छ्ना । ग्रहिज्यावयीति संप्रसारणं । हृग्रहोर्भश्छंदसीति हकारस्य भकारः । तिङ्ङतिङ इति निघातः । हव्यवाहन । वह प्रापण इति धातोर्युडित्यनुवृत्तौ हव्येऽनंतः पादमिति ल्युट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । आमंत्रितस्य चेति निघातः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् । विश प्रवेशन इत्यस्मादशिप्रुषिलटिरगिकणिखदिविशिभ्यः क्वन्निति क्वन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । अभिपासि । पा रक्षणे । अस्य धातो रक्षणार्थत्वात्र पिबादेशः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । धातुस्वरः । क्रत्वा । टा । जसादिषु छंदसि विकल्पितं इत्यत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ्य । युवशब्दादतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन् । स्थूलदूरयुवेति यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । यसादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति । त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रं । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ॥ त्वां । यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसते । संऽइद्धं । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनमग्निहोत्रादिकं कर्म पाकाय चिरं । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्बदनमपि यजमानं छदयति सफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा ॥ छंदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं वक्ति । पाको वाम इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं कर्म प्रशस्यं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽभिविहरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः समासते सम्यगासते । पर्युपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कल्याण इत्यस्माद्धातोरुणादि रक्प्रत्ययेन निपातनादंतोदात्तत्वं । पाकाय पा रक्षण इत्यस्मादिणसीकापाशल्यादिना कन् । पायते रक्ष्यते राजादिनेति पाकः । नित्त्वादाद्युदात्तः । छदयति । छद अपवारणे । स्वार्थे णिच् । अदंतत्वाद्वृद्ध्यभावः । निघातः । समासते । आस उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनकारांतत्वाज्झस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जु॒होता स्व॒ध्व॒रं शी॒रं पा॑व॒कशो॑चिषं । आ॒शुं दू॒तम॒जि॒रं प्र॒त्नमीड्यं॑ श्रु॒ष्टी दे॒वं स॑पर्यत ॥ ८ ॥

आ । जु॒हो॒त॒ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रं । शी॒रं । पा॒व॒कऽशो॑चिषं ॥ आ॒शुं । दू॒तं । अ॒जि॒रं । प्र॒त्नं । ईड्यं॑ । श्रु॒ष्टी । दे॒वं । स॒प॒र्य॒त॒ ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निमा जुहोत आहुतिभिरा समंतात्तर्पयत । अपि च । आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां दूतमजिरं क्षिप्रं गंतारं प्रत्नं पुरातनमीड्यं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी सपर्यत । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । हु दानादनयोः । अस्माद्धातोर्लोट् । जुहोत्यादिभ्यः श्लुरिति शपः श्लुः । श्लाविति द्विर्वचनं । लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावे तस्थस्थमिपामिति थस्य तादेशः । छंदसीत्यनुवृत्तौ तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । पित्त्वाद्गुणः । निघातः । स्वध्वरं । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शीरं । शीङ् स्वप्ने । अस्माद्धातोः स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः तं कायतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आशुं । अशू व्याप्तौ । अस्माद्धातोः कृवापाजिमीस्वादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धातो-

रजिरशिशिरशिथिलेति किरच् । प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्नं प्रगस्य छंदसि गलोपश्च । पा० ४. ३. २३. २. । इति गलोपः । चकारात् तप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईड्यं । ईड स्तुतौ अस्माण्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । सपर्यंत । सपरशब्दात्कंड्वादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनं । शप् । अतो गुण इति पूर्वरूपत्वं । निपातः ॥

त्रीणि॑ श॒ता त्री स॒हस्रा॑ण्य॒ग्निं त्रिं॒शच्च॑ दे॒वा नव॑ चासप॒र्यन् । औक्ष॑न्घृ॒तैरस्तृ॑ण॒न्बर्हि॑रस्मा आदिद्धोता॑रं॒ न्य॑सादयंत ९

त्रीणि॑ । श॒ता । त्री । स॒हस्रा॑णि । अ॒ग्निम् । त्रिं॒शत् । च॒ । दे॒वाः । नव॑ । च॒ । अ॒स॒प॒र्य॒न् ॥ औक्ष॑न् । घृ॒तैः । अस्तृ॑णन् । ब॒र्हिः । अ॒स्मै॒ । आत् । इत् । होता॑रं । नि । अ॒सा॒द॒यं॒त ॥ ९ ॥

त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री सहस्राणि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव चैकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् अपूजयन् । किंच ते देवा घृतैरिममग्निमौक्षन् असिंचन् । अथास्मा अग्नये तदर्थं बर्हिरस्तृणन् बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदनंतरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हिष्येनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयंत उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वेणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमानमेवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति । बृ० आ० ३. ९. । इति ॥ शता । दशानां दशतां शभावश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो डादेशः । प्रत्ययस्वरः । त्री । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वान्मध्योदात्त । त्रिंशत् । त्रयाणां दशतां त्रिंभावः शश्च प्रत्ययः । त्रयोदशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव कनिन्नित्यनुवृत्तौ णु स्तुतावित्यस्माद्धातोर्णुदंशोर्नुदश्चेति कनिन् गुणश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपं । निघातः । औक्षन् उक्ष सेचने । लङि आडजादीनामित्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । स्तृञ् आच्छादने । लङ् बहुवचने क्र्यादित्वाच्छ्ना । झेरंतादेशः नित्यं ङित इतीकारलोपः संयोगांतलोपः श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । यावद्यथेत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः । बर्हिः । बृंहेर्नलोपश्चेतीसिः प्रत्ययः नलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । असादयंत । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । असाद्धेतुमति चेति णिच् । उपधावृद्धिः । णिचश्चेत्यात्मनेपदं । लङि बहुवचने रूपं । निघातः ॥

(मं० ३ सू० ३२.)

११.

इंद्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यत्ते ।
प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व १

इंद्र । सोमं । सोमऽपते । पिब । इमं । माध्यंदिनं । सवनं । चारु ।
यत् । ते ॥ प्रऽप्रुथ्य । शिप्रे इति । मघऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुच्य ।
हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो भूते । सोमपते सोमस्याधिपते हे इंद्र इममस्माभिर्माध्यंदिने सवने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिब । यदस्मात्ते त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं मध्यंदिनसंबंधि सवनं निष्केवल्याख्यं यत्र चारु रमणीयं वर्तते । मघवन् धनवन् ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इंद्र हरी रथे योजितावश्वौ रथाद्विमुच्य शिप्रे हनू प्रमुष्यात्मत्वेन प्राशेन पूरयित्वेह देवयजनदेशे मादयस्व तावश्वौ हर्षय ॥ प्रमुष्य । प्रोषु पर्याप्तावित्यस्य ल्यपि रूपं हलस्तादिस. स्वरः । ऋजीषिन् । अर्ज पर्ज अर्जन इत्यस्मादर्जेश्च ऋजि च । उ० ४. २८ । इतीषन्प्रत्यय ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्श्यंत इत्यृजीषं । तदस्यास्तीतीनिप्रत्ययः । आमंत्रितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्यादिषु । हेतुमण्णिच् । निघातः ॥

गवाशिरं मंथिनमिंद्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।
ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽआशिरं । मंथिनं । इंद्र । शुक्रं । पिब । सोमं । ररिम । ते ।
मदाय ॥ ब्रह्मऽकृता । मारुतेन । गणेन । सऽजोषाः । रुद्रैः । तृपत् ।
आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे इंद्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमं । अपि च मंथिनं मंथसंयुक्तं शुक्रममलिनं । यद्वा शुक्रामंथिग्रहे वर्तमानं एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिब । ते तव मदाय हर्षाय ररिम तं सोमं वयं प्रयच्छाम । मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृता । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् । स्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन गणेन रुद्रैरेकादशसंख्याकै रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् आ वृषस्व तमिमं सर्वतो जठरे सिंच धारय ॥ गवाशिरं ।

त्रिणादेराङ्पूर्वात्क्विप्यपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना निपातनादाशिरादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिब । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । ररिम । रातेश्छांदसे वर्तमाने लिटि रूपं । असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तृपत् । तृप प्रीणने । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । वृषस्व । वृषु सेचने । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते॒ शुष्मं॒ ये तवि॑षी॒मव॑र्ध॒न्नर्च॑त इंद्र म॒रुत॑स्त॒ ओजः॑ ।
माध्यं॑दिने॒ सव॑ने वज्रहस्त॒ पिबा॑ रु॒द्रेभिः॒ सग॑णः सुशिप्र ॥३॥

ये । ते॒ । शुष्म॑म् । ये । तवि॑षीम् । अव॑र्धन् । अर्च॑न्तः । इ॒न्द्र॒ । म॒रुतः॑ । ते॒ । ओजः॑ ॥ माध्यं॑दिने । सव॑ने । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । पिब॑ । रु॒द्रेभिः॑ । सऽग॑णः । सु॒ऽशि॒प्र॒ ॥ ३ ॥

हे इंद्र ये मरुतस्ते तव शुष्मं शत्रूणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषीं बलं चावर्धन् युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतोऽर्चंतस्त्वां स्तुवंतः सतस्ते तवौजो युद्धसामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तौ हस्तौ यस्येति तादृश । सुशिप्र शोभनहनो । शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः । हे इंद्र रुद्रेभिः रोदयंति शत्रूनिति रुद्रा मरुतः तैः सगणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृधु वर्धने । अंतर्भावितण्यर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

त इन्न्व॑स्य॒ मधु॑मद्विविप्र॒ इंद्र॑स्य॒ शर्धो॑ म॒रुतो॒ य आस॑न् ।
येभि॑र्वृ॒त्रस्ये॑षि॒तो वि॒वेदा॑म॒र्मणो॒ मन्य॑मानस्य॒ मर्म॑ ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अ॒स्य॒ । मधु॑ऽमत् । वि॒वि॒प्रे॒ । इंद्र॑स्य । शर्धः॑ । म॒रुतः॑ । ये । आस॑न् ॥ येभिः॑ । वृ॒त्रस्य॑ । इ॒षि॒तः । वि॒वेद॑ । अ॒म॒र्मणः॑ । मन्य॑मानस्य । मर्म॑ ॥ ४ ॥

ये मरुतः । इंद्रस्य शर्धो बलभूता आसन् । त इत् त एव मरुतोऽस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिंद्रं मधुमत् तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु क्षिप्रं प्रैरयन् । येभिर्यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिरिषितः प्रेरित इंद्रोऽमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्यात एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हंतेत्यभिमन्यमानस्य वृत्रस्यासुरस्य मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृतो सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं विवेद अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विप क्षेपण इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । इरेच इरयो रे इति रे इत्यादेशः । निघातः । आसन् अस भुवीत्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । विद ज्ञाने लिटि रूपं । लित्स्वरः । मर्म । मृङ् प्राणत्यागे इत्यस्मादौणादिको मनिन् । नित्स्वरः ॥

मनुष्वदिंद्र सवनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्याय ।
स आ ववृत्स्व हर्यश्व यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णा सिसर्षि ॥५॥

मनुष्वत् । इंद्र । सवनं । जुषाणः । पिब । सोमं । शश्वते । वीर्याय । सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्व । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इंद्र मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं सवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते शाश्वताय वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्व स तादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिः सार्धमावर्तस्व आगच्छ । किंच सरण्युभिरेकश्रुतिभिर्गंतानात्मन इच्छद्भिः । यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वमपोऽतरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः । पंचम्यंतमेतत्पदं । अपो व्याप्तादंतरिक्षात्सकाशादर्णांसि प्रापय ॥ ववृत्स्व । वृतु वर्तने । व्यत्ययेन शपः श्लुः । लोटि रूपं । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । क्विप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मंत्राः । तानिच्छंतः । सुपः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । यद्वा सृ गतौ । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् । भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः । उ० १. ८० । इत्यन्युच्प्रत्ययः । रषाभ्यां । पा० ८. ४. १. । इति णत्वं चित्त्वादंतोदात्तः । अपः । आप्लृ व्याप्तौ आप्नोते क्विप् ह्रस्वश्चेति क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सिसर्षि । सृ गतौ । छांदसो जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।
शयानमिंद्र चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवं ॥ ६ ॥

त्वं । अपः । यत् । ह । वृत्रं । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ॥ शयानं । इंद्र । चरता । वधेन । वव्रिऽवांसं । परि । देवीः । अदेवं ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं देवीर्देवनशीला अपः परि वव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानं अत एवादेवं बहूदकतया स्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्र निश्चलतया वर्तमानं वृत्रं मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि यदा त्वमाजौ युद्धे सर्तवै अतिवेगगमनायात्यानिव यथाश्वान् प्रेरयसि तथा त्वमप उदकान्यंतरिक्षादाकाशात् प्रासृजो ह प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । हन हिंसागत्योरित्यस्य क्वसौ विभाषा गमहनविदविशामितीटो विकल्पितत्वादनेडभावः ॥ अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । प्रत्ययस्वरः ।

असृजः । सृज विसर्गे । शविश्वरणी । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । सृ गतौ । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । आजौ । अज गतिक्षेपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३९. । इति इण्प्रत्ययः । णित्वादुपधावृद्धिः । अजंति गच्छंत्यस्मिन्नित्याजियुद्धं । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजाविलत्र संहितायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः । शयानं । शीङ् स्वप्ने । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ङित्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हंतेर्भावे हनश्च वध इत्यप्प्रत्ययो वधादेशश्च धातोरंतोदात्तश्च । वव्रिवांसं । वृञ् वरण इत्यस्य क्वसाविडागमश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजा॑म॒ इन्नम॑सा वृ॒द्धमिंद्रं॑ बृ॒हंत॑मृ॒ष्वम॒जरं॒ युवा॑नं । यस्य॑ प्रि॒ये म॒मतु॑र्य॒ज्ञिय॑स्य॒ न रोद॑सी महि॒मानं॑ म॒माते॑ ॥ ७ ॥

यजा॑मः । इत् । नम॑सा । वृ॒द्धं । इंद्रं॑ । बृ॒हंतं॑ । ऋ॒ष्वं । अ॒जरं॑ । युवा॑नं ॥ यस्य॑ । प्रि॒ये इति॑ । म॒मतुः॑ । य॒ज्ञिय॑स्य । न । रोद॑सी इति॑ । म॒हि॒मानं॑ । म॒माते॒ इति॑ ॥ ७ ॥

नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहंतं महांतमृष्वं । ऋष्यते गम्यते स्तुतिलक्षणैर्मंत्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यं अजरं जरारहितं अत एव युवानं नित्यतरुणं एवंविधमिंद्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य यस्येंद्रस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः न परिच्छेत्तुं शक्नुत । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थं । यजामः । यजेर्लेटि रूपं । ऋष्वं । ऋषि गतौ । सर्वनिघृष्व ऋष्वेत्यादिना वंप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । मा मान इत्यस्य लिट्यतुसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानं । महिशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादित्वादिमनिच् नित्स्वरः । ममाते । माङ् माने शब्दे चेत्यस्य लिट्यातामि रूपं ॥

इंद्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ व्र॒तानि॑ दे॒वा न मि॑नंति॒ विश्वे॑ । दा॒धार॒ यः पृ॑थि॒वीं द्यामु॒तेमां ज॒जान॒ सूर्य॑मु॒पसं॑ सु॒दंसाः॑ ॥ ८ ॥

इंद्र॑स्य । कर्म॑ । सु॒ऽकृ॑ता । पु॒रूणि॑ । व्र॒तानि॑ । दे॒वाः । न । मि॒नं॒ति॒ । विश्वे॑ ॥ दा॒धार॑ । यः । पृ॒थि॒वीं । द्यां । उ॒त । इ॒मां । ज॒जान॑ । सूर्यं॑ । उ॒पसं॑ । सु॒ऽदंसाः॑ ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे देवाः इंद्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि पुरूणि बहूनि व्रतानि यज्ञादीनि च न मिनंति एतानि सर्वाणि तव कर्माणि न हिंसंति । किलादियंते । किंच योऽयमिंद्रः पृथिवीं भूलोकं द्यां द्युलोकं उत अपि चेमामिममंतरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् दाधार । किंच सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निंद्रः सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यमुपसमग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकालं जजान उत्पादयामास ॥ इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरूणीत्येतत्पदकदंबकमेको द्वे वसुमतीलस्मिन्वर्गे । ऋग्वे० ३. २. ३. । पठितं अत्रापि तदेव पठ्यते । पदकाले नोत्सृज्यत इति चेत् न । वाक्यभेदात् । तत्रेंद्रस्य कर्म सुकृता पुरूणीत्येकं वाक्यं । अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं । पुरूणि व्रतानीत्यपरं । किंच तत्रत्यं पदकदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्च पदकाले नोत्सृज्यते । मिनंति । मीञ् हिंसायामित्यस्य लटि रूपं । निघातः । दाधार । धृञ् धारणे इत्यस्य लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । लित्स्वरः । जजान । जन जनने इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपं । लित्स्वरः । सुदंसाः । सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अद्रो॑घ स॒त्यं तव॒ तन्म॑हि॒त्वं स॒द्यो यज्जा॒तो अपि॑बो ह॒ सोम॑म् । न द्याव॑ इंद्र त॒वस॑स्त॒ ओजो॒ नाहा॒ न मासा॑: श॒रदो॑ वरंत ॥ ९ ॥

अद्रो॑घ । स॒त्यं । तव॑ । तत् । म॒हि॒ऽत्वं । स॒द्यः । यत् । जा॒तः । अपि॑बः । ह॒ । सोम॑म् ॥ न । द्याव॑: । इं॒द्र॒ । त॒वस॑: । ते॒ । ओज॑: । न । अहा॑ । न । मासा॑: । श॒रद॑: । व॒रं॒त ॥ ९ ॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इंद्र ते तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं । यद्यस्माज्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दीयमानं सोमरसमपिबः । ह प्रसिद्धौ । किंच तवसो बलवतस्ते तवौजः सामर्थ्यं द्यावो दिवोपलक्षिताः सर्वे लोका न वरंत न वारयंति । किंच । अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयंति । तथा मासाश्चैत्राद्याः शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयंति । किंतु तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तंत इति भावः ॥ अद्रोघ । आमंत्रितस्य चेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । अपिबः । यद्योगाद् निघातः । मासाः । मसी परिमाणे । मस्यते परिमीयते निशाता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । शरदः । शॄ हिंसायामित्यस्मात् शॄदृभसोऽदिरित्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यंतेऽस्यां तृणगुल्मवनस्पतीनां तेजासीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृञ् वरणे । अंतर्भावितण्यर्थोऽत्रातिवारणे वर्तते । मौवादिकः । छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।
यद्ध द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्व्यः कारुधायाः १०

त्वं । सद्यः । अपिबः । जातः । इंद्र । मदाय । सोमं । परमे । विऽओमन् ॥ यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । अविवेशीः । अथ । अभवः । पूर्व्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे इंद्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय हर्षाय सोममपिबः । यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेशीः आ समंताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथानंतरं पूर्व्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाताभव खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेर्नामन्सामन्नित्यादिना मनिन् । ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ् । विशेषेणोम व्याप्तिर्यस्य तत् । सुपा सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । विश प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीडागमः । इतश्चेति सिप इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण्प्रत्ययः । णित्वाद्वृद्धिः । दधातेर्वेहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । समासे गतिकारकोपपदादिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति सूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अहन्नहिं परिशयानमर्ण ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।
न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्या३ क्षामवस्थाः ११

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अर्णः । ओजायमानं । तुविऽजात । तव्यान् ॥ न । ते । महिऽत्वं । अनु । भूत् । अध । द्यौः । यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षां । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात्सोयं तुविजातः । हे तुविजात इंद्र तव्यानतिशयेन प्रवृद्धस्त्वमर्णं परिशयानमुदकं परितः शयानमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं बलमाचरन्तमहिं । आ समंताद्धंत्यपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः तमिमं मेघमहन् उदकप्रेरणाय हतवानसि । अध अथ ते महित्वं महिमानं द्यौर्नानुभूत् नानुभवति न जानाति । यद्यस्मात्त्वमन्ययैकतरया स्फिग्या कट्या क्षां भूमिमवस्थाः अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् हंतेर्लङि सिप्लोपे रूपं । अहिं । हन हिंसागत्योः । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इण्प्रत्ययः । टिघ पूर्वपदस्य ह्रस्वश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । ओजायमानं । ओजःशब्दादा-

घृतं भदमिमुखं कुर्यां । कीदृशस्त्वं । यः पूर्व्येभिः पुरातनैः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्वर्वृधे । तथा य इंद्रो मध्यमेभिर्मध्ये भवैः स्तोत्रैरुतापि च नूतनेभिरस्माभिः क्रियमाणैरधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे करोतेर्लिटि रूपं । नव्यसे । नवशब्दादीयसुनि मतुं-ज्ञायामकारलोप ईकारलोपश्छांदसः । नित्वादाद्युदात्तः । ववृत्या । वृतु वर्तने । लिटि बहुलं छंदसीति शपः श्लु । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । ववृधे । वृधु वर्धने इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शैषिकार्थे मध्यान्म । पा० ४. ३. ८. । इति मप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य तप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्चेति तनप्प्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिंद्रमह्नः ।
अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये हवंते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इंद्रं । अह्नः ॥ अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यांतं । उभये । हवंते ॥ १४ ॥

यद्यदा धिषणेंद्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मां विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं जजान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्पारे भवादतिदूरवर्तिनो विघ्नकारिणोऽह्नः पुरा पूर्वं इंद्रं स्तवै स्तवानि । यत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इंद्रो नोऽस्मानंहसः पापरूपाद्दारिद्र्याद्यथा पीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जना हवते आह्वयंति । तत्र दृष्टांतः । नावेव यांतं । यथा नद्यादिषु नौकया यांतं गच्छंतं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवंते आह्वयंति तद्वत् ॥ विवेष । विषॢ व्याप्तावित्यस्य लिटि णलि रूपं लित्स्वरः । जजान । जन जनने इत्यस्य लिटयुत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । अमेर्हुक् च । उ० ४. २१२. । इत्यसुन्प्रत्ययो हुगागमश्च नित्स्वरः । पीपरत् । पॄ पालनपूरणयोरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घगुणाः । यत्र योगादनिघातः । लित्स्वरः । नावेव । णुद प्रेरणे इत्यस्माद्ग्लानुदिभ्यां डौः । उ० २. ६४. । इति डौप्रत्ययः । णुदत इति नौः स्त्रः । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभयशब्दात्परस्य तयप उभादुदात्तो नित्यं । पा० ५. २. ४४ । इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं । हवन्ते । ह्वयतेर्लटि रूपं ।

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै । समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इंद्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कुलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशं । सिसिचे । पिबध्यै ॥ सं । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इंद्रं ॥ १५ ॥

हे इंद्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणकलशः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः पिबध्यै तव पानार्थं सिसिचे तं सोमं चोदितधारे सिंचामि । तत्र दृष्टांतः । कोशं सेक्तेव । यथा सेक्तोत्सेचको जलपूर्णात्कोशात् दृतेः सकाशाज्जलं पात्रांतरे सिंचति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासो दत्तास्ते सोमा इंद्रं त्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हर्षार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समाववृत्रन् । सम्यगावृत्य वर्ततां ॥ आपूर्णः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठा । रदाभ्यामिति तस्य नत्वं । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । षिच क्षरण इत्यस्य लिटि रूपं । पिबध्यै । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः । शित्वात्पिबादेशः । नित्वादाद्युदात्तः । अववृत्रन् । वृतु वर्तन इत्यस्य लङि शप् । बहुलं छंदसीति तस्य श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति हि रुडागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुर्नाद्रयः परि षंतो वरंत । इत्था सखिभ्य इषितो यदिंद्रा दृळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्वं १६

न । त्वा । गभीरः । पुरुऽहूत । सिंधुः । न । अद्रयः । परि । संतः । वरंत ॥ इत्था । सखिऽभ्यः । इषितः । यत् । इंद्र । आ । दृळ्हं । चित् । अरुजः । गव्यं । ऊर्वं ॥ १६ ॥

हे पुरुहूतेंद्र गभीरो गंभीरः सिंधुः समुद्रस्त्वा त्वां न वारयति । ततः परि परितो वर्तमानाः संतोऽद्रयः शैलास्त्वां न वरंत न वारयंति । किंतु त्वामनुसृत्य वर्तंते । यतस्त्वादृशेत्यमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिरंगिरोभिरिषित. प्रार्थितस्त्वं दृळ्हं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्वमूर्वनलमारुजः सम्यगभांक्षीः ॥ गभीरः । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रंथे च । अस्मादीरन् प्रत्ययः । धकारस्य भकार आकारस्य ह्रस्वश्च । गभीरगंभीरौ । उ० ४. ३५. । इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिंधुः । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । निदित्युवृत्तेराद्युदात्तः । परिषंतः संतः । अस्तेः शतरि रूपं । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर इति षत्वं । केचित्परेः क्रियान्वयमिच्छंति । तदा षत्वमनुपपन्नं । परि । निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृञ् वरणे । भौवादिकः लङि रूपं । निघातः । अरुजः । रुजो भंग इत्यस्य लङि रूपं । गव्यं । गोर्विकार इत्यर्थे गोपयसोर्यदिति यत् । यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ।
शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥१७॥

शुनं। हुवेम। मघऽवानं। इंद्रं। अस्मिन्। भरे। नृऽतमं। वाजऽसातौ॥ शृण्वंतं। उग्रं। ऊतये। समत्ऽसु। घ्नंतं। वृत्राणि। संऽजितं। धनानां॥ १७॥

हे इंद्र वाजसातौ। वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः। तस्मिन्भरे। बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः। तस्मिन् संग्रामे शुनं शत्रूनुत्साहेन प्रवृद्धं। यद्वा शुनमिति सुखनाम। सुखकरं मघवानं धनवंतं अत एवेंद्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम। कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयाम। तथा शृण्वंतमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वंतमुग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबंधिनां संजितं सम्यग्जेतारं त्वामूतये रक्षणाय वयमाह्वयेम॥ शुनं। टुओश्वि गतिवृद्ध्योरित्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। यजादित्वात्संप्रसारणं। दीर्घाभावश्छांदसः। प्रत्ययस्वरः। हुवेम। ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपं। निघातः। भरे। भृञ् भरणे। घः। वृषादित्वादाद्युदात्तः। वाजसातौ। षणु दाने। भावे क्तिन्। जनसनखनां सञ्झलोरित्यादिनानुनासिकस्यात्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। समत्सु। अद भक्षणे। संपूर्वात् क्विप्। संभक्षयंति योद्धॄणामायूंषीति समदः संग्रामाः। कृदुत्तरपदस्वरः। घ्नंतं। हन हिंसागत्योरित्यस्य शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः। हो हंतेरिति घत्वं। संजितं। जि जये। क्विप्॥

(मं० ३ सू० ३३.)

१२.

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते ॥१॥

प्र। पर्वतानां। उशती इति। उपऽस्थात्। अश्वेइवेत्यश्वेऽइव। विसिते इति विऽसिते। हासमाने इति॥ गावाऽइव। शुभ्रे इति। मातरा। रिहाणे इति। विऽपाट्। शुतुद्री। पयसा। जवेते इति॥१॥

पर्वतानां गिरीणां शैलानामुपस्थादुत्संगान्निर्गत्योशती समुद्रगमनं कामयमाने। गमने दृष्टांत.। अश्वे इव वडवे यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यं जवेन स्पर्धमाने। यद्वा हृष्यंत्यावश्वे इव वडवे इव त्वरया गच्छंत्यौ परस्परं हृष्यंत्यौ। तथा गाविव शुभ्रे। यथा द्वे गावौ शोभमानौ वर्तेते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने। किंच मातरा। यथा मातरौ धेनू रिहाणे। अंतर्णीतसनर्थो लिहिः। वत्सं जिह्वया लेढु-मिच्छंत्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत्समुद्रं गंतुं जवाद्गच्छंत्यौ पयसा संयुक्ते विपाट् कूलवि-पाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट्। शुतुद्री शु क्षिप्रं तु तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री। एतन्नामके नद्यौ प्रजवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः। अत्र निरुक्तं। पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते। नि० ९. ३९.। इति॥ उशती। वश कांतौ। अस्य शतुर्ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं। विषिते। षिञ् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा। संहितायां परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहेत्यादिना। पा० ८. ३. ७०.। षत्वं। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः। हासमाने। हासतिः स्प-र्धाकर्मा। हसे हसने वा। शानच्। तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः। रिहाणे। लिह आस्वादने। स्वरितेत्त्वादुभयपदी। शानच्। अदादित्वाच्छपो लुक्। लका-रस्य रेफश्छांदसः। रेफमवलंब्य णत्वं। चित्त्वादंतोदात्तः। विपाट् पट गतौ पश बाधनस्पर्शनयोरिति वा ण्यंतावेतौ विपूर्वौ। शकारस्य व्रश्चादिना षत्वं। शुतुद्री। छांदसी रूपसिद्धिः। जवेते। जुङ् गतौ। भौवादिकः। ङित्त्वादात्मनेपदं। आतो ङित इतीयादेश.। निघातः॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः।
समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे २

इंद्रेषिते इतींद्रऽइषिते। प्रऽसवं। भिक्षमाणे इति। अच्छ। समुद्रं रथ्याऽइव। याथः॥ समाराणे इति संऽआराणे। ऊर्मिऽभिः। पिन्व-माने इति। अन्या। वां। अन्यां अपि। एति। शुभ्रे इति॥ २॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तत्सेंद्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युव समुद्रमच्छाभिमुख्येन याथः गच्छथः। तत्र दृष्टांतः। रथ्येवेति। यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत्। किं कुर्वंत्यौ। समाराणे परस्पर संगच्छंत्यावूर्मिभिस्तरंगैः पि-न्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने। युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणा-न्वयः। तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरां नदीमप्येति अपि गच्छति। परस्पर-मैक्यमापद्यत इत्यर्थः॥ इंद्रेषिते। इष गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठायास्तीषसहेत्यादिना

इडागमः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः। प्रयवं। पू प्रेरणे इत्यस्माद्। याथादिस्वरः। भिक्षमाणे। भिक्ष याच्ञायां। आत्मनेपदी। शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः। रथ्येव। रथस्येमौ। तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदिति यत् प्रत्ययः। तित्स्वरितः। इवेन विभक्त्यलोपः। याथः। यातेर्लटि रूपं। समाराणे। ऋ गतौ। लिट्। संपूर्वस्यर्तेः समो गम्यृच्छादिनात्मनेपदत्वात्तस्य कानजादेशः। ऋच्छत्यृतामिति गुणः। पिन्वमाने। पिवि सेचने। भ्वादिः। लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः॥

अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म। वत्समिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती॥ ३॥

अच्छ। सिंधुं। मातृऽतमां। अयासं। विऽपाशं। उर्वीं। सुऽभगां। अगन्म॥ वत्संऽइव। मातरा। संरिहाणे इति संऽरिहाणे। समानं। योनिं। अनु। संचरंती इति संऽचरंती॥ ३॥

हे नद्यौ मातृतमामतिशयेन मातरं सिंधुं सर्वतीं शुतुद्रीं त्वामच्छाभिमुख्येनाथावं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवं। उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं त्वामगन्म वयं प्राप्ताः स्म। किं कुर्वत्यौ। मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव संरिहाणे। अंतर्णीतसन्यौ लिहिः। जिह्वया लेढुमिच्छंत्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक् चरंत्यौ। युवामयासमिति पूर्वेणान्वयः॥ अयासं। या प्रापणे इत्यस्य रूपं। इडभावश्छांदसः। अगन्म। गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक्। म्वोश्चेति मकारस्य नकारः। निघातः। संचरंती। चरतिर्गत्यर्थः। तृतीयायुक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः। शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः। न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति॥ ४॥

एना। वयं। पयसा। पिन्वमानाः। अनु। योनिं। देवऽकृतं। चरंतीः॥ न। वर्तवे। प्रऽसवः। सर्गऽतक्तः। किंऽयुः। विप्रः। नद्यः। जोहवीति॥ ४॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः। एनेनैन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो देवकृतं देवेनेंद्रेण कृतं यदिदं योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्षीकृत्य चरंतीर्गच्छंत्यो व-

यमास्महे। द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थं। तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसव उद्योगो न वर्तते निवर्तमाय न भवति। किंयुः किमिच्छन्ती विप्रो ब्राह्मणो नद्यौ नदीरस्मान् जोहवीति भृशमाह्वयति॥ एना। इदंशब्दस्य तृतीयाया एनादेशः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। पिन्वमानाः। पिवि सेचने। देवकृतं। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। वर्तवै। वृतु वर्तने। तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। सर्गतक्तः। के चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। किंयुः। किमिच्छन्। क्यचो मांताव्ययप्रतिषेध इति छांदसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। नद्यः। छांदसो यणादेशः। जोहवीति। ह्वयो यङ्लुक्यभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः। यङो वेतीडागमः। गुणः। निघातः॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः। प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः॥ ५॥

रमध्वं। मे। वचसे। सोम्याय। ऋतऽवरीः। उप। मुहूर्तं। एवैः॥ प्र। सिंधुं। अच्छ। बृहती। मनीषा। अवस्युः। अह्वे। कुशिकस्य। सूनुः॥ ५॥

विश्वामित्रो नदीः प्रतिब्रूते। ऋतावरीः। ऋतमुदकं। तद्वत्यो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने वचसे तदर्थमेवैः। पंचम्यर्थे तृतीया। शीघ्रगमनेभ्यो मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमध्वं। उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते। क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत। सामान्येन नदीष्वुच्यमानासु रागीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं शुतुद्रीं प्रति ब्रूते। कुशिकस्य राजर्षेः सूनुर्विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्यावस्युरात्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधुं शुतुद्रीं त्वामच्छाभिमुख्येन प्राह्वे प्रकर्षेणाह्वयामि। अत्र निरुक्तं। उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा। प्राभिह्वयामि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा वनाय कुशिकस्य सूनुः कुशिको राजा बभूव। नि० २. २५.। इति॥ रमध्वं। रमु उपरमे। उपपूर्वाद्रमतेर्विभाषाकर्मकात्। पा० १. ३. ८५.। इत्यात्मनेपदं। ऋतावरीः। ऋतशब्दान्मत्वर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप्। वनो रचेति ङीप् रेफश्चांतादेशः। वा छंदसीति सवर्णदीर्घः। आमंत्रितस्य पादादित्वात्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं। एवैः। इण् गतौ। इण्शीङ्भ्यां वन्। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। नित्स्वरः। बृहती मनीषा। उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः। अवस्युः। अवो रक्षणमिच्छन्। सुप आ-

त्मनः क्यच् । नः क्य इति नकारांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र मकारस्य रुत्वं भवति । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अह्वे । ह्वयतेर्लुङि सिचि आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा ३. १. ५४. । च्लेरङादेशः । गुणः निघातः ॥

इंद्रो॑ अ॒स्माँ अ॑रदद्वज्र॑बाहु॒रपा॑हन्वृ॒त्रं प॑रि॒धिं न॒दीनां॑ ।
दे॒वो॑ऽनयत्सवि॒ता सु॑पा॒णिस्तस्य॑ व॒यं प्र॑स॒वे या॑म उ॒र्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः॑ । अ॒स्मान् । अ॒र॒द॒त् । वज्र॑ऽबाहुः । अप॑ । अ॒ह॒न् । वृ॒त्रं । प॒रि॒ऽधिं । न॒दीनां॑ ॥ दे॒वः । अ॒न॒य॒त् । स॒वि॒ता । सु॒ऽपा॒णिः । तस्य॑ । व॒यं । प्र॒ऽस॒वे । या॒मः॒ । उ॒र्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रत्यूचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां वृष्टिकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रं । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघमपाहन् जघान । तस्मिन् हत आपः पतिताः । ताभिर्गच्छंतीभिरियं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इंद्रोऽस्मानानयत् मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्येंद्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्व्यः उदकैः प्रभूता वयं यामः गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू । रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यानं । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः । प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयंति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्व्यः । नि० २. २६. । इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हंतेर्लङि रूपं । निघातः । परिधिं । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च । उ० ४. १३८. । इति इण् । आयलुक् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । षू प्रेरणे । ऋदोरबिति भावेऽप्प्रत्ययः । थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । याम । या प्रापण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्र॒वाच्यं॑ शश्व॒धा वी॒र्यं१॒॑ तदिंद्र॑स्य॒ कर्म॒ यदहिं॑ विवृ॒श्चत् ।
वि वज्रे॑ण परि॒षदो॑ जघा॒नाय॒न्नापो॑ऽयन॑मि॒च्छमा॑नाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अहिं । विऽवृश्चत् ॥ वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान । आयन् । आपः । अयनं । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिंद्रोऽहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म छेदनरूपं तदिदं तस्येंद्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वचनीयं । तथा स इंद्रः परिषद परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽसुरान् वज्रेण विजघान । अथायनं स्थानमिच्छमाना इच्छंत्य आप आयन् याति ॥ प्रवाच्यं । वच परिभाषण इत्यस्मादृहलोर्ण्यदिति ण्यत् । णित्वादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्दसंज्ञायां । पा० ६. ३. ६७. । इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वाचयतेरचो यत् । यतोऽनाव इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । ओव्रश्चू छेदने । तुदादिः । लङि ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । सद् सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । समासस्वरः । परिषद- । क्विप् । सहितायां सदिरप्रतेरिति षत्वं । जघान । हन्तेर्लिटि णलि रूपं । निघातः । आयन् । अय गतावित्यस्य लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः । इच्छमाना । इषु इच्छायामित्यस्माच्छत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि । उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्ठाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्ऽतरा । युगानि ॥ उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति । कः । पुरुषऽत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नद्यः प्रसंगादिंद्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्यूचुः । जरितः स्तोतर्हे विश्वामित्र ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं वचस्तव नोऽभीत्याघोषान्घुद्धोपयन्वर्तसे तद्वचो मापिमृष्ठा मा विस्मार्षीः । किंकारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु यज्ञिकेषु युगेष्वह सूक्तेषु कारो शस्त्राणां कर्तस्त्वं नोऽस्मान्प्रति जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं नोऽस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा निकः । उक्थिषु युक्तिरूपसंवादवाक्याध्ययनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्ठाः । मृष्लृ शुद्धाविस्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । ष्टुत्वादिना षत्वं । निघातः । घोषान् । घुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादतो गुण इति पररूपत्वाभाव । सवर्णदीर्घ । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि ।

युजिर् योगे । उंछादिषु घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । विशिष्टविषयं च निपातन-मिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेति तत्र पाठादेवांतोदात्तत्वं । कालाध्वनोरत्यं-तसंयोग इति द्वितीया । कारो । करोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । आमं-त्रितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि च्लेर्मंत्रे घसेत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोपः । न माङ्योग इत्यडभावः । पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीया-सप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा र-थेन । नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ॥ नि । सु । नमध्वं । भवत । सुऽपाराः । अधःऽअक्षाः । सिंधवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्ठु ओ शृणोत शृणुतैव । अनसा शकटेन रथेन च सह दूराद्विप्रकृष्टाद्देशाद्वो युष्मान्ययौ प्राप्तोऽस्मि । यूयं सु सुष्ठु निनमध्वं आत्मना स्वयं प्रह्वा भवत । तथा सुपाराः । रथादीनां तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिरधो अक्षा रथांगस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवंति तदा रथादीनि नेतु शक्यंते । तस्मात्तत्परिमाणोदका भवतेत्यभिप्रायः ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृ-णोत । श्रु श्रवण इत्यस्य लोटि प्रत्ययस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । पित्त्वाद्गुणः, निघातः । ययौ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटश्छुत्तमे णल्यात औ णल इत्यौ-कारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य वस्नसाविति व-आदेशः । षू । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नमध्वं । णमु प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः । अधो अक्षाः । अधर-शब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दो-ऽशू व्याप्तावित्यस्मादशेर्देवने । उ० ३. ६५. । इति सप्रत्ययांतः । बहुव्रीहावुत्तरपदप्रकृति-स्वरः । सिंधवः । आमंत्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दात्स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ । पा० ४. ४. ११३. । इति ड्यप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन । नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥१०॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययाथ । दूरात् । अनसा । रथेन ॥ नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽइव । योषा । मर्याय-ऽइव । कन्या । शश्वचै । ते इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । कारो स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्याशृणवाम कार्त्स्न्येन शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ यतो दूरादागतोऽसि । वयं च ते त्वदर्थं निनंसै नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षयैकवचनं । रथेन गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पीप्यानेव योषा । पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययंती योषा माता यथा प्रह्वीभवति । दृष्टांतांतर यथा कन्या युवतिर्मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्वीभवाम. । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थं । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा । नि० २. २७. । इति ॥ कारो । संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ । पा० १. १. १६. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणवाम । श्रु श्रवण इत्यस्य लोट्याडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागम. । पित्त्वाद्गुणः । निघातः । ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थल्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । लित्स्वरः । अनसा । सहार्थे तृतीया । नसै णमु प्रह्वत्व इत्यस्य लेट्युत्तमे सिब्बहुलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रेत्यैकारादेशः । निघातः । पीप्यानेव । पीङ्पान इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपं । चित्स्वरः । योषा । यु मिश्रणे । तॄभृवपिहनीत्यादिना । उ० ३. ६२. । सप्रत्यय । यौतीति योषा । वृषादित्वादाद्युदात्तः । शश्वचै । ष्वञ्ज परिष्वंग इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरंतोदात्तश्च ॥

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इंद्रजूतः । अर्षादह प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ११

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इंद्रऽजूतः ॥ अर्षात् । अह । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वः । वृणे । सुऽमतिं । यज्ञियानां ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अंगेत्यामंत्रणे । हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्षोर्ममोत्तारणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यन् गा

उदकानि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इंद्रजूतो युष्माकं प्रवर्तकेनेंद्रेण च प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्षात् संचरेत । यतः सर्गतक्तो गमनाय प्रवृत्तः प्रसवस्तेषामुद्योगोऽद्य पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वो युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिमा वृणे सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतस्य-न्दादुदात्तादित्याद्य । तस्य यजजोश्चेति लुक् । अतच् । प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः तरतेर्लिङि जुसि रूपं । इडभावे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुप कयच् । एकादेशस्वरः ग्रामः । प्रसवेरा च । उ० १.१४१. । इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च नित्स्वरः । इंद्रजूतः जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः कितीति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । ऋषी गतावित्यस्य लेटि सिपि सिब्बहुलमिति सिप् । लेटोऽडाटाविति । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लिटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां । प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभं ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिं । नदीनां ॥ प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वं । यात । शीभं ॥ १२ ॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छंतो भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः तां नदीं समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त समभजत । यूयं तु यथापूर्वमिषयंतीः कुल्यादिद्वारान्नं कुर्वाणा अत एव सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः वक्षणाः तृष्णिमसरितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत आपृणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीभं शीघ्रं यात गच्छत ॥ अतारिषुः । तृ प्लवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो झलो झलीति लोपः । पादादित्वादनिघातः । पिन्वध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघात इषयंतीः इषं कुर्वंत्यः । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टेरिति टिलोपः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पृणध्वं । पृण प्रीणने । लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि न निघातः । शीभं । शीभृ कत्थने । स्वाप्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । ञित्स्वरः ॥

उद्व ऊर्मिः शम्या॑ हुंत्वापो योक्त्रा॑णि मुंचत । माऽदु॑ष्कृतौ व्येनसाऽघ्न्यौ शून॒मार॑तां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हंतु । आपः । योक्त्राणि । मुंचत ॥ मा । अदुःऽकृतौ । विऽएनसा । अघ्न्यौ । शूनं । आ । अरतां ॥१३॥

पूर्वमुक्तितीर्पुर्विश्वामित्रो नदीरनत्वाधुनोत्तितीर्षुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्माकमूर्मिस्तरंगः शम्या युगकीला युग्यकंठपार्श्वादिसलग्ना रज्जव उदूर्ध्वं यथा भवंति तथा हंतु गच्छतु । स तरंगो रज्जूनामधो गच्छत्विलभिप्रायः । तथा हे आपो यूयं योक्त्राणि ता रज्जूर्मुंचत। यथा न स्पृशंति तथा यांत्विलभिप्रायः। व्येनसा विगतपापेन अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्न्यावघ्न्ये न केनापि तिरस्करणीये विपाट्छुतुद्यौ रयानां शूनं समृद्धिमारतां आगच्छतां । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । ऋ गतौ । अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः ऊरित्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शमु उपशमे । पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हंतु । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निपातः । योक्त्राणि । युजिर् योगे करणे दाम्नीशसयुयुजेत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । मुंचत । मुच्लृ मोक्षणे । निघातः । अदुष्कृतौ । इसुसोः सामर्थ्य इति विसर्जनीयस्य षत्वं । व्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । सुपो डादेशः । अघ्न्यौ । हन हिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्याघ्न्यादयश्चेति निपातनाद्यक् । क्त्वादुपधालोपः । हो हंतेरिति घत्वं । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्रौङः शीभावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनं । श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्त. । अरता । ऋ गतावित्यस्य लुङि च्लेः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । न माङ्योग इत्यडभावः । निघातः ॥

(मं० ३ सू० ४२.)

१२.

उप॑ नः सु॒तमा ग॑हि॒ सोम॑मिंद्र॒ गवा॑शिरं । हरि॑भ्यां॒ यस्ते॑ अस्म॒युः ॥ १ ॥

उप॑ । नः॒ । सु॒तं । आ । ग॒हि॒ । सोमं॑ । इं॒द्र॒ । गोऽआ॑शिरं ॥ हरि॑ऽभ्यां । यः । ते॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ १ ॥

हे इंद्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपागहि समीप आगच्छ। यतो हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तस्तव रथोऽस्मयुरस्मान्कामयमानो वर्तते॥ गवाशिरं। आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप्यपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनाशिर इत्यादेशः। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः॥

तमिंद्र मदमा गहि बर्हिःष्ठां ग्रावभिः सुतं। कुविन्न्वस्य तृष्णवः॥ २॥

तं। इंद्र। मदं। आ। गहि। बर्हिःऽस्थां। ग्रावऽभिः। सुतं॥ कुवित्। नु। अस्य। तृष्णवः॥ २॥

हे इंद्र ग्रावभिः सुतमभिषुतं बर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं मदं। मदयतेऽनेनेति मदः सोमः। तमिमं सोममागहि आगच्छ। कुवित्प्रभूतं यथा भवति तथास्य सोमस्य पाने नु क्षिप्रं तृष्णवः तृप्तो भव॥ मदं। मदी हर्षे। मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। बर्हिःष्ठां। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। क्विप्। संहितायां पूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वं ष्टुत्वं। कृदुत्तरपदस्वरः। तृष्णवः। तृप प्रीणन इत्यस्य लेट्यडागमः। कुवियोगादनिघातः। क्षुभ्नादिषु तृमनतप्रोतीति पठितं। तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र णत्वप्रतिषेधो न भवति। प्रत्ययस्वरः॥

इंद्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः। आवृते सोमपीतये॥ ३॥

इंद्रं। इत्था। गिरः। मम। अच्छ। अगुः। इषिताः। इतः॥ आऽवृते। सोमऽपीतये॥ ३॥

हे इंद्र इषितास्त्वदर्थं प्रेरिता इत्थेत्यमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रं त्वामितोऽस्मादेवयजनदेशादच्छागुः आभिमुख्येन गच्छंतु। किमर्थं। सोमपीतये सोमपानार्थमावृते त्वामावर्तयितुं इत्था। इदंशब्दात्था हेतौ च छंदसीति थाप्रत्ययः। इदम एवैतौ रथोरित्यादिनेतादेशः। प्रत्ययस्वरः। अच्छ। अच्छ गत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञा। अगुः। इण् गतावित्यस्य लुङि रूपं। निपातः॥

इंद्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे। उक्थेभिः कुविदागमत्॥ ४॥

इंद्रं। सोमस्य। पीतये। स्तोमैः। इह। हवामहे॥ उक्थेभिः। कुवित्। आऽगमत्॥ ४॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैरुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेह कर्मणि सोमस्य पीतये सोमपानार्थमिंद्रं हवामहे वयमाह्वयामः । कुविद्बहुवारमाहूतः स इंद्र आगमत् यज्ञं प्रत्यागच्छतु । आगमत् । गमेर्लुङ्यडागमः । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । कुवियोगादनिघातः ॥

इंद्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इंद्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः ग्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो अन्नधन । यद्वा वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक हे इंद्र तान्सोमरसान् जठरे दधिष्व धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दान्मत्वर्थेऽत इनिठनाविति इनिप्रत्ययः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तासां वसो । संबुद्धौ चेति गुणः । आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं ॥

विद्मा हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे । अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

विद्म । हि । त्वा । धनम्ऽजयं । वाजेषु । दधृषं । कवे ॥ अध । ते । सुम्नं । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे क्रांतदर्शिन्निंद्र वाजेषु युद्धेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारं अत एव धनंजय । धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वां विद्म हि जानीमः खलु । अथानंतरं ते तव सुम्नं धनमीमहे याचामहे ॥ विद्म । विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । पादादित्वादनिघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्माद्धन उपपदे संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदम इति खच्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य मुमागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । दधृषं । निधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्य यङ्लुक्यभ्यासस्य रीगागमाभावश्छांदसः । तदंतात्पचाद्यचि यङोऽचि चेति यङो लुक् लघूपधगुणे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

इमामिंद्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब । आगत्या वृषभिः सुतं ॥ ७ ॥

इमां । इंद्र । गोऽआशिरं । यवऽआशिरं । च । नः । पिब ॥ आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतं ॥ ७ ॥

हे इंद्र गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं सोमं तथा यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं वृषभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतं नोऽस्मदीयमिमं सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विप्यपस्पृधेथामानृचुरित्यादिनाशिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिंद्र स्व ओक्ये३ सोमं चोदामि पीतये । एष रारंतु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इंद्र । स्वे । ओक्ये । सोमं । चोदामि । पीतये ॥ एषः । ररंतु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येत्तुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीय ओक्ये स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं सोमं चोदामि प्रेरयामि । एष पीतः सोमस्ते तव हृदि हृदये ररंतु अत्यर्थं रमतां ॥ तुभ्यं । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमह्याविति तुभ्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । दधि चेत्याद्युदात्तः । ओक्ये । वस्रादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः । तिरस्वरितः । चोदामि । चुद प्रेरणे । ण्यंतस्य लटि रूपं । बहुलमन्यत्रापीति णेर्लुक् । निघातः । ररंतु । रमु क्रीडायामित्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्राभ्यासस्य नुगभावः । संहितायामन्येषामपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य पद्दन्नोमास् हृदित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिंद्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रत्नं । इंद्र । हवामहे ॥ कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छंतः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं सुतस्य ग्रावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिराह्वयामः ॥ पीतये । स्थागापापचो भाव इति क्तिन् । हिष्ठवत्सरतिशत्थांतानां । फि० १. ७. । इत्यंतोदात्तत्वं । हवामहे । ह्वयतेर्लेटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणे रूपं । अवस्यवः । अव इच्छंतीत्यत्रार्थे सुपः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायामन्यादवद्यादिना । पा० ६. १. ११६. । एङः प्रकृतिभावः ॥

(मं० ४ सू० ३० .)

१४.

नकिरिंद्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वं ॥ १ ॥

नकिः । इंद्र । त्वत् । उत्ऽतरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रऽहन् ॥ नकिः । एव । यथा । त्वं ॥ १ ॥

हे वृत्रहन्निंद्र धनस्य नाशकेंद्र । लोक एकोऽपीति शेषः । त्वत्त्वत्त उत्तर उत्कृष्टतरो नकिरस्ति न भवति । त्वत्तो ज्यायान् प्रशस्यतर एकोऽपि नास्ति । हे इंद्र त्व लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेवास्ति नैव भवति । कश्चिदपि लोक इंद्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सत्रा महाँ असि श्रुतः ॥ २ ॥

सत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वाः । चक्राऽइव । ववृतुः ॥ सत्रा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इंद्र कृष्टयः प्रजास्ते त्वामनुलक्षीकृत्य सत्रा सत्यमेव ववृतुः वर्तंते । तत्र दृष्टांतः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तंते तद्वत् हे इंद्र महांस्त्वं सत्रा सत्यमेव श्रुतो विश्रुतोऽसि गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इंद्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इंद्र । युयुधुः ॥ यत् । अहा । नक्तं । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इंद्र विश्वे चनेत्सर्वे एव देवासोऽसुरान्विजिगीषवो देवो अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यद्यस्मात्कारणादहा अहःसु नक्तं रात्रिषु चातिरः आ समंतात् शत्रूनवधीः अतःकारणाद्युयुधुरिति पूर्वेण संबंधः ॥

यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इंद्र सूर्यं ॥ ४ ॥

यत्रं । उत । बाधितेभ्यः । चक्रं । कुत्साय । युध्यंते ॥ मुषायः । इन्द्र । सूर्यं ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्युद्धे उतापि च हे इंद्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यो युध्यते युद्धं कुर्वते कुत्साय च सूर्यं सूर्यसंबंधि चक्रं मुषाय अमुष्णाः । अपहृतवानसीत्यर्थः । तस्मिन्युद्धे प्राव शचीभिरेतशमिति परेण संबंधः ॥

यत्र देवाँ ऋघायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिंद्र वनूँरहन् ॥ ५ ॥

यत्रं । देवान् । ऋघायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् ॥ त्वं । इन्द्र । वनून् । अहन् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वमेक इदसहाय एव यत्र यस्मिन् संग्रामे देवानिंद्रादीनृघायतो बाधमानान्विश्वान् सर्वान्राक्षसादीनयुध्य युद्धमकरोः । तथा वनून् हिंसकानहन् अवधीः ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इंद्र सूर्यं । प्रावः शचीभिरेतशं ॥ ६ ॥

यत्रं । उत । मर्त्याय । कं । अरिणाः । इंद्र । सूर्यं ॥ प्र । आवः । शचीभिः । एतशं ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् संग्रामे उतापि च हे इंद्र त्वं मर्त्याय मनुष्यायैतशाख्याय ऋषये सूर्यमरिणा अहिंसीः । कमिति पूरणं । तदानीं शचीभिर्युद्धकर्मभिरेतशमेतत्संज्ञमृषिं प्राव प्रकर्षेणारक्षः ॥

किमादुतासि वृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः । अत्राह दानुमातिरः ॥ ७ ॥

किं । आत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । मघवन् । मन्युमत्ऽतमः ॥ अत्रं । अहं । दानुं । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां तमसां हंतर्मघवन्धनवन्निंद्र त्वमादनंतरमेव उतापि च । किमिति प्रश्ने । मन्युमत्तमोऽसि अत्यंत क्रोधवान् भवसि । अत्रास्मिन्नंतरिक्षेऽहैव दानु दनो पुत्रं वृत्रमातिरः । आ समंतादहिंसीः ॥

एतद्घेदुत वीर्यंमिंद्र चकर्थ पौंस्यं । स्त्रियं यद्दुर्हणायुवं वधीर्दुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । घ । इत् । उत । वीर्यं । इंद्र । चकर्थं । पौंस्यं ॥ स्त्रियं । यत् । दुःऽहना । युवं । वधीः । दुहितरं । दिवः ॥ ८ ॥

हे इंद्र उतापि च यद्यस्त्वमेतदुपलक्षितं पौंस्यं बलं वीर्यं सामर्थ्योपेतं चकर्थं कृतवानसि घेदिति पूरणौ । किं दुर्हणायुवं दुष्टं हननमिच्छंतीं दिवो दुहितरं द्युलोकसकाशादुत्पन्ना स्त्रियमुषसं वधीः अवधीः ॥

दिवश्चिद्धा दुहितरं महान्महीयमानां । उषासमिंद्र सं पिणक् ॥ ९ ॥

दिवः । चित् । घ । दुहितरं । महान् । महीयमाना ॥ उषसं । इंद्र । सं । पिणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र महांस्त्वं दिवो दुहितरं द्युलोकस्य पुत्रीं महीयमानां पूज्यमानामुषसमुषो देवीं संपिणक् चिद्ध संपिष्टवानसि खलु ॥

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी । नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥ १० ॥

अप । उषाः । अनसः । सरत् । संऽपिष्टात् । अहं । बिभ्युषी ॥ नि । यत् । सीं । शिश्नथत् । वृषा ॥ १० ॥

वृषा कामानां वर्षितेंद्रो यद्यदा सीमेतदुष सर्वथा शकटं निशिश्नथत् न्यवधीत् तदोषा उषादेवता बिभ्युषीद्रसकाशाद्भीता सती संपिष्टादिंद्रेण सचूर्णितादनसः शकटादपसरत् अपजगाम । अहेति पूरणं ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससार सीं परावतः ॥ ११ ॥

एतत् । अस्याः । अनः । शये । सुऽसंपिष्टं । विऽपाशि । आ ॥ ससारं । सीं । पराऽवतः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टमिंद्रेण सुष्ठु संचूर्णितमस्या उषस संबंध्येतदनः शकटं विपाशि विपाडाख्या नद्यां तस्यास्तीरे आशये आ समंताच्छेते अशेत । सीमियमुषोदेवता शकटे भग्ने सति परावतो दूरदेशात्ससार अपससार ॥

उत सिंधुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परि ष्ठा इंद्र मायया ॥ १२ ॥

उत । सिंधुं । विऽबाल्यं । विऽतस्थानां । अधि । क्षमि ॥ परि । स्थाः । इंद्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इंद्र उतापि च विबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां विविष्ठमानां सिंधुं नदीमविक्षमि क्षमाया मायया प्रज्ञया परिष्ठाः पर्यस्थाः सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ।

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनं । पुरो यदस्य संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुऽया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनं ॥ पुरः । यत् । अस्य । संऽपिणक् ॥ १३ ॥

उतापि च हे इंद्र धृष्णुया धर्षकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबंधि वेदनं वित्तमभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकर्षेणाबाधथाः । यद्यदास्य शुष्णस्य पुरः पुरानि नगराणि संपिणक् संपिष्टवानसि तदा प्र मृक्ष इति संबंधः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहन्निंद्र शंबरं ॥ १४ ॥

उत । दासं । कौलिऽतरं । बृहतः । पर्वतात् । अधि ॥ अव । अहन् । इंद्र । शंबरं ॥ १४ ॥

उतापि च हे इंद्र त्वं दासमुपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं शंबरमसुरं बृहतो महतः पर्वतादधेरुपरि अव अर्वाचीनं कृत्वाहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वर्चिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पंच प्रधींरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वर्चिनः । सहस्राणि । शता । अवधीः ॥ अधि । पंच । प्रधीन्ऽइव ॥ १५ ॥

उतापि च हे इंद्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितःस्थितान् शंकूनिव हिंसकान्पंच शता पंचशतानि पंचशतसंख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान्दासस्य लोकानामुपक्षपयितुर्वर्चिनो वर्चिनामकस्यासुरस्य संबंधिनोऽनुचरान्पुरुषानध्यधिकमवधीः हतवानसि ॥

उत त्यं पुत्रमग्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेष्विंद्र आभजत् ॥ १६ ॥

उत । त्वं । पुत्रं । अग्रुवं । परांऽवृक्तं । शतऽक्रतुः ॥ उक्थेषु । इंद्रः । अभजत् ॥ १६ ॥

उतापि च शतक्रतुरिंद्रस्त्वं तं प्रसिद्धमग्रुवः एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वाभजत् भागिनं कृतवान् । अयमर्थो वम्रीभिः पुत्रमग्रुवः । ऋग्वे० ४. १९. ९. । इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इंद्रो विद्वाँ अपारयत् ॥ १७ ॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीऽपतिः ॥ इंद्रः । विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उतापि च अस्नातारास्नातारौ ययातिशापादनभिषिक्तौ त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशनामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणा पालकः । यद्वा शचींद्रस्य भार्या तस्याः पतिर्भर्ता विद्वान् सकलमपि जानन्निंद्रोऽपारयत् अभिषेकार्हावकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्या सरयोरिंद्र पारतः । अर्णाचित्ररथावधीः ॥ १८ ॥

उत । त्या । सद्यः । आर्या । सरयोः । इंद्र । पारतः ॥ अर्णा । चित्रऽरथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उतापि च सद्यः सपदि हे इंद्र त्वं त्या त्यौ तावार्यावार्यत्वाभिमानिनौ संतावपि । इंद्रविषयभक्तिश्रद्धारहितावित्यर्थः । सरयोः सरय्वा नद्याः पारतः पारे तीरे वसन्तावर्णा चित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानाववधीः अहिंसीः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽधं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते सुम्नमष्टवे ॥ १९ ॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अंधं । श्रोणं । च । वृत्रऽहन् ॥ न । तत् । ते । सुम्नं । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकेंद्र त्वं जहिता जहितौ सर्वैर्बंधुभिस्त्यक्तावंधं चक्षुर्हीनमेकं श्रोणं च पंगुमपरं च द्वा एतौ द्वावनुनयः अंधपंगुत्वपरिहारेणानुनीतवानसि । हे इंद्र ते त्वया दत्तं तत्सुम्नं सुखमष्टवे व्याप्तुं कोऽपि न प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिंद्रो व्यास्यत्। दिवोदासाय दाशुषे ॥ २०॥

शतं। अश्मन्ऽमयीनां। पुरां। इंद्रः। वि। आस्यत्॥ दिवःऽदासाय। दाशुषे॥ २०॥

इन्द्रोऽश्मन्मयीनां पाषाणैर्निर्मितानां पुरां शंबरस्य संबंधिनां नगराणां शतं शतसंख्याकं दिवोदासायैतन्नामकाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय व्यास्यत् व्यक्षिपत्॥

अस्वापयद्दभीतये सहस्रा त्रिंशतं हथैः। दासानामिंद्रो मायया॥ २१॥

अस्वापयत्। दभीतये। सहस्रा। त्रिंशतं। हथैः॥ दासानां। इंद्रः। मायया॥ २१॥

इन्द्रो मायया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपक्षपयितॄणां राक्षसादीनां त्रिंशतं त्रिंशत्संख्याकानि सहस्रा सहस्राणि दभीतये दभीतिनामकस्यार्थाय हथैर्हननसाधनैरायुधैरस्वापयत् अवधीत्॥

स घेदुतासि वृत्रहन्त्समान इंद्र गोपतिः। यस्ता विश्वानि चिच्युषे॥ २२॥

सः। घ। इत्। उत। असि। वृत्रऽहन्। समानः। इंद्र। गोऽपतिः॥ यः। ता। विश्वानि। चिच्युषे॥ २२॥

उतापि च हे इंद्र यस्त्वं ता तानि विश्वा विश्वानि समस्तान् शत्रून् चिच्युषे प्राच्यावयः। हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेंद्र गोपतिर्गवां पालकः स त्वं समानः सर्वेषां यजमानानां समः सन् प्रख्यातोऽसि। घेदिति पूरणौ॥

उत नूनं यदिंद्रियं करिष्या इंद्र पौंस्यं। अद्या नकिष्टदा मिनत्॥ २३॥

उत। नूनं। यत्। इंद्रियं। करिष्याः। इंद्र। पौंस्यं॥ अद्य। नकिः। तत्। आ। मिनत्॥ २३॥

उतापि च हे इंद्र यत्पौंस्यं त्वदीयं बलमिंद्रियं सामर्थ्योपेतं नूनं करिष्याः कृतवानसि खलु। अद्याधुनापि कश्चित्तद्बलं नकिरामिनत् न हिंस्यात्॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा । वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूळती ॥ २४ ॥

वामंऽवामं । ते । आऽदुरे । देवः । ददातु । अर्यमा ॥ वामं । पूषा । वामं । भगः । वामं । देवः । करूळती ॥ २४ ॥

हे आदुरे शत्रूणां दारयितरग्ने ते तव वामं वामं वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके तद्वामं धनमर्यमारीणां नियमयितैतन्नामको देवो ददातु प्रयच्छतु । तथा करूळती कृत्तदंतः पूषा पोषको देवो वामं धनं ददातु । भगोपि धनं ददातु । अत्र करूळतीत्येतत्संनिहितत्वाद्भग इत्यनेन संबध्यते । अथवार्यमादीनां त्रयाणामपि विशेषणत्वेन भाव्यं । कथं पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकांक्षत्वात् न । सानिध्याकांक्षयोः सद्भावेऽपि योग्यतामंतरेणान्वयायोगात् । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हीत्यादिश्रुतिषु पूष्ण एवादंतकत्वेन प्रसिद्धेर्व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तं । वामं वननीयं भवतीत्यादि निरुक्तं । ६. ३१. । अत्र द्रष्टव्यं ॥

(मं० ५ सू० १)

१६.

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासं । यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ १

अबोधि । अग्निः । संऽइधा । जनानां । प्रति । धेनुंऽइव । आऽयतीं । उषसं ॥ यह्वाःऽइव । प्र । वयां । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकं । अच्छ ॥ १ ॥

अयमग्निर्जनानामध्वर्य्वादीनां समिधा समिद्भिरबोधि प्रबुद्धोऽभूत् धेनुमिव । अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वदायतीमागच्छंतीमुषसं प्रति । उषःकाल इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याग्नेर्भानवो ज्वाला यह्वा महांतो वयां शाखा प्रोज्जिहानाः प्रोद्गमयंतो वृक्षा इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो नाकमंतरिक्षमच्छाभिमुख्येन प्रसिस्रते प्रसरंति ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् । समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः ।
प्रातः । अस्थात् ॥ सम्ऽइद्धस्य । रुशत् । अदर्शि । पाजः । महान् ।
देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

अथ होता होमनिष्पादकोऽग्निर्देवान्यष्टव्यान्यजथाय यष्टुमबोधि बुध्यते । सोऽग्निः प्रातःकाले सुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् ऊर्ध्वोऽस्थात् उत्तिष्ठति । समिद्धस्यास्य रुशद्रोचमानं पाजो बलं ज्वालालक्षणमदर्शि दृश्यते । अथ तथाभूतो महान्देवस्तमसोऽधकारान्निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरंक्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।
आद्दक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥३॥

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगरिति । शुचिः । अंक्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ॥ आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥ ३ ॥

यद्यदा ईमयमग्निर्गणस्य संघात्मकस्य जगतो रशनां रज्जुरिव व्यापारप्रतिबंधकं तमोऽजीगर्गिरति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिर्दीप्तोऽग्निः शुचिभिर्गोभिर्दीप्तैः रश्मिभिरंक्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् । आदनंतरमेव दक्षिणा प्रवृद्धा वाजयत्यन्नमिच्छत्याज्यधारा युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च धारामुत्तानामूर्ध्वतानामुपरि विस्तृतामूर्ध्व उन्नतः सन् जुहूभिरधयत् पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूंषीव सूर्ये सं चरंति ।
यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नाम् ॥४॥

अग्निम् । अच्छ । देवऽयताम् । मनांसि । चक्षूंषिऽइव । सूर्ये । सम् । चरंति ॥ यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विऽरूपे । श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्नाम् ॥ ४ ॥

अग्निं देवमच्छाभिमुख्येन देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां मनांसि संचरंति । देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्धिष्यतीति ध्यायतीत्यर्थः । चक्षूंषीव सर्वेषां प्राणिनां यथा सूर्ये संचरंति तद्वत् । यद्यदा ईमेनमग्निमुषसा सह विरूपे द्यावापृथिव्यौ सुवाते जनयतः तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतो वाजी वेगवानग्निरह्नाय उदयकाले जायते । प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ५

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नां । हितः । हितेषु । अरुषः ।
वनेषु ॥ दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि ।
ससाद । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्जेन्य उत्पादनीयोऽह्नामग्र उदयकालेऽजनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठेष्वरुष आरोचमानः सन् हितः स्थापितः । पश्चाद्दमे दमे तत्तद्यागगृहे सप्त रत्ना रमणीयाः सप्तज्वाला दधानो धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानोऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टव्यः सन् निषसाद निषण्णो भवति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके ।
युवा कविः पुरुनिष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ६

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः ।
सुरभौ । ऊं इति । लोके ॥ युवा । कविः । पुरुनिःऽस्थः । ऋतऽवा ।
धर्ता । कृष्टीनां । उत । मध्ये । इद्धः ॥ ६ ॥

अयमग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टव्यश्च सन् न्यसीदत् निषसाद । क्वेति तदुच्यते । मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या उपस्थ उत्संगे तत्रापि सुरभावाज्यादिसौरभ्ययुक्ते लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे । उतापि च युवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा कविर्मेधावी पुरुनिष्ठो बहुस्थान ऋतावा यज्ञवान्धर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् कृष्टीनामृत्विग्यजमानानां मध्य इद्धः दीप्तः सन् वर्तत इति शेषः ॥

प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।
आ यस्ततान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजंति वाजिनं घृतेन ७

प्र । नु । त्यं । विप्रं । अध्वरेषु । साधुं । अग्निं । होतारं । ईळते ।
नमःऽभिः ॥ आ । यः । ततान । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यं ।
मृजंति । वाजिनं । घृतेन ॥ ७ ॥

त्यं तमग्निं नमोभिः स्तुतिभिर्नु क्षिप्रमीळते स्तुवंति । कीदृशं तं । विप्रं मेधाविनमध्वरेषु साधुं फलसाधकं होतारं होमनिष्पादकं । यो देवो रोदसी द्यावापृथि-

व्यावृतेनोदकेनाततान विस्तारितवान् । असौ प्राज्ञादुवेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात्। अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिव तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुव चाततान। वाजिनमश्ववत देव यजमाना नित्य घृतेनोदकेनाज्येन वा मृजति परिचरंति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः। सहस्रशृंगो वृषभस्तदोजा विश्वाँ अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः। मृज्यते। स्वे। दमूनाः। कविऽप्रशस्तः। अतिथिः। शिवः। नः॥ सहस्रऽशृंगः। वृषभः। तत्ऽओजाः। विश्वान्। अग्ने। सहसा। प्र। असि। अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्य समार्जनीयोऽयमग्निर्मृज्यते परिचर्यते स्वे स्वकीये स्थाने। कीदृशोऽय। दमूना दानमना दांतमना वा कविप्रशस्त कविभिर्मेधाविभि प्रशस्त प्रकर्षेण स्तुतो नोऽस्माकमतिथिवत्पूज्य शिव सुखकरश्च । सहस्रशृंगोऽपरिमितज्वालो वृषभो वर्षिता फलाना तदोजा यत्प्रसिद्ध बल तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृश । सर्वबलस्वरूप इत्यर्थ । अथ प्रत्यक्षवाद । हे अग्ने विश्वानन्यान् त्वव्यतिरिक्तान् सर्वान् सहसा बलेन प्रासि। प्रेति परेत्यर्थे। परामवसि व्याप्नु वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ। ईळेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणां ॥९॥

प्र। सद्यः। अग्ने। अति। एषि। अन्यान्। आविः। यस्मै। चारुऽतम.। बभूथ॥ ईळेन्यः। वपुष्यः। विभाऽवा। प्रिय॰। विशा। अतिथिः। मानुषीणा ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्व यज्ञमासाद्य सद्यस्तदानीमेवान्यान् स्वसमानानन्येपि अतिक्रामसि। यस्मै चारुतम सत्वाविर्बभूथ। किंच त्वमीळेन्य स्तुत्यो वपुष्यो वपुष्करो दीप्तिकरो वा विभावा विशिष्टदीप्तिमान् प्रिय प्रियभूतो विशां सर्वेषा प्राणिना तथातिथि पूज्यो मानुषीणां प्रजानां भवति ॥

तुभ्यं भरंति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अंतित ओत दूरात्। आ भंदिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रं ॥ १० ॥

तुभ्यं । भरंति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिं । अग्ने । अंतितः । आ । उत । दूरात् ॥ आ । भंदिष्ठस्य । सुऽमतिं । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रं ॥ १० ॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने तुभ्यं क्षितयो मनुष्या भरंति संपादयंति । किं । बलिं पूजां हविर्लक्षणामंतितोऽतिकादुतापि च दूरात् । आ इति चार्थे । किंच भंदिष्ठस्यातिशयेन स्तोतुः सुमतिं स्तुतिमाचिकिद्धि आजानीहि । हे अग्ने ते तव शर्म सुखमस्मभ्यं दातव्यं बृहन्महद्भद्रं खलु च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमंतमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समंतं । विद्वान्पथीनामुर्वं१ंतरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथं । भानुऽमः । भानुऽमंतं । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । संऽअंतं ॥ विद्वान् । पथीनां । उरु । अंतरिक्षं । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे भानुमो दीप्तिमन्नग्ने अद्यास्मिन्यागदिने भानुमंतं दीप्तिमंतं समंतं समीचीनप्रांतोपेतं रथं यजतेभिर्यष्टव्यैर्देवैः सहातिष्ठ आरोह । विद्वान्यष्टव्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं पथीनां देवयजनमार्गान्प्रति । द्वितीयार्थे षष्ठी । उर्वंतरिक्षं प्रभूतेंऽतरिक्षे देवान्यष्टव्यान्हविरद्याय हविर्भक्षणायेहावक्षि आवहसि ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वंदारु वृषभाय वृष्णे । गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यंचमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वंदारु । वृषभाय । वृष्णे ॥ गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमं । अग्नौ । दिविऽइव । रुक्मं । उरुऽव्यंचं । अश्रेत् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः कवये मेधाविने मेध्याय मेधार्हाय वृषभाय वर्षकाय फलानां वृष्णे सेक्त्रे यूने वंदारु वदनशीलं वचः स्तोत्रमवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणेव निर्दिश्य स्तुतिमुपसंहरति गविष्ठिरोऽयमृषिर्नमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं स्तोमं स्तोत्रममावश्रेत् श्रयतिस्म । दिवि रुक्मं रोचमानमुरुव्यंचमुरुगमनमादित्यमिव ॥

(मं० ५ सू० ६३.)

१६.

ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि । यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधि । तिष्ठथः । रथं । सत्यऽधर्माणा । परमे । विऽओमनि ॥ यं । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवं । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्योदकस्य गोपौ रक्षितारौ सत्यधर्माणा सत्यधर्माणौ युवां रथमधितिष्ठथ आरोहथोऽस्मद्यज्ञमागमनार्थं । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशय आकाशे । हे मित्रावरुणौ युवं युवामत्रास्मिन्यज्ञे यं यजमानमवथो रक्षथ तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यो मधुमदुदकं दिवो द्युलोकात्पिन्वते सिंचति वर्षयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशा । वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरंति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्ऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वःऽदृशा ॥ वृष्टिं । वां । राधः । अमृतऽत्वं । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरंति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ सम्राजौ सम्यग्राजमानौ युवामस्य भुवनस्य राजथः ईशाथे । स्वर्दृशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथेऽस्मद्यज्ञे सम्राजाविति संबंधः । वां युवां वृष्टिं राधो धनं शृङ्गाख्यं धनममृतत्वं स्वर्गं चेमहे प्रार्थयामहे । युवयोस्तन्यवो विस्तृता रश्मयो द्यावापृथिवी वि चरंति विविधं प्राप्नुवंति । अथवा वृष्टिं धनस्तुत्यं चेमहे ॥

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी । चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

संऽराजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति । पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ॥ चित्रेभिः । अभ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवं । द्यां । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ सम्यग्राजमानावुग्रावुद्गूर्णबलौ वृषभा वर्षितारौ दिवो द्युलोकस्य पती स्वामिनौ पृथिव्याश्च पती विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ चित्रेभिश्चायनीयैरभ्रैर्मेघैः सह रवं स्तोत्रमुपतिष्ठथ । पश्चाद् द्यां च वर्षयथोऽसुरस्योदकनिरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधं । तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमंत ईरते ॥ ४ ॥

माया । वां । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रं । आयुधं ॥ तं । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुऽमंतः । ईरते ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा वां युवयोर्माया दिवि श्रिता आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । सूर्यः सर्वस्य प्रेरको ज्योतिर्दीप्यमानश्चित्रं चायनीयमायुधमुपलक्षणमायुधरूपश्चरति परिभ्रमत्यंतरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते । तं सूर्यमभ्रेण मेघेन वृष्ट्या दिवि गूहथ गोपायथ । हे पर्जन्य देव त्वया मित्रावरुणाभ्यां प्रेरितेन मधुमंतो द्रप्सा आपः ईरते ईर्यते । त्वत्सृष्टा वा गच्छति ॥

रथं युंजते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु । रजांसि चित्रा वि चरंति तन्यवो दिवः सम्राजा पयसा न उक्षतं ॥ ५ ॥

रथं । युंजते । मरुतः । शुभे । सुखं । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽइष्टिषु ॥ रजांसि । चित्रा । वि । चरंति । तन्यवः । दिवः । संऽराजा । पयसा । नः । उक्षतं ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् मरुतः शुभे उदकार्थं सुखं शोभनाश्चारं रथं युंजते अश्वैर्योजयति । शूरो न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । गविष्टिषु गवामुदकानामेषणेषु निमित्तेषु चित्रा चायनीयानि रजांसि लोकान्

तन्यवस्ततास्ते मरुतो वि चरंति विविध चरंति। तस्मात्ते सहितौ हे सम्राजा युवा दिवो द्युलोकात्पयसोदकेन नोऽस्माननुक्षत सिंचत ॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीं। अभ्रा वसत मरुतः सुमायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसं ॥ ६ ॥

वाचं। सु। मित्रावरुणौ। इरावतीं। पर्जन्यः। चित्रां। वदति। त्विषिऽमतीं॥ अभ्रा। वसत। मरुतः। सु। मायया। द्यां। वर्षयत। अरुणां। अरेपसं ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् पर्जन्यो मेघ सु सुष्ठिरावतीमन्नवतीमन्नसाधिका चित्रां चायनीयां त्विषीमतीं दीप्तिमतीं वाच गर्जनशब्द वदति शब्दयति वृष्ट्यर्थं। मरुतश्चाभ्राऽभ्राणि मेघान् सु सुष्ठु वसत आच्छादयति मायया स्वप्रज्ञया। युवा च पर्जन्येन मरुद्भिश्च सह्वादरुणामरुणवर्णामरेपसमपापा वृष्ट्यविघातिनीं द्या वर्षयत ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया। ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथं ॥ ७ ॥

धर्मणा। मित्रावरुणा। विप॰ऽचिता। व्रता। रक्षेथे इति। असुरस्य। मायया॥ ऋतेन। विश्वं। भुवनं। वि। राजथः। सूर्यं। आ। धत्थ। दिवि। चित्र्यं। रथं ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा व्रता यज्ञादिकर्माणि रक्षेथे पालयथः। असुरस्य मेघानां निरसितु पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया च ऋतेनोदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्व भुवन सर्वं भूतजात वि राजथ। विदीपयथ इत्यर्थं। सूर्यमा सूर्यं च। चित्र्य पूज्य रथ रंहणस्वभाव दिवि द्युलोके धत्थ धारयथो जगदुपकारार्थं ॥

८

(मं० ५ सू० ७३.)

१७.

यद्द्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना । यद्वा पुरू पुरुभुजा यदंतरिक्ष आ गतं ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ॥ यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अंतरिक्षे । आ । गतं ॥ १ ॥

हे पुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारावधिकं रक्षितारौ वा हे अश्विना यदद्यास्मिन् काले परावत्यत्यंतं दूरदेशे द्युलोके स्थो भवथः । यद्वा अर्वावत्यरणवति गंतुं शक्ये प्रदेशेंऽतिके स्थ. । यद्यदि वा अथवा पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । यद्यदि अंतरिक्षे स्थः तस्मात्सर्वस्मादद्यागतं आगच्छतं ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरू दंसांसि बिभ्रता । वरस्या याम्यध्रिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता । वरस्या । यामि । अध्रिगू इत्यध्रिऽगू । हुवे । तुविःऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इहास्मिन्यज्ञे त्या तौ पुरुभूतमा पुरूणां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ पुरु पुरूणि दंसांसि कर्माणि बिभ्रता धारयतौ वरस्या वरणीयावध्रिगू अन्यैरधृतगमनकर्माणौ यामि उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूततमौ भुजे भोगाय पालनाय वा हुवे आह्वयामि ॥

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः । पर्यन्या नाहुषा युगा मह्ना रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रं । रथस्य । येमथुः ॥ परि । अन्या । नाहुषा । युगा । मह्ना । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां रथस्य युष्मदीयस्यान्यच्चक्रमीर्मा । अर्तेरीर्मेति रूपं गंतर्यादित्ये वपुषे तस्य शोभायै वपुर्वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं येमथुः नियमितवंतौ स्थः । अन्यान्येन चक्रेण मह्ना महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा युगा । नहुषा मनुष्याः तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिका-

क्रान्त्वा रजांसि लोकांश्च परिदीयथः परिगच्छथः । न्यघ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । ऋग्वे० १. ३०. १९. । इत्युक्तं ॥

तदू षु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनु ष्टवे । नाना जातावरेपसा समस्मे बंधुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊं इति । सु । वां । एना । कृतं । विश्वा । यत् । वां । अनु । स्तवे ॥ नाना । जातौ । अरेपसा । सं । अस्मे इति । बंधुं । आ । ईयथुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्याप्तौ यत् येन स्तोत्रेण वां युवामनुष्टवे अनुस्तुवे तदु । उ इति पूरणः । एनानेन पौरेण सु सुष्ठु वां युवाभ्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना पृथगेव जातौ समृद्धावरेपसाऽपापावस्मे अस्मभ्यं बंधुमंतं धनं वा समेयथुः सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा । परि वामरुषा वयो घृणा वरंत आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वां । सूर्या । रथं । तिष्ठत् । रघुऽस्यदं । सदा ॥ परि । वां । अरुषाः । वयः । घृणा । वरंते । आऽतपः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः सदा सर्वदा रघुष्यदं शीघ्रगं रथं सूर्या युवयोः पत्नी यत् यदातिष्ठत् आस्थितवती तदा वां परिवरंते परितो वृण्वंति । के । अरुषा अरोचमाना घृणा दीप्ता आतप आतापनाः शत्रूणां वयोऽश्वाः । अथवा तप इति विशेष्यं । वयोगंतार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापयित्र्यो दीप्तयः परिवरंते ॥

युवोरत्रिश्चिकेतति नरा सुम्नेन चेतसा । घर्मं यद्वामरेपसं नासत्यास्ना भुरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुम्नेन । चेतसा ॥ घर्मं । यत् । वां । अरेपसं । नासत्या । आस्ना । भुरण्यति ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवोर्युवयोः । युवामित्यर्थः । अत्रिरस्मत्पिता ऋषिः सुम्नेन सुखेनाग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना चेतसादरयुक्तेन मनसा चिकेतति जानाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमुच्यते । दुःखस्य कः प्रसंग इत्यत आह । यद्यस्मात् हे नासत्यौ वां युवयोरास्नास्येन तन्निष्पन्नेन स्तोत्रेण घर्मं दीप्तं दहंतमग्निमसुरैः स्वदाहाय प्रक्षिप्तमरेपसमपापं सुखकरं भुरण्यति प्राप्तवान् ॥

भुरण्यतिर्गतिकर्मा । अनेरभेः सकाशाद्रक्षणे हिमेनाग्निं घ्रंसं । ऋग्वे० १. ११६. ८ । युवमृचीसमुत वसमत्रये । ऋग्वे० १०. ३९. ९. । इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितं ॥

उग्रो वां ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः । यद्वां दंसोभिरश्विनात्रिर्नराववर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वां । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । संऽतनिः ॥ यत् । वां । दंसःऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आऽववर्तति ॥ ७ ॥

उग्र उद्गूर्णबलो वां युवयोः ककुह उच्छ्रितो महान् ययिर्गंता संतनिः सततं गच्छन् रथो यामेषु गमनेषु यज्ञेषु वा शृण्वे श्रूयते । हे अश्विना हे नरा यद्यस्माद्वां युवां दंसोभिः कर्मभिरत्रिरस्मत्पितावर्तति आवर्तयति ॥

मध्व ऊ षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी । यत्समुद्राति पर्षथः पक्वाः पृक्षो भरंत वां ॥ ८ ॥

मध्वः । ऊं इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिसक्ति । पिप्युषी ॥ यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्वाः । पृक्षः । भरंत । वां ॥ ८ ॥

हे मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ हे रुद्रा । रुद् स्तुतिः तया द्रवणीयौ रुद्रपुत्रौ वा वां मध्वो मधुररसेन सु पिप्युषी सुष्ठु प्याययंती स्तुतिरस्मत्कृता सिषक्ति सेवते । यद्यदा समुद्रा समुद्रवणसाधनान्यंतरिक्षाण्यतिपर्षथः अतिपारयथः । यद्वा प्राप्नुथ इत्यर्थः । पक्वाः पृक्षोऽन्नादीनि हविर्लक्षणानि वां भरंत क्रियते यजमानैः ॥

सत्यमिद्वा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा । ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यं । इत् । वै । ऊं इति । अश्विना । युवां । आहुः । मयःऽभुवा ॥ ता । यामन् । यामऽहूतमा । यामन् । आ । मृळयत्ऽतमा ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवा सत्यमित् सत्यमेव । वा इति पादपूरणः । मयोभुवा सुखस्य भावयितारावाहुः पुराविदः । ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां यामन्यज्ञे यामहूतमागमनार्थं भृशमाह्वातव्यौ भवतमिति शेषः । यामन्नस्मद्यज्ञेऽस्मदर्थागमने च मृळयत्तमा चातिशयेन सुखयितारौ भवतं ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां संतु शंतमा। या तक्षाम रथाँ इवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा। ब्रह्माणि। वर्धना। अश्विऽभ्यां। संतु। शंऽतमा॥ या। तक्षाम। रथान्ऽइव। अवोचाम। बृहत्। नमः॥ १०॥

अथ स्तुतिं निगमयति। इमेमानीदानीं कृतानि ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राण्यश्विभ्यां वर्धना वर्धनानि समर्धकानि शंतमा सुखतमानि संतु। या यानि तक्षाम संपादयाम रथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि संतु। वयं बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं नमो नमस्कारोक्तिमवोचाम ॥

(मं० ५ सू० ८०.)

१८.

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीं। देवीमुषसं स्वरावहंतीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरंते ॥ १ ॥

द्युतत्ऽयामानं। बृहतीं। ऋतेन। ऋतऽवरीं। अरुणऽप्सुं। विऽभातीं॥ देवीं। उषसं। स्वः। आऽवहंतीं। प्रति। विप्रासः। मतिऽभिः। जरंते॥ १॥

द्युतद्यामानं दीप्तरथां बृहतीं महतीमृतेन सत्येन यज्ञेन वर्तावरीमृतवतीमरुणप्सुमरुणरूपां विभातीं व्युच्छंतीं देवीं द्योतमानामुषसं स्वरावहंतीं सूर्यं गच्छंतीं। एवं महानुभावामुषसं विप्रासो मेधाविन ऋत्विजो मतिभिः स्तुतिभिः प्रतिजरंते स्तुवंति ॥

एषा जनं दर्शता बोधयंती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे। बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नां ॥२॥

एषा। जनं। दर्शता। बोधयंती। सुऽगान्। पथः। कृण्वती। याति। अग्रे॥ बृहत्ऽरथा। बृहती। विश्वंऽइन्वा। उषाः। ज्योतिः॥ यच्छति। अग्रे। अह्नां॥ २॥

दर्शता दर्शनीयैषोषा बोधयंती। कं जनं। प्रसुप्तमित्यर्थः। पथः सुगान् सुगमनान् कृण्वत्यग्रे सूर्यस्य पुरस्ताद्याति गच्छति। कीदृश्युषाः। बृहद्रथा प्रभूत-

रया बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा । ईदृश्युषा अह्नामग्रे ज्योतिस्तेजो यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्रेधंती र॒यिमप्रा॑यु चक्रे ।
प॒थो रदंती सुवि॒ताय॑ दे॒वी पु॑रुष्टु॒ता वि॒श्ववा॑रा॒ वि भा॑ति ॥३॥

ए॒षा । गोभिः॑ । अ॒रु॒णेभिः॑ । यु॒जा॒ना । अस्रे॑धंती । र॒यिं । अप्र॑ऽआयु । च॒क्रे ॥ प॒थः । रदं॑ती । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒वी । पु॒रु॒ऽस्तु॒ता । वि॒श्वऽवा॑रा । वि । भा॒ति॒ ॥ ३ ॥

एषोषा अरुणेभिररुणवर्णैर्गोभिर्बलीवर्दै रथं युजाना योजयंत्यस्रेधंत्यशुष्यंत्यक्षीणा । किं । रयिं धनमप्रायुवप्रगंतृ अविचलितं चक्रे करोति । किं कुर्वती । पथो मार्गान् रदंती प्रकाशयंती । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु गमनाय देवी द्योतमाना । पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया विभाति प्रकाशं करोति ॥

एषा व्येनी भवति द्विबर्हा आविष्कृण्वाना तन्वं पु॒रस्ता॑त् । ऋ॒तस्य॒ पंथा॒मन्वे॑ति सा॒धु प्र॑जान॒तीव॒ न दिशो॑ मिनाति ॥ ४ ॥

ए॒षा । विऽए॑नी । भ॒व॒ति॒ । द्वि॒ऽब॒र्हाः॑ । आ॒विः॒ऽकृ॒ण्वा॒ना । त॒न्व॑म् । पु॒रस्ता॑त् ॥ ऋ॒तस्य॑ । पंथा॑म् । अनु॑ । ए॒ति॒ । सा॒धु । प्र॒जा॒न॒तीऽइ॑व । न । दिशः॑ । मि॒ना॒ति॒ ॥ ४ ॥

एषोषा व्येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति द्विबर्हा द्वयोः प्रथममध्यमयोः परिवृढोषाः पश्चात्तन्वं स्वीयां तनूमाविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच ऋतस्यादित्यस्य पंथा पंथानं साधु सम्यगन्वेति । किंच प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयंतीव । इवेति संप्रत्यर्थे । न दिशो मिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीवानुगंतव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छंती चरैस्य पंथामन्वेति ॥

ए॒षा शु॒भ्रा न त॒न्वो॑ विदा॒नोर्ध्वेव॑ स्ना॒ती दृ॒शये॑ नो अस्थात् । अप॒ द्वेषो॒ बाध॑माना॒ तमां॑स्यु॒षा दि॒वो दु॑हि॒ता ज्योति॒षाग॑ात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृशये । न. । अस्थात् ॥ अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि । उषाः । दिव. । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषोषा शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव तन्वोऽस्मानि विदाना प्रज्ञापयती स्नाती स्नानं कुर्वाणोर्ध्वेवोन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठतीव नोऽस्मद्दर्शमस्माक पुरतो वा दृशये सर्वेषां दर्शनायोदस्थात् पूर्वस्यां दिश्युत्तिष्ठति। किं कुर्वती। द्वेषो द्वेष्याणि तमास्यपबाधमाना दिवो दुहितोषा ज्योतिषा तेजसा सहागात् आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नॄन्योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः। व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नॄन् । योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ॥ विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वऽथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

एषोषा प्रतीच्यभिमुखा सती दिवो दुहिता नॄन् सर्वान् प्राणिनं प्रति भद्रा योषेव कल्याणवेषा योषिदिवाप्सो रूपं निरिणीते प्रेरयति। किम्। दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि व्यूर्ण्वती प्रयच्छन्ती युवतिर्नित्ययौवना स र्वेन मिश्रयती वा पुनरद्यापि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽक करोति ॥

(मं० ७ सू० ६१.)

९९.

उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्ततन्वान्। अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्वा चिकेत १

उत् । वा । चक्षुः । वरुण । सुऽप्रतीकं । देवयोः । एति । सूर्यः । ततन्वान् ॥ अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । सः । मन्यु । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवयोर्द्योतमानयोर्वां युवयोश्चक्षु प्रकाशकं तेज

सुप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः सूर्यस्ततन्वान् तेजो विस्तारयन्नुदेति उच्छति । अ योदितो यो देवो विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यभिचष्टे अभिपश्यति स देवो मर्त्येषु प्रत्तं मन्युं स्तोत्रं कर्म वा चिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियर्ति । यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पृणैथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । ऋतऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घऽश्रुत् । इयर्ति ॥ यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पृणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि स प्रसिद्धो विप्रो मेधाव्यृतावा यज्ञवान् दीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठ इयर्ति प्रेरयति । यस्य ऋषेर्ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे सुक्रतू शोभनकर्माणाववाथो रक्षथः । यत्कर्म शरदो बहून् संवत्सरानापृणैथे आपूरयेथे स उदियर्ति ॥

'प्रोरोर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतः सुदानू । स्पशो दधाथे ओषधीषु विक्ष्वृधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्वात् । बृहतः । सुदानू इति सुऽदानू ॥ स्पशः । दधाथे इति । ओषधीषु । विक्षु । ऋधक् । यतः । अनिऽमिषम् । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवामुरोर्विस्तीर्णाया पृथिव्या 'अपि प्र प्ररिरिचाथे । अस्येदेव प्ररिरिचे । ऋग्वे० १. ६१. ९ । इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्धदर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्य । तथा ऋष्वाद्गुणैर्महतो बृहत स्वरूपतोऽतिमहतो दिवो द्युलोकादपि प्ररिरिचाथे हे सुदानू शोभनदानौ । किंचौषधीषु विक्षु प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा स्पशो रूप दधाथे धारयेथे । किं कुर्वंतौ । ऋधक् सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनाननिमिषमव्यवधानेन सर्वदा रक्षमाणा पालयन्तौ ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्बधे महित्वा । अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंसं। मित्रस्यं। वरुंणस्य। धामं। शुष्मंः। रोदंसी इति। बद्बधे। महिऽत्वा॥ अयंन्। मासाः। अयंज्वनां। अवीराः। प्र। युज्ञऽमंन्मा। वृजनं। तिरुाते॥ ४॥

हे ऋषे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेज स्थानं शंस स्तुहि। ययोर्देवयोः शुष्मो बलं रोदसी द्यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने महिला स्वमहत्त्वेन बद्बधे बध्नाति पृथक्स्था- पयति इयं पृथिवीयं द्यौरिति पृथक्करोति। द्यावापृथिवी सहास्तामिति श्रुते। अय- ज्वनामनुष्ठातॄणा मासाः कालावयवा अवीरा अपुत्रा एवायन् यंतु गच्छंतु। तद्विपरीतो यज्ञमन्मा यज्ञार्थं मतिमान्यज्वा वृजनं बलं प्रतिराते प्रवर्धयतु। प्र- पूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थं॥

अमूंरा विश्वां वृषणाविमा वां न यासुं चित्रं ददृंशे न यक्षं। द्रुहंः सचंते अनृंता जनांनां न वां निण्यान्यचिते अभूवन्॥ ५॥

अमूंरा। विश्वां। वृष्णौ। इमाः। वां। न। यासुं। चित्रं। ददृंशे। न। यक्षं॥ द्रुहंः। सचंते। अनृंता। जनांनां। न। वां। निण्यानिं। अचिते। अभुवन्॥ ५॥

हे अमूरा अमूढौ हे विश्वा व्याप्तौ हे वृषणौ वर्षितारौ वां युवाभ्यामिमेमानि स्तुतिवचांसि क्रियते। यासु स्तुतिषु चित्रमाश्चर्यं न ददृशे न दृश्यते न यक्षं न पूजा दृश्यते। युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्त्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चम- त्करोतीत्यर्थं। जनानामनृता स्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि द्रुहो दोग्धारः सचंते सेवते न महांत। वां युवाभ्यां क्रियमाणानि निण्यान्यंतर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राण्यचितेऽज्ञानाय नाभूवन् न भवंति॥

समु वां यज्ञं महयं नमोंभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सुबाधंः। प्र वां मन्मान्यृचसे नवांनि कृतानि ब्रह्मं जुजुषन्निमानिं॥६॥

सं। ऊं इति। वां। यज्ञं। महयं। नमंःऽभिः। हुवे। वां। मित्रावरुणा। सुऽबाधंः॥ प्र। वां। मन्मानि। ऋचसें। नवांनि। कृतानिं। ब्रह्मं। जुजुषन्। इमानिं॥ ६॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्यज्ञं नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिः समु महयं सपूज- याम्यहं। तदर्थं हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां सबाधो बाधायुक्तोऽहं हुवे आह्व-

यामि बाधापरिहाराय । वां युवाभ्यां सेवितुं नवानि नूतनानि सुखानि वा म-न्मानि स्तोत्राणि प्र भवंत्वित्यध्याहारः । कृतानि मया समूहीकृतानीमानीदानीं क्रियमाणानि ब्रह्म परिवृढानि स्तोत्राणि युवां जुजुषन् प्रीणयंतु ॥

इ॒यं दे॑व पु॒रोहि॑तिर्यु॒वभ्यां॑ य॒ज्ञेषु॑ मित्रावरुणावकारि ।
विश्वा॑नि दु॒र्गा पि॑पृतं ति॒रो नो॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

इ॒यम् । दे॒वा॒ । पु॒रःऽहि॑तिः । यु॒वऽभ्या॑म् । य॒ज्ञेषु॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अ॒का॒रि॒ ॥ विश्वा॑नि । दुः॒ऽगा । पि॒पृ॒तम् । ति॒रः । नः॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ७ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे देवा देवौ मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां यज्ञेष्वियं पुरोहितिः पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणाकारि कृताभूत् । ता सेवित्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गा दुःखेन गंतव्यान्यापदस्तिरस्तिरस्कृत्य । तथा कृत्वा नोऽस्मान्पिपृतं पारयतं । शिष्टो गतः ॥

(मं० ७ सू० ७१.)

२०.

अप॒ स्वसु॑रु॒षसो॒ नग्जि॑हीते रि॒णक्ति॑ कृ॒ष्णीर॑रु॒षाय॒ पन्था॑म् ।
अश्वा॑मघा॒ गोम॑घा वां हुवेम॒ दिवा॒ नक्तं॒ शरु॑म॒स्मद्यु॑योतम् ॥ १ ॥

अप॑ । स्वसुः॑ । उ॒षसः॑ । नक् । जि॒ही॒ते॒ । रि॒णक्ति॑ । कृ॒ष्णीः । अ॒रु॒षाय॑ । पन्था॑म् ॥ अश्व॑ऽमघा । गोऽम॑घा । वा॒म् । हु॒वे॒म॒ । दिवा॑ । नक्त॑म् । शरु॑म् । अ॒स्मत् । यु॒यो॒त॒म् ॥ १ ॥

स्वसुः स्वसृस्थानीयाया उषसः सकाशात् नक् नक्तं रात्रिरपजिहीते अपग-च्छति । तस्या अवकाशं दत्वा स्वयमपगच्छतीत्यर्थः । स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैक् । ऋग्वे० १. १२४. ८. । इत्युक्तं । कृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिररुषायारोचमानायादित्याय सूर्याय वा पंथा पंथानं मार्गं रिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्मादुभयोरागमन-समयत्वात् हे अश्वामघाऽश्वधनौ हे गोमघा गोधनौ । उभयोः प्रदातारावित्यर्थः ।

ईदृशौ वा युवां हुवेम सुम- आह्वयामः । दिवानक्तं सर्वदा शरु हिंस्रकमस्मदस्मत्तो युयोत पृथक्कुरुत ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहंता । युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥२॥

उपऽआयातं । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामं । अश्विना । वहंता ॥ युयुतं । अस्मत् । अनिरा । अमीवां । दिवा । नक्तं । माध्वी इति । त्रासीथां । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामुपायात उपागच्छतमस्मदाह्वानं प्रति । किमर्थं । दाशुषे हविषा दात्रे मर्त्याय यजमानाय तदर्थं रथेन वाम वननीय धनं वहंता वहंतौ । अस्मदस्मत्तो युयुत पृथक्कुरुत । किं । अनिरा । इरानं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थं । अमीवा रोगं च । हे माध्वी मधुमंतौ युवां नोऽस्मान् दिवा नक्तं सर्वदा त्रासीथां रक्षतं ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयंतु । स्यूमगभस्तिमृतयुग्भिरश्वैराश्विना वसुमंतं वहेथां ॥ ३ ॥

आ । वां । रथं । अवमस्यां । विऽउष्टौ । सुम्नऽयवः । वृषणः । वर्तयंतु ॥ स्यूमऽगभस्तिं । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुऽमंतं । वहेथां ॥ ३ ॥

अवमस्यामासन्नाया व्युष्टौ व्युच्छन उषसि वा युवयो रथं सुम्नायव सुखेन योजयतोऽश्वा वृषणो वर्षका युवामा वर्तयंतु । स्यूमगभस्तिं सुखरश्मिं स्यूतरश्मिं वसुमंतं प्रदेयधनयुक्तं रथ हे अश्विनाश्विनावृतयुग्भिरुदकयुक्तैरश्वैरुदकप्रदैरश्वैरावहेथां ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवंधुरो वसुमाँ उस्रयामा । आ न एना नासत्योपयातमभि यद्वां विश्वप्स्न्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वां । रथः । नृपती इति नृऽपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिऽवंधुरः । वसुऽमान् । उस्रऽयामा ॥ आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातं । अभि । यत् । वां । विश्वऽप्स्न्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकावश्विनौ वां युवयोर्यो रथो वोळ्हा युवयोर्वोढकोऽस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवंधुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतो वसुमान् धनवांस्तस्याभिमुखं दिवसं प्रति गंता एतेनैनेन रथेन हे नासत्याश्विनौ नोऽस्मानुपयातं । यद्वा यो यश्च रथो वां विश्वप्स्न्यो व्याप्तरूपोऽस्तितिजिगाति अभिगच्छति । अथ वा । यद्यस्माद्विश्वप्स्न्यो वशिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपायातं ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदवं ऊहथुराशुमश्वं ।
निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुषं शिथिरे धातमंतः ॥५॥

युवं । च्यवानं । जरसः । अमुमुक्तं । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुं । अश्वं ॥ निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तं । आत्रिं । नि । जाहुषं । शिथिरे । धातं । अंतरिति ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवां च्यवानं जरसो जीर्णद्रूपादमुमुक्तं अमुंचतं । युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं । ऋग्वे० १. ११७. १३. । इति ह्यन्यत्र । तथा पेदव एतन्नामकाय राज्ञ आशुं शीघ्रगामिनमश्वं निरूहथुः न्यवहतं युवे । युवं श्वेतं पेदवे । ऋग्वे० १. ११८. ९. । इति निगमः । तथात्रिं महर्षिमंहस ऋबीसाख्ये सकाशात्तमसश्च गुहातः स्थिताच्च सकाशान्निष्पर्तं न्यपारयतं । युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वंतं चक्रथुः । ऋग्वे० १०. ३९. ९. । इति निगमः । तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले भ्रष्टे स्वराष्ट्रेऽतर्मध्ये पुनर्निधातं न्यधातं । परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं । ऋग्वे० १. ११६. २०. । इति ह्युक्तं ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथां ।
इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

इयं । मनीषा । इयं । अश्विना । गीः । इमां । सुऽवृक्तिं । वृषणा । जुषेथां ॥ इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनावियं मनीषा स्तुतिर्युवयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । इयं गीः स्तुतिः कृता । हे वृषणा कामानां वर्षकाविमामस्मत्कृतां सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं जुषेथां सेवेथां । इमान्येतानि ब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि युवयूनि युवां कामयमानानि संतस्वग्मन् गच्छंतु । शुद्धं यूयं पातेति सिद्धं ॥

(मं० ७ सू० ७७.)

२१.

उषो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवंती चरायै।
अभूदग्निः समिधे मानुषाणामकर्ज्योतिर्बाधमाना तमांसि १

उषो इति। रुरुचे। युवतिः। न। योषा। विश्वं। जीवं। प्रऽसुवंती। चरायै॥ अभूत्। अग्निः। संऽइधे। मानुषाणां। अकः। ज्योतिः। बाधमाना। तमांसि॥ १॥

इयमुषा उषो समीप एव सूर्यस्य रुरुचे दीप्यते। युवतिर्यौवनोपेता योषा न योषिदिव। सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत्। किं कुर्वंती। विश्वं सर्वं जीवं जीवसंघं चरायै संचाराय प्रसुवंती प्रेरयंती। किंचाग्निर्मानुषाणां मनुष्याणामर्थाय समिधेऽभूत् समिंधनीयोऽभवत्। कृत्यार्थे केन्। समिद्धः सन् तमांस्यंधकारान्बाधमाना बाधमानं बाधकं ज्योतिस्तेजःसंघमकः अकार्षीत्। अथ-वैषैवं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरोत्॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थाद्रुशद्वासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत्। हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंदृग्गवां माता नेत्र्यह्नामरोचि २

विश्वं। प्रतीची। सऽप्रथाः। उत्। अस्थात्। रुशत्। वासः। बिभ्रती। शुक्रं। अश्वैत्॥ हिरण्यऽवर्णा। सुदृशीकऽसंदृक्। गवां। माता। नेत्री। अह्नां। अरोचि॥ २॥

विश्वं कृत्स्नं जगत्प्रति प्रतीच्यभिमुखी सप्रथाः सर्वतः पृथुतरोदस्थात् उदगच्छत्। उदिता च रुशद्दीप्तं शुक्रं तेजोमयं वासो वसनीयं तेजःसमूहं बिभ्रती धारयंत्यश्वैत् वर्धते। हिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपेता सुदृशीकसंदृक्। संदर्शयतीति संदृक् तेजः। सुष्ठु दर्शनीयं संदृक् तेजो यस्याः सा तादृशी। गवां वाचां गवामेव वा माता निर्मात्री। उषःकाले हि पक्षिमनुष्यादीनां वाचो निर्गच्छंति। गवामपि तस्मिन्काले संचारात्तन्निर्मातृत्वं। अथवा रश्मीनां निर्मात्र्यरोचि रोचतेऽह्नां नेत्री दिवसानां प्रापयित्री॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहंती श्वेतं नयंती सुदृशीकमश्वं।
उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता॥३॥

देवानां । चक्षुः । सुऽभगा । वहन्ती । श्वेतं । नयन्ती । सुऽदृशीकं । अश्वं ॥ उषाः । अदर्शि । रश्मिऽभिः । विऽअक्ता । चित्रऽमघा । विश्वं । अनु । प्रऽभूता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुश्चक्षुः स्थानीयं तेजो वहन्ती धारयन्ती सुभगा शोभनधना सुदृशीकं सुदर्शनमश्वं सर्वदा गंतारमादित्यं नयन्ती प्रापयन्ती । किं । श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यं । प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः । कीदृश्युषा । रश्मिभिः स्वकीयैर्व्यक्ताद्दर्शि दृश्यते च । चित्रामधा विचित्रधना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रवृद्धा सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वीं गव्यूतिमभयं कृधी नः।
यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ४

अन्तिऽवामा । दूरे । अमित्रं । उच्छ । उर्वीं । गव्यूतिं । अभयं । कृधि । नः ॥ यवय । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधः । गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषोऽन्तिवामा अन्तिकस्थत्ते वामं वननीयं धनं यस्याः सांतिवामा त्वममित्रमस्मच्छत्रुं दूरेऽस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथा मित्रो दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः । तथोर्वीं गव्यूतिं भूमिमभयं नोऽस्माकं कृधि कुरु । किं च द्वेषोऽस्मद्द्वेष्टॄन्यावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । वसूनि शत्रूणां धनान्याभर आहर । राधो धनं चोदय प्रेरय । गृणते स्तुवते मह्यं हे मघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाह्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः।
इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्वावद्रथवच्च राधः ॥५॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुऽभिः । वि । भाहि । उषः । देवि । प्रऽतिरन्ती । नः । आयुः ॥ इषं । च । नः । दधती । विश्वऽवारे । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । च । राधः ॥ ५ ॥

हे उषो देवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभिः प्रशस्यैर्भानुभी रश्मिभिः प्रकाशैर्विभाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । नोऽस्माकमायुरायुष्यं प्रतिरन्ती वर्धयन्ती । हे विश्ववारे विश्वैः सम्भजनीये देवि नोऽस्मभ्यमिषं च गोमद्गोभिर्बहुभिरुपेतमश्वावदश्वैरुपेतं रथवद्रथैरुपेतं राधो धनं च दधती विभाहीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयंत्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः।
सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहंतं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ६

यां। त्वा। दिवः। दुहितः। वर्धयंति। उषः। सुऽजाते। मतिऽभिः। वसिष्ठाः॥ सा। अस्मासु। धाः। रयिं। ऋष्वं। बृहंतं। यूयं। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ६॥

हे दिवो दुहितरुष सुजाते शोभनजनने यां त्वा त्वां मतिभिः स्तोत्रैर्वसिष्ठा वर्धयंति सा त्वमस्मासु वसिष्ठेषु ऋष्वं प्रवीणं बृहंतं महांतं रयिं धनं धाः धेहि॥

(मं० ७ सू० ८६.)

२२.

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तंभ रोदसी चिदुर्वी।
प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहंतं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम॥ १॥

धीरा। तु। अस्य। महिना। जनूंषि। वि। यः। तस्तंभ। रोदसी इति। चित्। उर्वी इति॥ प्र। नाकं। ऋष्वं। नुनुदे। बृहंतं। द्विता। नक्षत्रं। पप्रथत्। च। भूम॥ १॥

अस्य वरुणस्य जनूंषि जन्मानि महिना महिम्ना तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवंति भवंति यो वरुण उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वितस्तंभ विविधं स्तभ्ये स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत्। यश्च बृहंतं महांतं नाकमादित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्रनुनुदे प्रेरयति स्म। अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारं। भूम भूमिं च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् तस्मास्य वरुणस्येत्यन्वय॥

उत स्वया तन्वा३ सं वदे तत्कदा न्वं१तर्वरुणे भुवानि।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यं॥२॥

उत। स्वया। तन्वा। सं। वदे। तत्। कदा। नु। अंतः। वरुणे। भुवानि॥ किं। मे। हव्यं। अहृणानः। जुषेत। कदा। मृळीकं। सुऽमनाः। अभि। ख्यं॥ २॥

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायां । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण संवदे सहवदनं करोमि । आहोस्वित् तत्तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवेऽन्तर्भुवानि अंतर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलग्नो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हवि-र्वाहृणानोऽक्रुध्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेवेत । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं कदा कस्मिन्काले मृळीकं सुखयितारं वरुणमभिख्यं अभिपश्येयं ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छं । समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विऽपृच्छं ॥ समानं । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयं । ह । तुभ्यं । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण तदेनः पापं पृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । छांदसः सुलोपः । द्रष्टु-मिच्छन्नहं । येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्टः सन् तत्पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितुषो विदुषो जनानुपो एमि उपागा । ते कवय-श्चित् क्रांतदर्शिनो जनाश्च मे मह्यं समानमित् समानमेवैकरूपमेवाहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतस्तुभ्यमयं ह्ययमेव वरुणो हृणीते । क्रुध्यतीति । अतः कोपं परित्यज्यास्मान्पाशेभ्यो मोचय ॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं । प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयां ४

किं । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठं । यत् । स्तोतारं । जिघांससि । सखायं ॥ प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयां ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किमागः आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव । यदेना-गसा सखायं मित्रभूतं एतं स्तोतारं जिघांससि हंतुमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभ अ-न्यैर्बाधितुमशक्य स्वधावस्तेजस्विन् हे वरुण तदागो मे मह्यं प्रवोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वानेना अपापः सन्नहं तुरस्त्वरमाणः शीघ्रो नमसा नमस्का-रेण हविषा त्वा त्वामवेयां उपगच्छेयं ॥

अव॑ द्रुग्धानि॒ पित्र्या॑ सृजा॒ नोऽव॒ या व॒यं च॑कृमा त॒नूभिः॑ । अव॑ राजन्पशु॒तृपं॒ न ता॒युं सृ॒जा व॒त्सं न दाम्नो॒ वसि॑ष्ठं ॥ ५ ॥

अव॑ । द्रुग्धानि॑ । पित्र्या॑ । सृ॒ज॒ । नः॒ । अव॑ । या । व॒यं । च॒कृ॒म । त॒नूभिः॑ ॥ अव॑ । रा॒ज॒न् । प॒शु॒ऽतृप॑ । न । ता॒युं । सृ॒ज । व॒त्स । न । दाम्नः॑ । वसि॑ष्ठं ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या पितृत प्राप्तानि नोऽस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बधनहेतुभूतानवसृज विमुच असत्तो विश्लेषय । वय च या यानि द्रोहजातानि तनूभि शरीरैश्चकृम कृतवत स्म तानि चावसृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुतृप न तायु स्तैन्यप्रायश्चित्त कृत्वावसाने घासादिभि पशूना तर्पयितार स्तेनमिव दाम्नो रज्जोर्वत्स न वत्समिव च वसिष्ठ मां बधकात्पापादवसृज विमुच ॥

न स स्वो दक्षो॑ वरुण॒ ध्रुतिः॒ सा सुरा॑ म॒न्युर्वि॒भीद॑को॒ अचि॑त्तिः । अस्ति॒ ज्याया॒न्कनी॑यस उपा॒रे स्वप्न॒श्च॒नेदनृ॑तस्य प्रयो॒ता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः॑ । व॒रु॒ण॒ । ध्रुतिः॑ । सा । सुरा॑ । म॒न्युः । वि॒ऽभीद॑कः । अचि॑त्तिः ॥ अस्ति॑ । ज्याया॑न् । कनी॑यसः । उ॒प॒ऽअ॒रे । स्वप्नः॑ । च॒न । इत् । अनृ॑तस्य । प्र॒ऽयो॒ता ॥ ६ ॥

हे वरुण स स्वो दक्ष पुरुषस्य स्वभूत तद्बल पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुति स्थिरोत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगति कारण ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोरिति धातु ॥ सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा सुरा प्रमादकारिणी मन्यु क्रोधश्च द्युर्तं दिविपय सन् अनर्थहेतु । विभीदको द्यूतसाधनोऽक्ष । स च द्यूतेषु पुरुष प्रेरयन्ननर्थहेतु र्भवति । अचित्तिरज्ञानमविवेककारण । अत ईदृशी दैवकृतिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारण । अपि च कनीयसोऽल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तावुपारे उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक ईश्वरोऽस्ति । स एव त पापे प्रवर्तयति । तथा चाम्नात । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति त यमधो निनीषत इति । एव च सति स्वप्नश्चन स्वप्नोऽप्यनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । इदिति पूरक । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायते किमु वक्तव्य जाग्रति कृतै कर्मभि पापान्युत्पद्यत इति हे वरुण त्वया क्षंतव्य इति भाव ॥

अरं दासो न मीळ्हुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः।
अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥७॥

अरं। दासः। न। मीळ्हुषे। कराणि। अहं। देवाय। भूर्णये। अनागाः॥ अचेतयत्। अचितः। देवः। अर्यः। गृत्सं। राये। कविऽतरः। जुनाति ॥ ७ ॥

मीळ्हुषे सेक्त्रे कामानां वर्षित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणायानागास्त्वत्प्रसादादपापः सन्नहमरमलं पर्याप्तं कराणि। परिचरणं करवाणि। दासो न। यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत्। अर्यः स्वामी स च देवोऽचितोऽजानतोऽस्मानचेतयत्। चेतयतु प्रज्ञापयतु। गृत्सं स्तोतारं च कवितरः प्राज्ञतरो देवो राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति प्रेरयतु ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिद-स्तु। शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयं। सु। तुभ्यं। वरुण। स्वधाऽवः। हृदि। स्तोमः। उपऽश्रितः। चित्। अस्तु॥ शं। नः। क्षेमे। शं। ऊं इति। योगे। नः। अस्तु। यूयं। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ८ ॥

हे स्वधावोऽन्नवन्वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणोऽयमेतत्सूक्तात्मकः स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्ठूपश्रित उपगतः समवेतोऽस्तु। चिदिति पूरकः। अप्राप्तस्य प्रापणं योगः। प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः। नोऽस्मदीये क्षेमे रक्षणे शमुपद्रवाणां शमन-मस्तु। योगे च नोऽस्मदीये प्रापणे शमु शमनमेवास्तूपद्रवाणां। हे वरुणादयो देवाः यूयं नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत ॥

(मं० ७ सू० ९५.)

२३.

प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी पूः। प्रबाबधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिंधुरन्याः ॥ १ ॥

प्र। क्षोदसा। धायसा। सस्रे। एषा। सरस्वती। धरुणं। आयसी। पूः ॥ प्रऽबाबधाना। रथ्याऽइव। याति। विश्वाः। अपः। महिना। सिंधुः। अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या एषा नदीवन्निगमा एषा दृश्यमाना नदीरूपा सरस्वती आयस्ययसा निर्मिता पू पुरीव धरुण। लिंगव्यत्यय। धरुणा धारयित्री धायसा धारकेण क्षोदसोदकेन प्रसस्रे प्रधावति शीघ्र गच्छति। सिंधु स्यदनशीला नदीरूपा सान्या विश्वाः सर्वा अप आपगा महिना महिम्ना प्रबाबधाना भृशं बाधमाना रथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती याति गच्छति। यद्वा रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुगुल्मादिक चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वद् स्वकीयेन वेगेन सर्वं शपिपद्मी गच्छतीत्यर्थं ॥

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात्। रायश्चेतंती भुवनस्य भूरेर्घृतं पयो दुदुहे नाहुषाय २

एका। अचेतत्। सरस्वती। नदीनां। शुचिः। यती। गिरिऽभ्यः। आ। समुद्रात् ॥ रायः। चेतंती। भुवनस्य। भूरेः। घृतं। पयः। दुदुहे। नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्त पयो घृतं च प्रददौ। अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते। नदीनामन्यासां मध्ये शुचि शुद्धा गिरिभ्य सकाशात्समुद्रात्समुद्रपर्यंतं यती गच्छंत्येका सरस्वती अचचेतत् नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत्। तथा भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्बहुलस्य रायो धनानि चेतंती प्रज्ञापयंती प्रयच्छंती नाहुषाय राज्ञे घृतं पयश्च सहस्रसंवत्सरत्रतो पर्याप्त दुदुहे दुग्धवती दत्तवती ॥

स वावृधे नर्यो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु। स वाजिनं मघवद्भ्यो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ३

सः । वुवृधे । नर्यः । योषणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । युज्ञियासु ॥ सः । वाजिनं । मघवत्ऽभ्यः । दधाति । वि । सातये । तन्वं । मामृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । नर्यो नृभ्यो हितो वृषा सेचनसमर्थः शिशुरल्पः प्रादुर्भावसमयेऽल्पतया दृश्यमानो वृषभो वर्षिता । एवंभूतः स सरस्वान् यज्ञियासु यज्ञार्हासु योषणासु योषित्स्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये ववृधे वर्धते । स तादृशः सरस्वान् मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यो वाजिनं बलिनं पुत्रं दधाति ददाति । तथा सातये लाभार्थं तन्वं तेषां शरीरं विमामृजीत विमार्ष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छान्दोगिके सारस्वते तृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोप श्रवत्सुभगा यज्ञे अस्मिन् । मितज्ञुभिर्नमस्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उप । श्रवत् । सुऽभगा । यज्ञे । अस्मिन् ॥ मितज्ञुऽभिः । नमस्यैः । इयाना । राया । युजा । चित् । उत्ऽतरा । सखिऽभ्यः ॥ ४ ॥

उतापि च जुषाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नोऽस्माकमस्मिन्यज्ञ उपश्रवत् अस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोतु । कीदृशी सा । मितज्ञुभिः प्रह्वैर्जानुभिर्नमस्यैर्नमस्कारैर्देवैरियानोपगम्यमाना । चिच्छब्दश्चार्थे । युजा नित्ययुक्तेन राया धनेन च सगता सखिभ्य उत्तरोत्कृष्टतरा । ईदृग्यस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोत्वित्यन्वयः ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व । तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न वृक्षं ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमःऽभिः । प्रति । स्तोमं । सरस्वति । जुषस्व ॥ तवं । शर्मन् । प्रियऽतमे । दधानाः । उप । स्थेयाम । शरणं । न । वृक्षं ॥ ५ ॥

हे सरस्वति इमेमान्यस्मदीयानि हवींषि जुह्वानास्तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोभिस्त्वद्विषयैर्नमस्कारैर्युष्मत्त्वत्सकाशादा । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि धनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं प्रतिजुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च प्रियतमेऽतिशयेन प्रिये तव त्वदीये शर्मन् शर्मणि सुखे दधाना निधीयमानाः संतः शरणं न वृक्षमाश्रयभूतं वृक्षमिवोपस्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम । सगच्छेमहि ॥

अयमु ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।
वर्ध शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुऽभगे । वि । आवरित्यावः ॥ वर्ध । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठस्ते त्वां यंतुर्ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिन्यौ द्वारौ पूर्वापरे व्यावः विवृणोति । उ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्ध वर्धस्व । तथा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजानन्नानि रासि प्रदेहि । अन्यद्गतं ॥

(मं० ८ सू० २९.)

२४.

बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवाञ्ज्यंक्ते हिरण्ययं ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विषुणः । सूनरः । युवा । अंजि । अंक्ते । हिरण्ययं ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किंचित्पदलिंगात्पृथग्देवतं । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभिधीयते । सोम्यं बभ्रुमालभेतेत्यादिषु दृष्टत्वात् । बभ्रुर्बभ्रुवर्णः सर्वलतादिषु परिपक्वः । यद्वा डुभृञ् धारणपोषणयोः । कुर्भ्रश्च । उ० १. २२. । इति कुप्रत्ययः । सर्वस्य सुधामयैः किरणैस्तावद्भर्ता चंद्रमसि तु स्तोपशमनानि पुष्यानि खलु । तादृशो विषुणो विष्वगधनः सूनर सुष्ठु नराणां नेता । नानयथंद्रनेतृका. खलु । एतादृशो युवा प्रतिदिवसमाविर्भूतत्वात्तरुण एको देवः सोमो हिरण्ययं हिरण्मयमंजि । अभिव्यज्यते प्रकाश्यतेऽनेनेत्यंज्याभरणं । अभिव्यक्तिसाधनं कुंडलमुकुटादिकं स्वशरीरमंके अभिव्यंजयति ॥

योनिमेक आ ससाद द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिं। एकः। आ। ससाद। द्योतनः। अन्तः। देवेषु। मेधिरः २

अत्र योनिमिति लिंगादग्निरुच्यते । अग्नये गृहपतय इत्यादिषु दृष्टत्वात्। देवेषु देवानामन्तर्मध्ये द्योतन स्वतेजसा दीप्यमानो मेधिरो मेधावी। अथवा मेधाकाङ्क्षिणा स्तोतॄणा मेधादातृत्वेन मेधायुक्त । एवविध एकोऽग्निर्योनिं स्थानभूतमाहवनीयादिकमाससाद हवि स्वीकरणार्थमासीदति ॥

वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निध्रुविः ॥३॥

वाशीं। एकः। बिभर्ति। हस्ते। आयसीं। अन्तः। देवेषु। निऽध्रुविः ॥ ३ ॥

देवेष्वन्तर्देवाना मध्ये द्योतमानो निध्रुविर्निश्चले स्थाने वर्तमान । यद्वा नितरा गमनमस्यास्तीति निध्रुवि सर्वदा गच्छन्। अथवा सग्रामेषु शत्रूणा पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान् । एतादृश एकस्त्वष्टृनामको देव आयसीमयोमयधारा वाशी। वाश्र शब्दे। शब्दयत्याक्रन्दयति शत्रूननयेति वाशी तक्षणसाधन कुठार । त स्वकीये हस्ते बिभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं तेन वृत्राणि जिघ्नते ॥४॥

वज्रं। एकः। बिभर्ति। हस्ते। आऽहितं। तेन। वृत्राणि। जिघ्नते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिंगादिंद्रो देवता। एक इद्र आहित स्वकीयहस्ते निहितं वज्रमेतन्नामकमायुध बिभर्ति धत्ते । स एवेंद्रस्तेन निहितेन वज्रेण वृत्राण्यावरकाणि रक्षांसि पापानि वा जिघ्नते भृश हति ॥

तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

तिग्मं। एकः। बिभर्ति। हस्ते। आयुधं। शुचिः। उग्रः। जलाषऽभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलाषभेषज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । शुचि । शुच दीप्तौ। सर्वत स्वतेजसा दीप्यमान । यद्वा शुच शोके। शत्रूणा शोचयिता दु खयिता अत एवोग्र उद्गूर्णबलो जलाषभेषजो रोगापनयनेन सुखकरभेषज्यवान् । यद्वा स्तोतॄणा दु ख-

पशंसारोच्छेदेन सुखकारीमिषप्रपुः। 'प्रथमो दैव्यो भिष'गित्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते। तादृश एको रुद्रस्तिग्मं तीक्ष्णधारमायुधं। आयुध्यति संप्रहरति शत्रूननेने-त्यायुधं पिनाकः तं स्वकीये हस्ते बिभर्ति॥

पथ एकः॑ पीपाय॒ तस्क॑रो यथाँ॒ एष वे॑द नि॒धीना॑म् ॥ ६ ॥

प॒थः। एकः॑। पी॒पा॒य॒। तस्क॑रः। य॒था॒। ए॒षः। वे॒द॒। नि॒ऽधी॒नाम् ६

पथ इति लिंगेन पूषा निगद्यते। सं पूषन्नध्वनस्तिर। ऋग्वे० १. ४२. १। इत्यादिषु दृष्टत्वात्। एकः पूषनामको देवः पथो मार्गान् पीपाय। प्यायतिर्वर्धनक-र्मोऽत्र रक्षणार्थः। येऽग्निहोत्रादि कर्म कुर्वंति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्कृतं कर्म कुर्वंति तेषां यातनामार्गं च रक्षति। उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः। एष सोऽयं पूषा निधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि वेद वेत्ति। ज्ञात्वा स्तोतृभ्यः तानि ददातीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतः। तस्करो यथा। यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य तस्य सहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत्॥

त्रीण्येक॑ उरुगा॒यो वि च॑क्रमे॒ यत्र॑ दे॒वासो॒ मद॑न्ति ॥ ७ ॥

त्रीणि॑। एकः॑। उ॒रु॒ऽगा॒यः। वि। च॒क्र॒मे॒। यत्र॑। दे॒वासः॑। म-द॑न्ति ॥ ७ ॥

उरुगायो विचक्रम इति पदलिंगाद्विष्णुरुच्यते। उरुगाय उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः। यद्वा बहुषु देशेषु गंता बहुकीर्तिर्वा। सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रंदय-तीति वोरुगायः। एवंविध एकोऽसहायो विष्णुस्त्रीणि पदानि भुवनानि विचक्रमे साधु-पादेन विक्रांतवान्॥ वेः पादविहरणे। पा० १. ३. ४१। इति क्रमतेरात्मनेपदं। यत्र येषु लोकेषु देवास इंद्रादयो देवा मदंति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यंति तानि विच-क्रम इत्यन्वयः॥

विभि॒र्द्वा च॑रत॒ एक॑या स॒ह प्र प्र॑वा॒सेव॑ वसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः॑। द्वा। च॒र॒तः॒। एक॑या। स॒ह। प्र। प्र॒वा॒साऽइ॑व। व॒स॒तः॒ ॥ ८ ॥

एकया सहेति लिंगादश्विनावभिधीयेते। द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावश्विनौ विभिः। वी गत्यादिषु। क्विप्। छांदसो ह्रस्वः। गमनसाधनैरश्वैश्चरतः संचरेते। किंभूताव-श्विनावेकया सूर्याख्यया ताभ्यां स्वयं वृतया स्त्रिया सह प्रवसतः प्रवासं सर्वत्र गमनं

कुरुतः। प्रवासे दृष्टांतः। प्रवासेव। यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषावेकया स्त्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सद्रो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजा सर्पिरासुती ॥९॥

सदः। द्वा। चक्राते इति। उपऽमा। दिवि। सम्ऽराजा। सर्पिरासुती इति सर्पिःऽआसुती ॥ ९ ॥

सम्राजाविति लिंगेन मित्रावरुणावभिधीयेते उपमोपमौ परस्परं स्वकांत्योपमाभूतौ। यद्वोपमीयत आभ्यां सर्वमित्युपमौ। सर्वस्य एतावेव सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ सर्पिरासुती सर्पिर्घृतमाभ्यामासूयत इति सर्पिरासुती। घृतहविष्कौ द्वा द्वौ मित्रावरुणौ दिवि द्युलोके सदः सीदंत्यनेनेति सदः स्थानं तच्चक्राते अकार्ष्टां ॥

अर्चंत एके महि साम मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥१०॥

अर्चंतः। एके। महि। साम। मन्वत। तेन। सूर्यं। अरोचयन् १०

एकेऽन्यो महि महत्साम निरूतंचदशादि मन्वत। तदेवार्चंतः पूजयंत एतादृशा अनयस्तेनेोक्तेन साम्ना सूर्यमरोचयन् अदीपयन्। त एवात्र देवता ॥

(मं० १० सू० ७२.)

२५.

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया। उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानां। नु। वयं। जाना। प्र। वोचाम। विपन्यया ॥ उक्थेषु। शस्यमानेषु। यः। पश्यात्। उत्ऽतरे। युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्ब्रवीति। बृहस्पत्यृषिपक्षे स ऋषिरदितेः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह। वयं देवानामादित्याना जाना जन्मानि प्रवोचाम प्रकथयाम। विपन्यया विस्पष्टया वाचा। वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनं। अथैकवदाह। यो देवानां गण. पूर्वे युग उत्पन्नोऽप्युक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्पयुद्यीयमानेषूत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवंतं स्तोतारं पश्यात् पश्यति। अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कुर्मार इवाधमत्। देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः। सदजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः। पतिः। एता। सं। कुर्मारःऽइव। अधमत् ॥ देवानां। पूर्व्ये। युगे। असतः। सत्। अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽन्नस्य पतिरदितिरेतानि देवानां जन्मानि कर्मार इव स यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं समधमत्। उदपादयदित्यर्थः। देवाना पूर्व्ये युगे आदिसृष्टावित्यर्थः। तेषामुपादानकारणादसतो नामरूपवर्जितत्वेनासमानाद्ब्रह्मणः सकाशात्सन्नामरूपविशिष्टं देवादिकमजायत प्रादुरभूत्॥ असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति हि श्रुतिः। न सदात्मकस्य प्रपंचस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं छंदोगैः कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वमाक्षिप्य सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यवधारितत्वात्। छां० उ० ६. २.। तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी'दिति श्रुते.। यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः। नायोरग्निरित्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः। यद्वा देवाना कारणभूतं सदसतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्पक्षेऽपि समान एव॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत। तदाशा अन्वजायंत तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानां। युगे। प्रथमे। असतः। सत्। अजायत ॥ तत्। आशाः। अनु। अजायंत। तत्। उत्तानऽपदः। परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तं। तदन्वाशा दिशोऽजायंत। तत्परि तदन्वित्यर्थः। उत्तानपदः उत्तानमूर्ध्वतानं पचंत इत्युत्तानपदो वृक्षाः। तेऽजायंत प्रादुरभवन्॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायंत। अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि ॥ ४ ॥

भूः। जज्ञे। उत्तानऽपदः। भुवः। आशाः। अजायंत ॥ अदितेः। दक्षः। अजायत। दक्षात्। ऊं इति। अदितिः। परि ॥ ४ ॥

भूरुत्तानपदो वृक्षाज्जज्ञे। तथा भुवः सकाशादाशा अजायंत। तथादितेर्दक्षोऽजायत उत्पन्नः। दक्षाद् दक्षादप्यदितिः पर्यजायत। न स्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यं। यास्काचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरो-

धमाशंक्य पर्यपद्दरत्। तथा हि अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परीति च तत्क-थमुपपद्येत। समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरे-तरप्रकृती। नि० ११. २३.। इति॥

अदि॑ति॒र्ह्यज॑निष्ट दक्ष॒ या दु॑हि॒ता तव॑। तां दे॒वा अन्व॑-जायंत भ॒द्रा अ॒मृत॑बंधवः॥ ५॥

अदि॑तिः। हि। अज॑निष्ट। दक्ष॑। या। दु॒हि॒ता। तव॑॥ ताम्। दे॒वाः। अनु॑। अ॒जा॒य॒न्त॒। भ॒द्राः। अ॒मृत॑ऽबंधवः॥ ५॥

हे दक्ष तव या दुहिताभूत्सादितिरजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान्। तदेवाह। तां देवा अन्वजायंत भद्राः स्तुत्या भजनीया अमृतबंधवोऽमरणबंधनाः॥

यद्दे॑वा अ॒दः स॑लि॒ले सुसं॑रब्धा॒ अति॑ष्ठत। अत्रा॑ वो॒ नृत्य॑तामिव ती॒व्रो रे॒णुरपा॑यत॥ ६॥

यत्। दे॒वाः। अ॒दः। स॒लि॒ले। सुऽसं॑रब्धाः। अति॑ष्ठत॥ अत्र॑। वः॒। नृत्य॑तांऽइव। ती॒व्रः। रे॒णुः। अप॑। आ॒य॒त॒॥ ६॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयंते। यदा हे देवा अदोऽमुष्मिन्सलिले यूयं सु-संरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानोऽतिष्ठत स्थितवंतः। आपो वा इदं सर्वमप एव ससर्जा-दाविति श्रुतिस्मृती। अत्रास्मिन्सलिले नृत्यतामिव वो युष्माकं संबंधी तीव्रो दुःसहो रेणुरंशभूत एकोऽपायत अपागच्छत्। दिवं प्रति गत इति सूर्याभिप्रायं। परा मार्ताडमास्यदिति वक्ष्यति॥

यद्दे॑वा य॒तयो॑ यथा॒ भुव॑ना॒न्यपि॑न्वत। अत्रा॑ समु॒द्र आ गू॒ळ्हमा सूर्य॑मजभर्तन॥ ७॥

यत्। दे॒वाः॒। य॒तयः॑। य॒था। भुव॑नानि। अपि॑न्वत॥ अत्र॑। स॒मु॒द्रे। आ। गू॒ळ्हम्। आ। सूर्य॑म्। अ॒ज॒भ॒र्त॒न॒॥ ७॥

यदा हे देवाः यतयो यथा। वृष्ट्या नियमयंतीति वा वर्षणेन यातयंतीति वा यतयो मेघाः। ते यथोदकैर्भुवनानि लोकं पूरयंति तद्वत्स्वतेजोभिरपिन्वत पूरितवंतो-ऽत्र समुद्रेऽप्सु गूळ्हं निगूळ्हं सूर्यं प्रातरुदयायाजभर्तन आहृतवंतः॥

अ॒ष्टौ पु॒त्रासो॒ अदि॑ते॒र्ये जा॒तास्त॒न्व१॒॑स्परि॑। दे॒वाँ उप॒ प्रै-त्स॒प्तभि॒ः परा॑ मार्ता॒ण्डमा॑स्यत्॥ ८॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ॥ देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्तऽभिः । परा । मार्ताण्डं । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रास पुत्रा मित्रादयोऽदितेर्भवति । येऽदितेस्तन्व परि शरीराज्जाता उत्पन्ना । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिता । तथा हि ।ताननुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्चेति । तथा तत्रैव प्रदेशान्तरेऽदितिं प्रस्तुत्याम्नात । तस्या उच्छेषणमदधुस्तत्प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायत सा द्वितीयमपचदित्यष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता । तै० स० ६ ५ ६ १ । सादिति सप्तभि पुत्रैर्देवानुपप्रैत् उपागच्छत् । अष्टम पुत्र मार्ताण्ड सूर्यं परास्यत् ऊपरि प्राक्षिपदित्यथ ॥

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत्पूर्व्यं युगं । प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तऽभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्व्यं । युगं ॥ प्रऽजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डं । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वेणोक्त एवार्थ पुनरत्रोच्यते सप्तभिर्मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिरदिति पूर्व्यं पुराण युगमुपप्रैत् उपगता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषा मरणाय मार्ताण्ड । मृताद्व्यृद्धादण्डाज्जात मार्ताण्डनामान सूर्यं पुनराभरत् आहरत् द्युलोकेऽधारयत् । प्राणिमरणजननादीना सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । तस्मै व्यृद्धमाण्डमजायतेत्यादि ब्राह्मण । तै० स० ६० ५ ६ १ ॥

(मं० १० सू० १०८.)

२६.

किमिच्छंती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः । कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥ १ ॥

किं । इच्छन्ती । सरमा । प्र । इदं । आनट् । दूरे । हि । अध्वा । जगुरिः । पराचैः ॥ का । अस्मेऽहितिः । का । परिऽतक्म्या । आसीत् । कथं । रसायाः । अतरः । पयांसि ॥ १ ॥

अनयागच्छंतीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदंति । सरमा सरणशीलेन्द्रस्याभिमता देवशुनी किमिच्छंती किं प्रार्थयमाना सतीदमस्मदीयं स्थानं प्रानट् प्राप्नोत् । आङ्पूर्वो नशि-र्व्याप्तिकर्मा । तस्य लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । पराचैः पराचि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैर्जगुरिरदूर्णं । महता प्रयत्नेनापि गंतुं न शक्यत इत्यर्थः । गॄ निगरणे । आदृगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इत्युत्वं । तादृशोऽसध्वा दूरे हि विप्रकृष्टः खलु । यद्वा । पराचैः पराचनैर्जगुरिरस्यर्थ गंत्री पार्ष्णिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमध्वा यदृच्छया गंतुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे का कीदृश्यस्मेहितिः कोऽस्मास्वर्थं हितिः । कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मासु कोऽर्थो गतः । दधातेर्हिनोतेर्वा क्तिनि रूपं । आगच्छं-त्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या रात्रीरासीत् । यद्वा तकतिर्गत्यर्थः । परितकनं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् । कथं च रसाया शब्दायमानाया अंतरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णाया पयांस्युदकान्यतरः तीर्णवत्यसि एतद्वद । अत्र किमिच्छंती सरमेदं प्रानडित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥

इंद्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छंती पणयो निधी-न्वः । अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं प-यांसि ॥ २ ॥

इंद्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छंती । पणयः । निऽधीन् । वः ॥ अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् ॥ तथा । रसायाः । अतरं । पयांसि ॥ २ ॥

अनया तान्सरमा प्रत्युवाच । हे पणय एतन्नामका असुरा इंद्रस्य दूती । सुपां सुलुगिति प्रथमैकवचनस्य सुरुत्वादेशः । अहमिषिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि युष्मदीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थं । वो युष्मदीयान्युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान्महो महतो निधीन्बृहस्पतेर्गोनिधीनिच्छंती कामयमाना सती चरामि । किंच । अति-ष्कदः । स्कंदिर्गतिशोषणयोः । भावे क्विप् । अतिष्कंदनादतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन तन्नदीजलं नः । पूजायां बहुवचनं । मा मावत् अरक्षत् । तथा तेन प्रकारेण रसाया नद्याः पयांस्युदकान्यतरं तीर्णवत्यस्मि ॥

कीदृङ्ङिंद्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः परा-कात् । आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इंद्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदं । दूतीः । असरः । पराकात् ॥ आ । च । गच्छात् । मित्रं । एन । दधाम । अथ । गवां । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

देवा वाक्य । हे सरमे तव स्वामींद्र कीदृक् कियत्पराक्रमवान् । का दृशीका तस्य कीदृशी दृष्टि । दृष्टिरूपा सेना कियती । यस्य दूतीर्दूती त्वमिदमस्मदीय स्थान पराकादतिदूरादसर आगम । इति तामुक्त्वेदानीं ते परस्परमाहु । एष सरमा गच्छाच्च आगच्छतु च । गमेर्लेट्याडागम । स्वामी भवाति भवतु । न ह्येकस्या गो किंतु बहूना गवा स्वामी भवतु । गृरयन्नृत्तिभ्या स्वामित्व बाहुल्य च विवक्ष्यते ॥

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् । न तं गूहंति स्रवतो गभीरा हुता इंद्रेण पणयः शयध्वे ॥४॥

न । अहं । तं । वेद । दभ्यं । दभत् । सः । यस्य । इदं । दूतीः । असरं । पराकात् ॥ न । तं । गूहंति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इंद्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणय तमिंद्र दभ्य हतव्यमिति न वेद न जानामि । दभेरचोयत् । वय । स इद्रो दमत् सर्वाञ्जनान्दभति हिनस्त्येव । दभेर्लेटि रूप । वाक्यभेदादनिघात । यस्य दूतीर्दूत्यहमिद युष्मदीय स्थान परावादतिदूरादेशादसरं प्राप्ताभूव । इद्रो हिंसितव्यो न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवत स्रवण स्रव तमाचरति । आचारार्थे क्विप् । तुगागम । जसि रूप । स्रवणशीला गभीरा गभीरा नद्यस्तमिंद्र न गूहति न संवृण्वति नाच्छादयति । किं त्वाविष्कुर्वंति । वय यस्य महिम्ना समुद्र प्रतिसराम । तस्मादाहिंस्य इत्येन प्रकटी कुर्वंति । गुहू संवरणे । भौवादिक । तस्माद्धे पणयो यूयमिंद्रेण तादृक्पराक्रमेण हता सत शयध्वे । शीङ् स्वप्ने । बहुल छदसीति शपो लुगभाव ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परिं दिवो अंतान्त्सुभगे पतंती । कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा संति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अंतान् । सुऽभगे । पतंती ॥ कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकं । आयुधा । संति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुदा- पणय प्रच्युतु । हे सुभगे शोभनसौभाग्यवति हे सरमे दिवो द्युलोक-स्थातान्पर्यन्तान्परि पतन्ती तुन गावस्तिष्ठन्तीति परितो गच्छन्ती त्वमिमा परिह्रस्यमाना या गाव । सुव्यत्यय । या ऐन्द्र कामयसे ता एना गाव्स्ते ... अस्मादयैतादवस्नेद् विनिर्गमयेत् । सृजेर्लेटि रूपं । अयुध्वी युधे ... निपातित । ... । नन प्रक्रतिस्वरत्व । उतापि च । अस्माक तिग्मा तिक्ष्णान्यायुधानि सति तस्मादस्मा-भिर्युद्धमकृत्वा को नाम गा आहरति ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।
अधृष्टो व एतवा अस्तु पन्था बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥६॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ॥ अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तानिराह । हे पणयो वो युष्माक वचासि पूर्वोक्तानि वचनान्यसेन्याऽसेन्यानि सेनार्हाणि न भवति । सेनाशब्दात्तदर्हतीत्यर्थे छन्दसि चेति यत्प्रत्यय । नञा समास । यतोऽधातदर्थं इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व । तथा तन्वो युष्मदीयानि शरीराण्यनिषव्या इष्वर्हाणि न खलु पराक्रमराहित्येन । पूर्ववत्प्रत्यय । ओर्गुण इति गुण । सरथ तादृश । यत पापी पापयुक्तानि खलु । छन्दसीवनिपाविताप्रत्यय । जस् श । किंच । वो युष्मदीय पथा मार्ग एतवै गन्तुमधृष्टोऽसमर्थोऽस्तु । इण् गतावित्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्यय तवै चान्तश्च युगपदिति धातो प्रत्ययान्तस्य च युगपदुदात्तत्व । तत्र हेतुमाह । वो युष्मदीयमुभयमुभयविधान्पूर्वोक्तास्तान्वो देहान्बृहस्पतिरिद्रिशेरितो न मृळात् न सुखयतु किंतु बाधेत । मृड सुखने । लेट्याडागम ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलकमा जगन्थ ॥ ७ ॥

अयं । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽऋष्टः ॥ रक्षन्ति । तं । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदं । अलकं । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

ते पुनराहु । हे सरमे अयं निधिरस्मदीय गोशोऽद्रिबुध्न । बध बंधने । बधेर्नधिनुपी चेति नक्प्रत्यय । बुध इत्यादेश । अद्रिर्बधको यस्य तादृश । तथा हृतैर्गोभिरश्वेभिरश्वैश्च वसुभिरन्यैर्धनैश्च न्यृष्टो नितरां प्राप्तो भवति । ऋषी गतौ । क्त

त्वये श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। गतिरनंतर इति गतेः प्रतिस्वरत्वं। सुगोपाः गुपू रक्षणे आयप्रत्ययांतात्क्विप्यातोलोपयलोपौ। सुष्टु गोपायितारो ये पणयस्तेऽसुरास्तं निधिं रक्षंति पालयंति। रेकु। रेकृ शंकायां। औणादिक उप्रत्ययः। शंकितं गोभिः शब्दायमानं पदमस्माभिः पालितं स्थानमलकं व्यर्थमेवाजगंथ आगतवत्यसि। गमेर्लिटि रूपं॥

एह गमन्नृषयः सोमशिता अयास्यो अंगिरसो नवग्वाः।
त एतमूर्वं वि भजंत गोनामथैतद्वचः पणयो वमन्नित् ॥८॥

आ। इह। गमन्। ऋषयः। सोमऽशिताः। अयास्यः। अंगिरसः। नवऽग्वाः॥ ते। एतं। ऊर्वं। वि। भजंत। गोनां। अथ। एतत्। वचः। पणयः। वमन्। इत्॥ ८॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच। हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः। शिञ् निशाने। कर्मणि क्तप्रत्ययः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तादृशा नवग्वा नवगतयः। यद्वा। अंगिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु मासु गाः स्थाप्यातिष्ठन् ते नवग्वाः। अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यंते। उभयविधास्तेऽंगिरस ऋषयः। तेषां प्रथमोऽयास्य एतन्नामा च। त एत इह युष्मदीये स्थान आ गमन् आगच्छेयुः। गमेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति सार्वकालिको लुङ्। लृदित्वाच्च्लेरङ्। आगता च ते गोनां। गोः पादांत इति छंदसि नुडागमः। गवामूर्वं तं समूहं वि भजंत विभागं कुर्युः। अत्रापि पूर्ववत्सार्वकालिको लुङ्। अथानंतरं पणयो यूयमेतद्वचः पूर्वं यदर्थमागतासीति मद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तदा वमन्नित् वमंतः परित्यजंत एव भवथ। वमु उद्गिरणे। शतरि सुपां सुलुगिति जसो लुक्। नुमागमः। संयोगांतस्य लोपः। यद्वा लङि रूपं स्वरश्छांदसः॥

एवा च त्वं सरम आजगंथ प्रबाधिता सहसा दैव्येन।
स्वसारं त्वा कृणवै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ९

एव। च। त्वं। सरमे। आऽजगंथ। प्रऽबाधिता। सहसा। दैव्येन॥ स्वसारं। त्वा। कृणवै। मा। पुनः। गाः। अप। ते। गवां। सुऽभगे। भजाम॥ ९॥

तथैवमुक्ते सति पणयः प्रत्युत्तरवाक्यमाहुः। हे सरमे त्वं दैव्येन देवसंबंधिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा तथा वलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन

प्रपीडिता त्वमेवं चेदाजगंथागतवत्यसि ॥ चशब्दश्चेदर्थे । निपातैर्यद्यदिहंतेति' तिङो निघाताभावः । गमेर्लिटि थलि रूपं । सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागात्समासः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । छित्स्वरः ॥ तर्हि त्वा त्वा स्वसार भगिनीं कृणवै करवै । समूहापेक्षैकवचनं । त्वं तु पुनर्मा गाः इंद्रादीन्मागच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयाना गवा समूहं पर्वतादपगमय्य भजाम । त्व च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिंद्रो विदुरंगिरसश्च घोराः ।
गो कामा मे अच्छदयन्यदायमपात इत पणयो वरीयः १०

न । अहं । वेद । भ्रातृऽत्वं । नो इति । स्वसृऽत्वं । इंद्रः । विदुः । अंगिरसः । च । घोराः ॥ गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयं । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा तान्प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि । तथा स्वसृत्वं च नो वेद नैव जानामि । के जानंति तानाह । इंद्रो घोराः शत्रूणा भयंकरा अंगिरसश्च विदुः जानंति । किंच । अस्मात्स्थानादहं यद्यदामिंद्रादीन्प्राप्नवं । अय गत गतौ । लङि रूपं । तदा मे मदीया गोकामा युष्माभिरपहृता गा कामयमाना इंद्रादय अच्छदयन् युष्मदीयं स्थानमाच्छादयंति । छद अपवारणे । अत कारणाद्धे पणयो वरीय उरुतर गवा स्व परित्यज्यापेत अन्यत्स्थानं प्रति गच्छत । यद्वा वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत इत । इण् गतौ । लोटि रूप । वरीय. । उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेश. ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यंतु मिनतीर्ऋतेन । बृहस्पतिर्या अविंदन्निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्राः ११

दूरं । इत । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यंतु । मिनतीः । ऋतेन ॥ बृहस्पतिः । याः । अविंदत् । निऽगूळ्हाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे पणय. यूयं वरीय उरुतर दूर दूरदेशमित गच्छत । युष्माभिरपहृता गाव ऋतेन सत्येन मिनतीर्मिनत्यो द्वारस्य पिधायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयंत्य उयतु तस्मादुद्गच्छंतु । यदा मिनतीः । व्यत्ययेन कर्मणि शतृ । मीयमाना युष्माभिर्बाध्यमानास्ता गावः । सुब्व्यत्ययः । ता ऋतेन स्तुतिनिर्गतव्येनेद्रेण सहायेन बृहस्प

त्वादयं उदयंतु पर्वतादुद्गमयंतु । निगूढा नितरां स्थापिता या गा बृहस्पतिर्विंदत् लप्स्यते । तथा सोमस्त्वदभिपवकारिणो ग्रावाणश्च विप्रा मेधाविन ऋषयोऽगिरसश्च लप्स्यंते । विदॢ लाभे । तौदादिकः । तस्माच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति भविष्यदर्थे लङ् । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

(मं० १० सू० १३९.)

२७.

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रं । तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्त्संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यऽरश्मिः । हरिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रं । तस्य । पूषा । प्रऽसवे । याति । विद्वान् । संऽपश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । उपसः प्रादुर्भावानंतरं सूर्यस्योदयात्पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानी देवः सवितेत्युच्यते । सूर्यरश्मिः । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य स तथोक्तः । हरिकेशः । हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो यस्येदृशः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यजस्रमनवरतं ज्योतिस्तेज उदयान् उद्याति उद्गमयति । यातेरंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन बहुवचनं । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्व । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । तस्य सवितुः प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां विद्वाञ्जानन्गोपायिता रक्षिता पूषा पोषको देव आदित्यो याति नभसि गच्छति । किं कुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान्रोदसी अंतरिक्षं । स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुं ॥ २ ॥

नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आऽपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अंतरा । पूर्वं । अपरं । च । केतुं ॥ २ ॥

नृचक्षा नॄ मनुष्यान्पश्यन् यद्वा नृभिर्नेतृभी रश्मिभि प्रकाशमान एष सविता दिवो द्युलोकस्य मध्य आस्ते निषीदति । किं कुर्वन् । रोदसी द्यावापृथिव्यावंतरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसापूरयन् । प्रा पूरणे । अस्माच्छांदसो लिट् । क्वसुश्चेति तस्य क्वसुरादेश । वस्वेकाजाद्घसामितीडागम । स देवो विश्वाचीर्विश्वमंचती सर्वव्यापिनी प्राच्यादिमहादिशोऽभिचष्टे प्रकाशयति । तथा घृताचीर्घृतं दीप्तं रूपमंचतीराग्नेय्यादिविदिशश्च प्रकाशयति । अंचते ऋत्विगादिनाऽऽचष्टेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । ततो भसंज्ञायामच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्व । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वस्यात्र उदात्तत्व । तथा पूर्वं पूर्वभाग केतुं प्रज्ञापनीयमपरं पृष्ठभाग चांतरांतराल चाभिचष्टे प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानां ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । संऽगमनः । वसूनां । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ॥ देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा । इंद्रः । न । तस्थौ । संऽअरे । धनानां ॥ ३ ॥

रायो धनस्य बुध्नो बंधको मूलभूतो वा । ऊर्विदमित्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्व । तथा वसूना धनानां संगमन संगमयिता प्रापयिता सविता शचीभिर्दीप्तिभिर्विश्वा रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातान्यभि चष्टे अभिपश्यति । प्रकाशयति । अपि च देव इवाय सविता द्योतको देव सत्यधर्मा सत्यमवितथ धर्मधारण धारणहेतुभूत कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथेंद्रो न इंद्र इव धनानां समरे संग्रामे सम्यक्प्रापणे तस्थौ । अय सवितोद्युक्त सन् तिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गंधर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन् । तदन्वैदिंद्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधींरपश्यत् ४

विश्वऽवसुं । सोम । गंधर्वं । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आयन् ॥ तत् । अनुऽअवैत् । इंद्रः । ररहाणः । आसां । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे सोम त्वया सहितं गंधर्वं गीतरूपं गां शब्दं धारयंतं विश्वावसुमेतं सर्वं मां । उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहार । यदापो वसतीवर्योऽस्या ददृशुर्यीदृष्टवत्य । दृशेर्लिट् क्वसु । उगितश्चेति ङीप् । वसो संप्रसारणमिति संप्रसारणं । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घं । ततस्तदानीमृतेन यज्ञेन हेतुना व्यायन् । निर्विघ्नमगच्छन्यदृनना । तद्धमनसासामपां राराहाणो गमयितेंद्रोऽन्ववैत् अन्वबुध्यत । बुद्धा च दुत्र यज्ञ प्रवृत्त इति सूर्यस्य परिधीन्परितो धीयमानान्प्राच्यादिदिग्विभागान्पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गंधर्वो रजसो विमानः । यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गंधर्वः । रजसः । विऽमानः ॥ यत् । वा । घा । सत्यं । उत । यत् । न । विद्म । धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुर्गंधर्वो नोऽस्माकं तदभि गृणातु अभिमुखं ब्रवीतु । गृ शब्दे । क्र्यादिक । प्वादित्वाद्ध्रस्व । कीदृश । दिव्य दिवि भव । तथा रजस उदकस्य विमानो निर्माता । किं पुनरुक्त् । यद्वा य च खलु सत्यमवितथं यथार्थफलं कर्मजात । उतशब्दश्चार्थे । यच्च न विद्म न जानीमस्तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थ । ऋचि तुनुघेत्यादिना घशब्दस्य संहितायां दीर्घं । शिष्ट पाद प्रत्यक्षकृत । हे विश्वावसो धियः कर्माणि हिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन् । हि गतौ वृद्धौ च । यद्वा धिय स्तुतीर्हिन्वानः प्राप्नुवन् नोऽस्माकं धिय इत्कर्माण्येव बुद्धीरेव वाऽव्या रक्ष ॥

सस्निमविंदच्चरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानां । प्रासां गंधर्वो अमृतानि वोचदिंद्रो दक्षं परि जानादहीनां ६

सस्निं । अविंदत् । चरणे । नदीनां । अप । अवृणोत् । दुरः । अश्मऽव्रजानां । प्र । आसां । गंधर्वः । अमृतानि । वोचत् । इंद्रः । दक्षं । परि । जानात् । अहीनां ॥ ६ ॥

सस्निं । अद्भिः संघात प्रवर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघं । ष्णा शौचे । आदृगमहन इति किन्प्रत्यय । लिड्वद्भावाद्द्विर्वचन । नदीनां शब्दकारिणीनामपां चरणे संचरणस्थानेंऽतरिक्षेऽविंदत् इंद्रोऽलभत । लब्ध्वा चाश्मव्रजानां । अश्मा

व्याप्तो मेघः तत्र भजंतीनां । यद्वा मेघो भजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनामपां दुरो द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशानपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अश्मसु शिलासु भजंतीनां गच्छंतीनां व्याप्तगमनानां वा नदीनां गंगायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिंद्रः सास्मिं मेघमविंदत् अलभत । लब्ध्वा चांतर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराण्यपावृणोत् अपावृतवान् । तथाश्मा नदीनाममृतान्यमरणसाधनान्युदकानि गंधर्वो गोर्वेजलस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमान इंद्रः प्रवोचत् प्रब्रवीति । प्रवोढुमनुजानाति । तथा दक्षं । दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परिजानात् परितः सर्वतो जानाति । ज्ञा अवबोधने । लेट्यडागमः । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः ॥

NOTES.

सूक्तं 1-25.

ऋक् 1.

1 द्यविद्यवि ='Every day' for दिवि दिवि 'day by day'

2 मिनीमसि ='We violate or break, from मी In Rig Veda the first pers plural termination of the present is मसि as well as मस् The root मी shortens its final in the Veda मीनातेर्निगमे (7 3 81) The general rule about the accent of verbs is—The verb in an independent clause is unaccented except when it stands at the beginning of a पाद् Here मिनीमसि is accented as it is the verb of a subordinate clause

3 व्रत ='Order' Cf L Ordo = I order

4 यच्चिद्धि—is a compound conjunction which means *Although* or *notwithstanding* but सायण following the पदपाठ takes यत् चित् and हि separately interpreting यदेव, तदेव, by the usual rule of यत्तदोर्नित्यसंबंध In this मत्र, सायण has to supply तदेव मोग कुरु by his taking यत् चित् and हि separately If यच्चिद्धि is taken as a compound conjunction this मत्र may be taken as a subordinate clause depending upon the next ऋक्

5 विश —from विद् =*people* The word विश् means 'a man' विश = 'People' This word we find is rarely found in classical literature used by itself, but in विशांपति we have this word as the first member of a compound, विशांपति =*king* It is akin to "Wight' (Saxon)

6 प्र—is a prefix to the verb मिनीमसि The permissive rules about prefixes in Vedic literature छदसि परेपि (पा 1 4 81) व्यवहिताश्च (1 4 82) *are opposed to the usual practice of prefixing them immediately to* the roots The general rule is तेप्राग्धातो , while in Veda they can come even after the root, and also at a distance from it, i e one or more words may intervene as हरिभ्यां याहि ओक आ, आ मन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहि

ऋक् 2.

1 जिहीळान ='angry,' from हेळ् (हिड्) It is the perfect participle of हेड्, ए being irregularly changed to ई Note here that in Rig Veda ड् when *it comes between two vowels, is changed to ळ्, as in अग्निमीळे पुरोहितम्*

ऋक् 3

1 मृळीक ='Favour,' from मृड् 'to take pity on'

2 न—It has the sense of a particle of comparison like यथा, इव वा नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् उभयमन्वध्याय It is the negative particle in

ordinary language but in the Veda it is both a negative and a comparative particle In the negative sense, its position is before the word of which the negation is meant while it is placed after the noun, with which a comparison is made

3 विसीमहि—The meaning of विसीमहि cannot be definitely determined Dr Peterson and the वेदार्थयत्न join in interpreting this word as *Loose* the mind of वरुण, while सायण takes it to mean *Bind fast*, evidently understanding the prefix वि in its usual sense विशेषेण वि can be interpreted, as giving the contrary sense to the root to which it is applied on the analogy of विद्युत् and विरम् Dr Peterson's interpretation seems preferable but it is too much to say that सायण's meaning is beneath consideration A fatigued horse is refreshed by his groom after being tied

ऋक् 4

1 विमन्यव ='Affectionate feelings' By simply solving the compound which is used as an independent noun 'free from anger or malice The word 'feelings' may therefore be supplied This is what सायण has done In the absence of any other authority it is better to follow सायण than Roth who renders the word, as Dr Peterson tells us by 'desires, longings' This rendering seems to have been accepted by the वेदार्थयत्न

2 वस इष्टये = With a view to obtain superior wealth' वसस् is according to सायण only Vedic for वसीयस्, which is comparative of वसु

3 वसती उप—उप is used in the sense of *upto* or *towards*

ऋक् 5

1 आकरामहे = May we bring hither' कृ is of the 8th conjugation, and this is the Subjunctive form of the root

2 उरुचक्षसं ='of far reaching sight' It was believed by the pious ऋषिs that no act of theirs escaped वरुण's keen observation They were therefore always to suppose themselves watched by this god

3 नरम्—This word though usually rendered by सायण as नेतार seems to imply strength as the male sex is proverbially stronger than that of the female (अबला)

ऋक् 6

1 वेनन्ता—Nominative dual It means 'desirous of' longing for The dual refers to मित्र and वरुण who are generally praised together If in the course of a hymn addressed to one of these we abruptly light upon a dual form, it should not be difficult to understand who the other god might be

2 धृतव्रत—This compound can be solved in two ways. धृतं व्रतं यस्य or धृतं व्रतं येन 'whose order is obeyed' or 'who obeys the order' The word is used here in the latter sense. But the usual construction of this word is with the god and not with the worshipper

3 We have to notice इति in the पदपाठ after आशाते It directs our attention to the dual form छन्दसि लुङ् लङ् लिट (पा 3 4 6) i e In the Veda the Aorist, the Imperfect and the perfect are used for almost any tense = देवो देवेभिरागमत्, where Aorist is used in the sense of Imperative

4 दाशुषे—दाश्वान् is a present participle meaning 'one who gives,' formed by adding वस् to the root cf विद्वान्, साह्वान्, मीढ्वान्

सूक्त 7

1 समुद्रिय —It is better to construe this word with नाव rather than with य so as to balance this word with the expression अन्तरिक्षेण पतताम् It will not then be necessary to supply जले गच्छन्त्या It is a feminine form of समुद्री in the genitive

2 We have to note here that वरुण has his power over the physical world He is supposed to guide the fight of birds in the sky and the course of ships on the sea He is elsewhere praised as chalking out the path of the sun He is also described as observing the good as well as the bad ways of men सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम् Thus it seems that वरुण is invested with very great power over the mental as well as the physical universe He preserves the uniformity of natural pheno mena and exercises moral supervision over the inhabitants of the world In the पौराणिक ages we notice the sphere of his power much circumscribed He is allowed to be supreme over the waters but of all authority otherwise he is completely deprived वरुण of the पौराणिक age corresponds to Neptune of the western mythology as we find ships in danger offer up prayers to this latter god for rescue.

सूक्त 8

1 य उपजायते = That is born (along with them) That comes up to bring the lunar year into accordance with the solar year = The in tercalary month अधिमास coming every third year उपजन is used by Yâska in the sense of 'augment, that which is superadded'

2 प्रजावत = सायण's explanation of this word appears satisfactory in the absence of any better suggestion We know काल is one of the साधारण कारण of all things and so every thing coming into being during

ऋक् 11-12.

1 चिकित्वान् = 'Learned.' From कित् 'to know.' Perf. part.

2 कर्त्वा—Sâyaṇa notices that त्वा is a termination applied in the sense of कृत्य 'to be done.' करत्—may or may not be a form of लेट् as सायण argues but it is better to take it to be so. There is no doubt about तारिषत् Vedic subjunctive (लेट्) of तृ. See Whitney. 563 लिङर्थे लेट्. There is a peculiar model form in Veda which पाणिनि calls लेट् and European scholars style the Vedic subjunctive. This लेट् is used generally in the sense of लिङ् or the Potential.

3 कृतानि या च &c. 'those that are done and those that are to be done.'

4 विश्वाहा—from विश्व and अहन् meaning 'always.'

ऋक् 13.

1 द्रापि = कवच 'armour.' Sâyaṇa always renders this word by 'armour,' but European Scholars prefer to translate it by 'cloak' or 'mantle' as allied to L. 'drap'—drapery, draper &c.

2 वस्त—The augment अ is dropped even though there is no मा preceding.

3 निर्णिजम्—This is indeed a difficulty. Sâyaṇa endeavours to stick to the meaning of this word given in the Nighaṇṭu and therefore we find him reluctant to stray far away from रूप as the meaning of this word. Until there is philological light thrown on the word it would not be safe to take it to mean 'ornament.' We may supply the word 'brilliant' to qualify the word 'form' and understand by निर्णिज वस्त 'he bears or has brilliant form or appearance.' The root निज् means to 'cleanse, to purify,' hence निर्णिज् may mean 'clear clean, pure.' The other meaning 'to nourish' (णिजिर् शौचपोषणयोः) would not do here. Our commentator however likes to translate 'well nourished body.'

4 परि स्पशो निषेदिरे—सायण no doubt elsewhere takes the word स्पश to mean 'a spy.' Cf. L. Specio. = I spy. Again it is difficult to believe that he should forget everything about the spies of Varuṇa. But here he evidently means to perceive a description of the person of वरुण. It is really a forced and even unauthoritative explanation of the word स्पश that he has given here. It is certainly better to take the common meaning of the word 'spy.' Altogether his gaudy dress, his sitting in the midst of spies, and much else that is said about वरुण in these mantras, all this goes to describe his supremacy and sovereignty. Here Sâyaṇa takes it for 'rays.' निरु III. 7.

ऋक् 14.

1 दिप्सव: = 'Wishing to harm,' hence 'enemies.'

2 अभिमाति—In his gloss on VIII.3-2 Sâyana says अभिमन्यत इति अभिमातिः शत्रुः We have this word used once at least as an abstract noun in the sense of 'vanity.' रिपवः means 'desirous of harming.' द्रुह्वाण = 'Those that hate,' and अभिमातयः may mean 'those that think or make too much of themselves.' All these are likely to injure any mortal king but God वरुण is free from all such fear.

ऋक् 15.

1 असामि = 'Full, not half.' Cf. L. semi. Gr. hemi.

2 यशस्—Sâyana elsewhere allows the word to mean 'glory.' But that meaning would not suit here, as the worshipper means to say that वरुण satisfies the hunger of men by giving them food to their heart's content.

3 The same verb चक्रे refers both to मानुषेषु and उदरेषु

ऋक् 16.

1 गव्यूतीः अनु—Sâyana takes this word to mean गोष्ठ, but it is better to take to mean 'pasture-ground.' It is however not unnatural that cows may seek their pen as they might be eager to see their calves.

ऋक् 17.

1 वोचावहै—The base वोच is familiar to students of classical grammar as being that of Aorist according to the second variety. This is the Vedic Subjunctive. It is not clear who the parties of the conversation are. It is not however unusual for poets thus to suppose themselves holding conversation with the deity in their imagination. Poets have in their imagination joined birds in their flights, or otherwise been identified with the subjects they talk about. In the same way we may suppose that the present poet expects to enjoy the company of वरुण Vide VII. 88-3.

2 आभृत = आहृतं. Sâyana quotes Pâṇini to tell us that in the वेद the हृ in हृ and ग्रह् is changed to भृ. e. g. जभार for जहार and ग्रभाय for गृहाय. It deserves to be noted that we have this tendency to substitute a simple aspirate for a compound one belonging to older languages. These older forms do not totally disappear. Thus we find the compound aspirates remaining in Zend in cases where we have our ह in Sanskrit Z. dazh. S. दह् = to burn. Z. Rudh. S. रुह् = to grow. We see however that compound aspirates reappear in several forms of these roots in Sanskrit, as धोक्षि, धक्ष्यति, दिधक्षा &c. Note also Gr. Ophis. S. अहिः = snake.

3 होतेव क्षदसे प्रियम्—It is not clear what is meant by "you eat what you like as the होता." Perhaps we are to perceive a comparison with

Agni who, we know, is sometimes called होता *e. g.* होतार रत्नधातमम्. The ऋषि thus says 'I have got मधु for you. You eat like Agni.'

ऋक् 18.

1 दर्शम्— अदर्शम् Aorist of दृश्, the augment is dropped.

2 विश्वदर्शतं—सर्वैर्दर्शनीयम्. दर्शत is used by itself when it means 'lovely to behold.'

3 Here the poet supposes himself actually in sight of वरुण. All this is in his inspired imagination. This testifies to the pure and exquisite devotion of the ऋषि.

ऋक् 19.

1 श्रुधी—We have two instances in this मन्त्र of the lengthening of the final vowsels in श्रुधी and अद्या both archaic for श्रुधि and अद्य.

2—आचके 'I sing' from कै just as we have जगे from गै. We have सायण explaining this word by अभिष्टौमि—'I praise in तव धामान्याचके in I. 117-23. Sâyaṇa paraphrases आचके by आभिमुख्येन प्रार्थये. He notices there that the root though परस्मैपद is conjugated in आत्मनेपद.

ऋक् 20.

1 राजसि—The root is राज्. It is here explained by Sâyana as दीप्यसे, but is undoubtedly means ईशिषे. Sâyana elsewhere himself gives this meaning by the word अमृतस्य राजसि.

2 यामनि = क्षेमप्रापणीय अस्मदीये is the rendering of Sâyana here. This is a word which is used in various senses in the वेद. It is explained as प्रासौ, समागे, गमने, &c. Any of these would suit the context here but it is not clear how यामन् should mean क्षेमप्रापण. The idea of क्षेम is not in the root. The explanation of पे. व. is hardly satisfactory. There we have यामनि = उपासनायाम्. It is not clear what authority is there to interpret यामन् as उपासना. Again प्रतिश्रुधि never means प्रमदो भव. In classical Sanskrit प्रतिश्रु means 'to promise' and this meaning may be accepted here and so it is taken by Sâyana

ऋक् 21.

1 जीवसे—Vedic infinitive. We have more ways of making the infinitive in Veda than in the classical language. They are given in Pânini III. 49 by appending से, असे, ए, अध्यै, तवे तवै, *e. g.* वक्षे, जीवसे, प्रेषे, चरध्यै, गमध्यै, दातवे, सूतवे, कर्तवे, &c. See Witney 970 and see also Dr. Peterson's interesting philological note on the identity of the Sanskrit infinitive termination असे and the Latin Are.

2 उन्मुमुग्धि—Imperative second person from the reduplicated base of मुच् = 'to loosen.'

3 पाश—The nooses of वरुण are famous in ऋग्वेद and we have frequent

mention of these VII, 59 8, 83 7 A Synonym of वरुण in later Sanskrit is पाशी, and we have later poets using this word very often But it is strange that the original function of moral super vision and consequent chastisement of the offender has altogether being taken away from वरुण. The Vedic ऋषिs firmly believed that essence of life consisted in being never caught in the nooses of वरुण i e in never committing any sin. This was indeed a high moral state of mind deserving imitation in these days In this 'God fearing' we may say lies our सनातन-हिंदुधर्म

II 32

ऋक् 1

1 वक्षणा —Mentioned in the निघटु as such, occurs always in the plural, It means the rivers and Sayana always explains it in that way Only once VI. 72 4, he has rendered गर्तं वक्षणासु ऊधस्सु and here too the interpretation is based on the यौगिक or the etymolog cal sense of the word वक्षणा is evidently from वक्ष् to flow The rivers overflow so do the udders. This meaning does not give a satisfactory ex planation in वक्षणा अभिनद् &c The वे द suggests broke open the udders of the rain clouds on the strength of the explanation of the solitary passage ind cated above. But it is the cows in the shape of waters that are confined by the demon अहि or वृत्र Translating in the way of वे द would be to make cows of the पर्वत (clouds) The interior of the clouds is the meaning wanted here, for this we have no authority Sâyana s meaning appears to be perfectly inte lligible After the second exploit of letting loose the waters, the parting of the rivers in distant channels is the natural sequel. So we may translate with Sâyana He divided the rivers proceeding from the clouds' Again the chalking out of the course of the rivers is not unknown to us as a function of Indra. We have in VII 49 1 इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद Indra with his thunderbolt has ploughed up a path for them " This ploughing up a path for them as Dr Peterson happily translates रराद, is required after they are let loose from bondage lest there be a deluge all over the world.

2 ततर्द-Tear out, from तृद् 'to cut, to split, to drive out, to cleanse.

ऋक् 2

1 स्वर्दस्—'Rumbling,' शब्दयुक्तं Sâyana proposes an alternative mean ing सुखेनैरणीय—सुखर्य i e easy to discharge easy of use-In VII. 104 4 this word is used as a noun. यास्क derives it from रद् meaning 'to

sound' and 'to heat'. Deriving it from the root in its second sense this word स्वर्यं may be taken to mean 'heated, well-tempered'.

2 ततक्ष = 'Sharpened, created, made.' This function of त्वष्टृ of making a thunderbolt for Indra is spoken of very often. We have again I. 52-7. त्वष्टा......ततक्षवज्रमभिमूत्योजसम्. I. 61-6. अस्मा इदु त्वष्टातक्षद्वज्रम् &c. &c.

3 अंजः = 'Quickly.' The instrumental form of this word अंजसा is used as an adverb in classical Sanskrit 'द्राक् झटित्यञ्जसान्वह्नायेऽसमरः.

4 धाश्राः = वत्सोत्सुकाः 'eager for their calves' from वाशी from वश् 'to desire; सायण derives this word from वाश् 'to roar, cry,' which कालिदास uses for शिवारुत in XI Raghu. तं श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरे.

ऋक् 3.

1 वृषायमाणो—Nominal verb. Students of Kâvyaprakâs'a would recognise in this expression their क्यङ्लुप्ता उपमा—वृष इव आचरतीति.

2 त्रिकद्रुकेषु—Nothing more than what सायण has written can be suggested about this word. It seems that on the occasion of these sacrifices Indra took invigorating draughts of सोम and went to fight his enemies and got success. Indra's extreme longing for सोम has been spoken of in the Veda everywhere. He knows exactly where the सोम is being extracted and *comes on amain*. It is said that he continually goes on looking for sacrificers who are extracting सोमगौरात् वेदीयानवपानमिन्द्रः &c. (VII. 98-1)

3 सायकम्=मारकम्='destroying', from सो 'to end'. Sâyana derives it from सि to bind and explains the word as बन्धक. But वज्र is not like the nooses of वरुण intended to bind the offender and so Sâyaṇa's meaning would not be accurate enough.

4 सोम—is the juice of a particular plant. This is however not the etymological sense of the word. It comes from सु to extract and सोम would mean 'what is extracted'. It would thus be a generic term for any kind of juice. But in course of time the word was restricted in use to the juice of a particular plant. From this we see that the import of words here is from general to particular. Exactly contrary is the word तैल which meant *primarily oil of (tilâs)* seasamum and then came to mean any kind of oil. सोम juice is a very favourite offering of Indra. He drinks it and becomes so strong that he sweeps every thing before him. No foe dare stand against him. सोम came to be offered to all the Gods and in course of time began to be *worshipped* as a deity in itself. A whole book, the 9th maṇḍala, is dedicated to it.

ऋक् 4.

विवित्से—Reduplicated base of विद् = 'to obtain, get, meet with'. The

mention of these VII, 59-8, 88 7 A Synonym of वरुण in later Sanskrit is पाशी, and we have later poets using this word very often But it is strange that the original function of moral supervision and consequent chastisement of the offender has altogether being taken away from वरुण. The Vedic ऋषिs firmly believed that essence of life consisted in being never caught in the nooses of वरुण i e in never committing any sin. This was indeed a high moral state of mind deserving imitation in these days. In this God fearing we may say lies our सनातन-हिंदुधर्म

II 32

ऋक् 1

1 वक्षणा —Mentioned in the निघंटु as such, occurs always in the plural, It means the rivers and Sâyaṇa always explains it in that way Only once VI. 72 4, he has rendered नद्यो वक्षणासु ऊधस्सु and here too the interpretation is based on the यौगिक or the etymological sense of the word वक्षणा is evidently from वह् to flow The rivers overflow so do the udders. This meaning does not give a satisfactory explanation in वक्षणा अभिनत् &c The भे द suggests broke open the udders of the rain clouds on the strength of the explanation of the solitary passage indicated above. But it is the cows in the shape of waters that are confined by the demon अहि or वृत्र Translating in the way of भे द would be to make cows of the पर्वत (clouds) *The interior of the clouds is the meaning wanted here*, for this we have no authority Sâyaṇa s meaning appears to be perfectly intelligible After the second exploit of letting loose the waters the parting of the rivers in distant channels is the natural sequel. So we may translate with Sâyaṇa 'He divided the rivers proceeding from the clouds Again the chalking out of the course of the rivers is not unknown to us as a function of Indra. We have in VII 49 1 इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद, Indra with his thunderbolt has ploughed up a path for them. This ploughing up a path for them, as Dr Peterson happily translates रराद is required after they are let loose from bondage, lest there be a deluge all over the world.

2 तर्दः='Tear out,' from तृद् 'to cut, to split, to drive out, to cleanse

ऋक् 2

1 स्वर्यम्—Tumbling शब्दयुक्त 'Sâyaṇa proposes an alternative meaning सुप्रेरणीय—सुअर्य i e easy to discharge, easy of use-In VII. 104 4 this word is used as a noun. सायण derives it from स्वृ meaning 'to

sound' and 'to heat'. Deriving it from the root in its second sense this word स्वर्यम् may be taken to mean 'heated, well-tempered'.

2 ततक्ष = 'Sharpened, created, made.' This function of त्वष्टृ of making a thunderbolt for Indra is spoken of very often. We have again I. 52-7. त्वष्टा......ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम्. I. 61-6, अस्मा इदु त्वष्टातक्षद्वज्रम् &c. &c.

3 अंजः = 'Quickly.' The instrumental form of this word अंजसा is used as an adverb in classical Sanskrit 'द्राक् झटित्यंजसान्हायें स्मरः.

4 वाश्राः = वत्सोत्सुकाः 'eager for their calves' *from* वाशी *from* वश् 'to desire; सायण derives this word from वाश् 'to roar, cry,' which कालिदास uses for हिंवारत in XI Raghu. तां शिवाः प्रतिमय ववाशिरे.

ऋक् 3.

1 वृषायमाणो—Nominal verb. Students of Kâvyaprakâs'a would recognise in this expression their क्यङ्गता उपमा–वृष इव आचरतीति.

2 त्रिकद्रुकेषु—Nothing more than what सायण has written can be suggested about this word. It seems that on the occasion of these sacrifices Indra took invigorating draughts of सोम and went to fight his enemies and got success. Indra's extreme longing for सोम has been spoken of in the Veda everywhere. He knows exactly where the सोम is being extracted and comes on amain. It *is said* that he continually goes on looking for sacrificers who are extracting सोमासैराद् वेदीयान्तवपानमिन्द्र: &c. (VII. 98-1.)

3 सायकम् = मारकम् = 'destroying', from सो 'to end'. Sâyana derives it from सि to bind and explains the word as बन्धक. But वज्र is not like the nooses of वरुण intended *to* bind the offender and so Sâyaṇa's meaning would not be accurate *enough*.

4 सोम—is the juice of a particular plant. This is however *not* the etymological sense of the word. It comes from सु to extract and सोम would mean 'what is extracted', "It would thus be a generic term for any kind of juice. But in course of time the word was restricted in use to the juice of a particular plant. From this we see that the import *of words* here is from general to particular. Exactly contrary is the word तैल which meant primarily oil of (tilâs) sensamum and then came to mean any kind of oil. सोम juice is a very favourite offering of Indra. He drinks it and becomes so strong that he sweeps every thing before him. No foe dare stand against him. सोम came to be offered to all the Gods and in course of time began to be worshipped as a deity in itself. A whole book, the 9th maṇḍala, is dedicated to it.

ऋक् 4.

विविल्से—Reduplicated base of विद् = 'to obtain, get, meet with'. The

clause means 'Verily you have never come across an enemy'. The sense is, of course, that of the present. The reduplication, that we have in the Veda, very often, even in the case of the present tense is intended to intensify the meaning. *This mode of intensifying* the meaning is preserved in our Marathi as मारमारतो, but more frequently मारमारतो or मारमारमारतो. *This latter is compared*, by the late Prof. Aptè in his exemplary work the Students' Guide, to the classical use *of the imperative in such clauses* as याहि याहीति याति This is really a case of *retraplication*, if we may so coin the word, of the *root to denote the intensive or the frequentative sense.* Altogether the principle of repeating the root—a portion of it or *the whole of it or the imperative form of it*—once or twice before the terminations of any tense are appended, is the same.

2 जनयन् = '*Creating*'. Sâyaṇa *seems to be accurate* when he explains the word further by 'manifesting them by taking off the clouds, that had altogether concealed the sun and the dawn'. The people had lost all these and bringing them to view again is almost tantamount *to creating.*

ऋक् 5.

1 पृथिव्या उपपृक् = 'Flat lying on the ground, falling flat on the ground'. From पृच् 'to come in contact with'.

2 विवृक्णा = विवृक्णानि P. P. of विव्रश्च् 'to cut down', qualifying स्कन्धांसि 'boughs'.

3 कुलिश—In the sense of an axe कुठार कुलिश occurs in III. 2-1. This is the only other place where the word occurs in the Veda and there too it is not used in the sense of वज्र. *It is to be noted that the* word occurs in the निघण्टु as a synonym of वज्र although in the two places where it appears *that sense does not suit. The word is* however used for वज्र very largely in later literature, so much so that its use in the sense *of an axe would be almost depricated.*

4 वृत्रतर—This word is a comparative of वृत्र, the sense is that of वृत्रतम—'Excessively mischievous, extremely enemical'. We have such comparatives and superlatives from nouns very often in Veda. इन्द्रतम, रथितर, कवितम &c.

5 व्यंसम्—'Whose arms are cut down. Elsewhere in the ऋग्वेद, व्यंस appears as a proper name, the name of a demon. One is almost tempted to take the same meaning here; translating—Indra killed वृत्र and he also killed with his great weapon, the thunderbolt, व्यंस who was more than वृत्र. But as the second half does not refer to any other demon than वृत्र, it is safe to follow सायण and take the whole मन्त्र to be a description of the fall of वृत्र.

ऋक् 6.

1 अयोद्धा इव = 'As though he had no equal fighter, no combatant worthy of his arms; as if he were matchless, peerless.'

2 आजुह्वे = 'Challenged.' ह्वे with आ is thus used for challenge from the oldest times.

3 ऋजीषम् This word occurs only here. The context of course requires the sense given to it by our commentator—'one that carries away all enemies before him.' This word occurs in ऋजीषिन्. निरुक्त has ऋजीषी सोमो. यत्सोमस्य पूयमानस्य अतिरिच्यते तत् ऋजीषं अपार्जितं भवति, तेनर्जीषी सोमः सोम is ऋजीषी because what remains of सोम being purified that is called ऋजीषं left behind.—the sediment of सोम is thus ऋजीष. Indra is also called ऋजीषी because this ऋजीष the sediment of सोम given to the horses of Indra. From all this one would have expected ऋजीषिणं instead of ऋजीषं in this मन्त्र.

4 नातारीत् = ,Could not save himself from, survive, get over.

5 समृति = 'Impact, stroke,' from समृच्छति = संगम from ऋ to go.

6 रुजानाः पिपिषे &c. = 'He pulverised the rivers.' The image is no doubt a little too strained, but none the less admirable. This is really true poetry because there is good suggested sense in the use of the particular word रुजाना for 'rivers.' The rivers are called रुजानाः because of their breaking piece by piece the stones and the earth from the banks. This they did with greater force when वृत्र fell down into them, because the waters overflowed and the banks were naturally encroached upon. This is what the poet means by वृत्र's pulversing the rivers (river's bank) Our modern word कुल्कषा is like रुजानाः. Note that the word रुजानाः occurs in the plural. This is really a beautiful description of the overflowing of rivers as a result of heavy rainfall.

7 The word इंद्रशत्रुः with its accent is deserving of notice. It is a Bahuvrihi compound and so is to be solved as इंद्रः शत्रुर्यस्य सः Ordinarily speaking there is no difference between इंद्रशत्रु as a Bahuvrihi and इंद्रशत्रु as a Shahthi Tatpurush. Both would mean the same thing. But this word has got an importance because of a myth that the parents of वृत्र prayed for a son who would kill Indra. They wanted to ask for a son who would be इंद्रशत्रु meaning इंद्रस्य शातयिता, but by an unhappy mispronunciation of the word instead of saying इंद्रशत्रुः with the accent on the last syllable of the compound, they said इंद्रशत्रु with the usual accent on the first member of the compound unchanged. Hence they got what they asked *viz.* a son whose killer was इंद्र. Thus in Kāvyapradipa, in the section of स्वर as a means of

determining the meaning of an expression where there is a possibility of more than one, we have the following remark on इन्द्रशत्रु. "इन्द्रशत्रो वर्धस्व" इति । अत्रेन्द्रशत्रोरित्यस्यान्तोदात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषव्यक्त्यामिन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते । पूर्वपदान्तोदात्तत्वे च इन्द्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीहित्वाभादिन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते." It deserves to be noted however that this compound occurs throughout the Ṛigveda only twice viz. verses 6 and 10 of this hymn.

ऋक् 7.

1 अपृतन्यत्—Imperfect of the nominal verb पृतन्य 'to wish to fight.' Before the Desiderative य the word पृतना drops its final as also do कवि and अध्वर.

2 पुरुत्रा व्यस्तः—'Scattered in all directions.'

3 जघान = 'Hit' not 'killed as in later Sanskrit.

ऋक् 8.

1 अमुया—This word may better be taken to mean 'thus, in this way.' It is instrumental and we may supply रीत्या rather than suppose this to be a case of a छांदस विभक्तिव्यत्यय an arbitrary Vedic change of case as a Sâyana does in which case he is obliged to supply the noun पृथिव्याम्.

2 नदं न भिन्नं—'Like a river overflowing its banks.' वेदार्थयत्न suggests that नद should be understood to mean a 'bull' for which there seems to be no authority. भिन्नो नदः is उपमान and शयानः अहिः is उपमेय

3 मनोरुहाणाः—सायण takes it as "pleasing to the mind" (of men eager to see the waters flow which were so long confined by वृत्र); वेदार्थयत्न's meaning 'satisfied as to their wishes,' referring to the waters themselves, suits the context better, as their liberation from long captivity must be a source of joy to them Sâyana's meaning is probably fixed on the Marâthi expressions मनाला येणारी; मनांत भरणारी &c.

4 पत्सुतः शी—This occurs only here. The affix तः is applied to the locative plural of पद्='foot'. The word means 'lying at their feet.'

ऋक् 9.

1 नीचावयाः—'With her arms brought down.' The lengthening of the final of the first member is Vedic.

2 वृत्रपुत्रा—'The mother of वृत्र.' A Bahuvrîhi compound वृत्रः पुत्रो यस्याः सा.

3 वधः—We have it here in the Nominative case, but the meaning is that of the Accusative by the principle of व्यत्यय.

4 न—This particle of comparison which ought to stand after the उपमान (see note 2 ऋक् 3) is here used before it. We can reconcile this with यास्क's rule उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते (उपचारः=position) only. if we suppose an adjective qualifying a noun as practically part and parcel of it. Thus here सहवत्सा goes with धेनु and न is put after it

ऋक् 10.

1 दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः—This clause presents an unusual construction Sâyana takes दीर्घं तमः as an adverbial adjunct to आशयत्. The translation according to him would be 'Vṛitra fell down so as to meet with death'. It is better to take तमः as accusative to आशयत् and translate 'Vṛitra lies in long darkness' meaning of course that he has sunk into oblivion, nobody knows where he is. In classical Sanskrit we have अधिशी in the sense of 'to dwell' and governs an accusative वैकुण्ठमधिशेते हरिः. There seems to be no objection to understand here that Vṛitra has made long darkness his resting place.

ऋक् 11.

1 दास', दस्युः—These names occur in the Veda as the names of aboriginal races, against whom the Âryans had to fight in their onward march into the interior of India. From दस् to destroy. दस्यु has been explained by यास्क sometimes as one that hampers the holy rites of the Âryans. दस्यु themselves and the पणिs another aboriginal race are said to be *non sacrificers*. *All the curses are invited to fall* on the head of these non sacrificers (अयज्वन्) while all the blessings are to go to the Âryans who devoutly offer sacrifices. पणिs are often mentioned as given to cattle lifting. (See X, 109 our No. 26.)

ऋक् 12.

1 देव एक.='The unrivalled brilliant hero वृत्र.' It is noteworthy that the word देव is applied to वृत्र, in this Mantra. एक hero is like अयोद्धा in verse 6.

2 अश्व्यो वारो &c.—This is a highly poetic image. 'You become the *horse's tail, O Indra, when the enemy retaliated on the thunder*-bolt'. From इन्द्र's being spoken of as वार. the fact of वृत्र's being मशक 'a gadfly' which the horse's tale wards off is suggested. This verse therefore is an instance of an एकदेशविवर्तिरूपक.

3 सप्त सिन्धून्—It is better to take the rivers of the Punjab rather than those mentioned by Sâyana. सर्तवे='to move'. Inf.

4 सोममजयः—May be simply taken to mean 'you have earned your सोम by liberating the waters. For this exploit of yours, you will get enough of सोम'.

ऋक् 13.

1 The weapons mentioned in the first half of this Mantra are also those wielded by Indra. It is superior might however that decides the issue of the combat and this was in Indra's favour.

2 अपरीभ्यः='Against others'. अपरी-feminine of अपर. It can also be

taken as the opposite of पूर्व and made to refer to future time as Sâyana takes elsewhere and as we have in such words as पौर्वापर्य or पूर्वापरम्।.

ऋक् 14.

1 अहेर्यातार चमपश्यः—The Bhâshya of Sayanâchârya is not quite clear. It is not clear why Indra was frightened. Again it little redounds to the credit of a God whose exploits have been so elaborately described that he should be asked by his own worshippers to take heart and not to take to heels like a coward, Equally unsatisfactory is the interpretation of the वेदार्थवृ which is clear in itself, as we are told that a patrisan of अहि is pursuing Indra and the poets are asking him "what pursuer in behalf of अहि is after you that you have fled away in this way?" We think it better to take अहेः as ablative and to translate the Mantra thus —"What (partisan of अहि) that has gone away from अहि have you seen that fear has come to the heart of you who have killed वृत्र &c'. This fear is more of an eagerness to kill him than a feeling of cowardice.

This Mantra is suggested to the poet after the storm, or the fight of अहि and Indra, has ceased. He was actually witnessing the fight and now that everywhere it was calm he did not see Indra exploiting as before. He naturally supposes that on the defeat of वृत्र his partisans have fled in all directions and Indra has gone after them.

ऋक् 15.

1 यातो अवसितस्य—Is equivalent to what we have elsewhere जगतस्तस्थुषः 'moveable as well as immoveable'. अवसित appears to be derived from सि 'to bind' meaning 'what is tied down, what is fixed'.

2 शमस्य च शृङ्गिण —Sâyana takes these to mean 'harmless and the horned', thus referring both to the lower animals. As we have mankind in the next half it is proper to restrain these two as Sâyana has done to all animals except the human beings. But शृङ्गिण. may better be translated as 'the harmful' among the animals—the horned as well as the non horned. शमस्य may then be taken to refer to quiet and harmless animals. This will bring the Antethesis in full view.

3 सेदु राजा क्षयति &c.='Dwells, remains the master of men'. It is said in the first half that Indra is lord over the lower animals. In the second we are told that he and no other is king of men; he pervades them all as the outer rim of a wheel does the spokes. The spirit of the verse is to describe the omnipotence and universal benevolence of the deity. He throws the cloak of his protection over all beings. How beautifully does the illustration of the felly and the spokes set forth the interdependence of the

king and his subjects! This however is not the point here chiefly meant by the poet.

सूक्तं 1-48.

ऋक् 1.

1 दुहितर्दिवः—Ushas is looked upon as the daughter of द्योस् and sister of भग and वरुण, (I. 123-5) भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिः उषस् is also said to be the sister of the night. As the sun *rises* after the dawn he is said to follow उषस् as a paramour does his sweet heart. In VII, 78 3 the dawns are said to generate the Sun along with the Sacrifice and Agni, अजीजनन् सूर्यं यज्ञमग्निम्.

ऋक् 2.

1 The word उषस् is used sometimes in the plural. The first half of this Mantra refers to the dawns in general.

2. विश्वसुविद्.—The dawns are invoked to bestow horses, cows, wealth, sons, and all *kinds of happiness on the* worshippers. विश्वसुविदः is 'giving everything in abundance.' 'All bestowing' (Muir).

3 वस्तवे—Infinitive of वस् 'to shine,' It is better to take the word thus than to interpret it in the way Sâyana has done

4 सूनृता—सूनृतावरी—सूनृतावती all meaning 'one that utters pleasant and truthful voices or words,' are synonyms of उषस्.

5 मघोनाम्—मघवन् is generally translated by European scholars by 'mighty.' This word *is* applied *to deities as* well as to worshippers, Sâyana generally translates it as 'wealthy.' Here it refers to the sacrificers. Muir seems to take the word to mean 'the magnificent' in general. He translates 'Sent us the wealth of the magnificent.'

ऋक् 3.

1 उवास—from वस् 'to shine.' It is better to understand उवास to be a form of वस् 'to shine' than from वस् 'to dwell' as Sâyaṇa has it, उच्छात् is the Vedic लेट्

2 जीरा रथानां—People began to drive *in their chariots after it* was dawn and *horses with their fresh* vigour *ran* fast, *so it is natural* that the dawn should be called 'the impeller of our chariots.' वेदार्थयत्न, we think unnecessarily, refers to the chariots of अश्विन्, सवितृ, मित्र, अर्यमा and other Gods, in this expression.

3 आचरणेषु='Appearances.' 'Whenever she makes her appearance. This form occurs only here. 'At her arrivals' (Muir.) 'At her occurrences' would be philologically near the original word, as चर् is akin to L. *curro*.

ऋक् 4.

1 यामेषु—This word is like आचरणेषु in the last Mantra—'whenever you arrive.'

2 मनः प्रयुञ्जते = 'Incline their mind to give; are bent upon giving.'

3 कण्वतमः कण्व—कण्वतम is a word of the sort of Indratama, Vritratama &c. This कण्व *thinks himself to be possessed of the* qualities of his family in the highest degree. It is decent pride and not vanity to say so.

4 तन्नाम—तद् of course shows that the same is well known. Students may be reminded that तद् requires no यद् when we are talking of प्रसिद्ध, प्रक्रान्त and अनुभूत things. It is natural that he should say *so* about his donors to whom he is probably officiating as priest.

ऋक् 5.

1 सूनरी—Is one of the sixteen words for उषस् in the निघण्टु. We find नर used for gods. There is therefore nothing strange if a female deity is called नरी.

2 प्रभुंजती—It matters not whether it is taken to mean 'protecting or enjoying.'

3 जरयन्ती = 'Making old.' We have this epithet applied to उषस् four times in the Veda. as people see more and more dawns, they grow older and older, while उषा herself is said to be strong as ever and beautiful as ever. She is said to weaken others by reducing their period of life from day to day. We have the following interesting Mantra about this I. 92. 10 पुनः पुनर्जायमाना पुराणि &c. in the third quarter of which we have a curious simile, comparing उषस् with a butcher cutting the wings and killing a bird.

4 ईरयते Context requires us to understand this as a causal.

ऋक् 6.

1 समनं = 'Active.' Sâyana here paraphrases समीचीनं चेष्टावंतं पुरुषं. This word generally means battle and सायण explains it so in all other places. Muir accepts Sâyana's interpretation here and translates the clause 'who sends forth the active and the beggars.' The वेदार्थयत्न takes ग्राम to be the meaning of the word here. As we have here वि repeated both before अर्थिनः and समनं we must take two different clauses, otherwise "who sends forth the wealth-seeking to battle" would have given good sense.

2 ओदती } वाजिनीवती } = Both are names of उषा. ओदती from उन्द् to wet, as every thing is wet with dew at dawn. वाजिनीवती = bringer of food.

3 पदं न वेति = 'Does not wish a resting place.' वी is a root having

various meanings श्री गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु. The third meaning of व्याति = 'desire,' is to be taken here. Therefore Sâyana renders वेति by कामयते.

4 नाकिः = 'नकोऽपि.' It is a compound of a negative and a pronoun. It is equivalent to 'not even one.' 'The flying birds do not at all remain idle when it is dawn.' किः is an old nominative of किम् cf. L. quis.

5 पप्तिवांसः = 'Flying.' Vedic perfect participle of पत्.

6 ते व्युष्टौ = 'At the dawning; when you dispel darkness.'

ऋक् 7.

1 अयुक्त = 'Yoked.' It is better to supply अश्वान् as Muir does.

2 शतं रथेभिः = 'With hundred chairots' probably full of wealth to be given to the worshippers.

3 सुभगा = 'The lucky.' भग = 'lot, luck' from भज्. We have two other nouns भाग and भाग्य also used in the sense of 'fortune, luck,' as महाभाग', मंदभाग्यः; but these are in later Sanskrit. It is amusing to note that the word सुभग has remained in its Marathi corruption सुबक which means 'fine' and has nothing to do with 'lot or luck.'

ऋक् 8.

1 अस्याः चक्षसे = 'At her appearance, at the sight of her' i. e. when people see her. 'Before her glance.' Muir.

2 अपोच्छतु = 'Let her drive away.' Ushas is to put to fight those that *hate* and those that *harm* the worshippers.

3 कृणोति—The root कृ belongs in later Sanskrit to the eighth class, but we have it in Veda treated like a root of the 5th class. It is deserving of notice that the forms of this root are made up in Zend also after the mode of the fifth class. अकृणोत् in Zend is *Kĕrĕnaot*. It is also used as an ordinary root of the first conjugation but no form occurs in Rigveda to show it to be of the 8th class.

ऋक् 9.

1 भानु = 'Rays or light.' भानु in later Sanskrit means 'the sun and also 'his rays' as we have भानुभानुदलद्दम्भलोचनैः.

2 चन्द्रेण = 'Delightful.' It deserves notice that some of the words of the etymology of which we never dream when meeting with them in classical literature, are used in their primitive sense in the Veda e. g. आचरण, धाम, चरित्र &c.

3 दिविष्टिषु='In the dawns when sacrifices or prayers are to be offered.' Sâyaṇa's way of interpreting the composition of the word is fanciful. He explains it elsewhere as देवयजनकालेषु.

4 Notice the natural alliteration (वर्णावृत्तिरनुप्रासः) in this verse, how म् and ह् recur in a beautiful way.

ऋक् 10.

1 चित्रामघा='possessed of brilliant riches.' (Muir) चित्र generally means 'varied' or of various kinds.'

2 प्राणन जीवन—The use of these two words is surely to intensify the meaning of sole dependence. 'The breath, the life of the universe (depends) on you.'

3 सा नो &c.—There are two sentences in this second half of the Rik. The omission of the verb आयाहि is particularly charming as it is so very natural. The poet is so overpowered. 'To us, then in your great chairot.' The whole verse has altogether the appearance of brisk conversation.

ऋक् 11.

1 वस्व='Give.' Generally वन् means 'to beg' but the meaning we have attached to the word *suits better here. If Sâyana would have* taken the word here as he has done in VII. 23. 27. VIII. 60 14. and VII 17. 5. he would have been saved all his struggle in this place. In translating as we have done we have his own authority in the places referred to.

2 तेना वह सुकृतो—If we supply नः as an antecedent for ये in the next clause everything is all right. तेन='By means of that sacrificial food, which उषा is invoked to bestow in the first half. The sentence may then be translated 'You thereby bring the well doers (Gods) to the sacrifices of us, who as sacrificers praise you.' सुकृतः is generally an adjective used as a noun for the performers of sacrifice, but its use as an adjective to Gods is not unknown in Veda.

3 वह्निः='One who offers oblations, a Sacrificer.' This is a word almost like होता. It is applied to a human priest as well as to Agni, because अग्नि is supposed to be the होता of the Gods. In the same way अग्नि is वह्नि in as much as he carries the offerings given *by men to the Gods. From* वह्.

ऋक् 12.

1 सुवीर्यम्—It may be taken with वाजम् or independently as 'heroism' as another object to धाः which means धेहि='bestow.'

2 गोमत् अश्वावत्—should be taken independently as *distinct objects* to the verb धाः.

ऋक् 13.

2 रुशन्तः 'shining, brilliant.' *It is not necessary* here to understand the word as 'destroying the enemies' as Sâyana does.

2 अदृश्रत = 'Here they are seen.' In later Sanskrit दृश् would not take the Seventh Variety of the Aorist.

ऋक् 14.

1 ऊतये } = 'Protection and food.' Both these are derived from
अवसे } अव् and since they are used together, two different though allied meanings are attached to them.

2 नःस्तोमान् अभिगृणीहि = 'Commend our hymns, do honour to our hymns; cherish; recognise.' The recognition is not to be only verbal but substantial. It is to be by the bestowal of wealth and light. This mode of connecting the instrumentals with the verb seems better than that of Sâyaṇa who supplies उपलक्षि to connect them with उषस्.

2 मही—The word मही which is in classical Sanskrit a synonym of पृथ्वी 'the Earth' is generally used as an adjective meaning 'great, venerable' in the veda. It is indeed put down in the निघण्टु as one of the words for 'the Earth' but rarely used in the Veda as such. It means 'the Earth' in X. 77. 4.

4 ये चिद्धि—It is not obvious how ये should be connected. If we take चिद्धि like यच्चिद्धि as a compound conjunction meaning 'although' we shall have good sense. The poet may mean to say to Ushas 'Your munificence has been drawn upon by many already, still as your resources are exhaustless and inexhaustible you would confer wealth and other blessings on me.' It may mean 'whosoever.'

ऋक् 15.

1 अवृकम् = 'Free from robbers.' This seems to be a secondary meaning from wolf. In the postoral and agricultural life of the sages they might be afraid of wolves carrying away their cattle. So we may here understand both wolves and robbers. The latter though human are not less brutal.

ऋक् 16.

1 नःसमिमिक्ष्व = 'Deluge us with; unite us with; bestow upon us.' From मिह् = 'to shower.'

2 विश्वपेशसा = 'Of various kinds or forms.' इषा, द्युम्न and वाज 'food, fame and fortune.'

3 द्युम्नेन विश्वतुरा = 'With glory quickly spreading through the world' Sâyana renders it by 'all conquering' This form occurs only here. विश्वतुर = 'All subduing' occurs in VIII. 99 6. as an epithet of इन्द्र

सूक्त. I. 49.

ऋक् 1.

1 भद्रेभि —As we have to supply a noun we may supply anything, ways, horses favours &c.

ऋक् 2.

2 दिवश्चिद् &c. = 'From above the brilliant heavens.'

1 सुअवस (जन) = 'prosperous or offering good oblations'

2 तेन = तेन रथेन – 'Coming in that car.'

3 Note that अध्यस्था governs an accusative, according to अधिशीङ्स्थासां कर्म

ऋक् 3.

1 अर्जुनी—Is one of the sixteen names of उषस्

2 ऋतूँरनु—This word is like आचरणेषु, यामेषु in verses 3 and 4 of the last hymn. It is not here used in the sense of 'seasons' ते ऋतून् अनु = 'after your coming or arrival'

3 परि प्रारन् – 'Go about' This is a beautiful Mantra describing how every one is glad at day break and moves about.

4 द्विपच्चतुष्पद् —The formation of such compounds as these is a linguistic phenomenon pointing to the affinity of the sanskrit language with Latin and Greek. L. Bipes, Quadrupes Gr. Tetrapous The Lation words are the originals of the English Biped and Quadruped and the Greek is very near to our word चतुष्पद् and generally speaking Greek is much nearer to sanskrit than Latin Still both Greek and Latin belong to the same stock as Sanskrit and Zend. The order of languages in point of affinity is in harmony with distance from India of countries where they were spoken, thus, Sanskrit Zend, Greek and Latin.

ऋक् 4.

विश्वमाभासि रोचन—रोचन here is proleptic. त्वमाभासि विश्वं रोचनं कुरुषे भवति वा 'you light the world into radiance.'

सूक्त. I. 116.

ऋक् 1.

1 बर्हिरिव प्रवृञ्जे—Sâyana seems to say that प्रवृञ्जे is Vedic for प्रवृञ्जे.

But it is first person singular and so there is no occasion for the सूत्र of Pânini लोपस्त आत्मनेपदेषु. It has for its nominative some one understood. *As some one cuts up the* दर्भs *and makes them into a* a seat, so says the poet, he would compose his hymns. The simile is difficult to understand in these days, but must be quite natural and unforced with the ऋषिs of the Veda. We know them inviting the gods to take their seats on the दर्भs meaning propably *mats of that grass*. One has to be careful in making these mats; in the *same* way a composer of hymns has to weigh his words before they are made into hymns. *Altogether we need not wonder* at the frequency of this simile in the Veda. Again we have often सुवृक्ति meaning 'prayer.' It means 'a well turned or well made hymn.'

2 स्तोमान् इयर्मि अभ्रियेव वातः—It is better to follow सायण in the explanation of this clause and translate 'as the wind sends forth the waters of the cloud, so *do* I send *forth* my songs of praise.'

अभ्रिय no doubt means 'thunder' as suggested in the वेदार्थयत्न, but it would not suit the context here as we always see chances of rains disappearing as the wind blows away from us Again the flow of a speech can be compared with the shower. On the whole we see no reason to differ from सायण..

3 The second half of the verse is said to refer to a tradition of a self-choice *marriage of* कमद्यु *with a* devotee of अश्विन्s, named विमद. विमद has to fight against *his competitors* who would not allow him to carry her away quietly. विमद found it hard to hold his own and the अश्विन्s interfered, put down the enemies and conveyed the bride safely in their chariot to विमद. There must be, no doubt, some fight for the bride, but whether it was a signal of a self-choice marriage or a *mere unprovoked robbery* on the part of विमद is not as clear as one would wish it to be. We have passages in the Veda to show that विमद wanted to play the part of रावण of लंका, or Paris of Troy. युवं शचिभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् । (I, 117, 20,) युवं रथेन विमदाय शुन्ध्युवं न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषणाम् (X, 39, 7.) It undoubtedly jars *on* our sense to accuse a Vedic deity of having helped in this heinous offence. One can easily unedrstand how सायण translates योष by कुमारी and says that कमद्यु or शुन्ध्यु *was* पुरुमित्र's *daughter who took* to husband विमद in a self-choice marriage. The stages of the history of the institution of marriage are many and the first has been by competent historains said to be *forcibly* carrying away a bride. At *such* un early period women were treated as common objects of

booty and the old law 'Might is right' prevailed. It might be possible here that both पुरुमित्र and विमद attempted to take कमद्यु and पुरुमित्र got the upper hand and would never have lost the bride if it had not been for the more potent interference of the अश्विन्s.

4 सेनाजुवा = 'Outstripping an army' evidently of the enemies वेदा-र्थयत्न suggests that सेना should be taken to mean 'an arrow' and quotes in support European scholars, without, however citing any authority either of a dictionary or of an akin word from the allied languages, so as to bring the weight of philology, if not of lexicography in favour of the suggested meaning In the present state of matters mere analogy of मनोजवा cannot be accepted as convincing.

5 अर्भकाय— अर्भक generally means a 'child' and it is the way of सायण to render such words as अर्भक, शिशु as हृद्य, वात्सल्य, meaning, of course, 'favourite.'

ऋक् 2.

1 पत्म and हेम are nouns from roots पत् and हि like कर्म and वर्म from कृ and वृ.

2 शाशदाना—is Vedic for शाशद्यमाना as यास्क explains it, 'harming or injuring.'

3 रासभ—It is amusing to note that रासभ 'a donkey' is yoked to the chariot of अश्विन्s. We have elsewhere horses also yoked to the chariot of अश्विन्s. Again the very name अश्विन् indicates that they were fond of horses and were good riders. It is plain in (1, 34, 9) कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः, that a donkey was yoked to अश्विन्s' chariot, but the evidence of the name of the deity and other passages is against the theory that a donkey was the favourite animal of अश्विन्s as in later mythology we have the mouse of Ganapati, the peacock of Saraswati &c. One almost likes to interpret the word रासभ in the ऋग्वेद in some such way as to make it an epithet of a horse, but the way is not clear and the weight of later authority to say that the अश्विन्s used a donkey has become very crushing. We have subsequently tales of the races of Indra and अश्विन्s in which the अश्विन्s carry off the prize in a car drawn by asses.

4 यमस्य प्रधने आजौ—In the absence of better light, it is safe to follow सायण and understand with him that wherever slaughter was going on it was *gala day* for यम. प्रधने is an adjective to आजौ meaning 'full of booty, rich in booty.' धन *from* हन् *'to kill,'* means 'wealth got by destroying the enemy.'

ऋक् 3.

1 ससृवान्—Perfect participle in the sense of the present participle.

2 आत्मन्वतीभि.—'Their own' as सायण prefers it to the alternative meaning 'strong' which he himself proposes.

3 This exploit of अश्विनs shows us that the ऋषिs of the Veda were not opposed to taking to the sea. It seems that there were fighting ships, and sea fights were not uncommon. This reads an *instructive lesson to those, happily diminishing in number, that* are opposed to travelling by sea.

ऋक् 4.

1 पतङ्गै:—सायण seems to take it with रथै:. It is better to take it to mean ships swift-sailling like birds. This is an example of रूपकातिशयोक्ति. See Note VII, 77.

पारे त्रिभि: रथै: &c—Bhujyu was taken to the dry shore in ships, and beyond that he was taken to the house of his father in a hundred-wheeled chariot with six horses.

ऋक् 5.

1 तदवीरयेथाम्—वीरय is a nominal verb meaning 'to exploit, to do heroic deeds.' तत् is correlative to यत् in the next half. The negative adjectives going with 'the sea' describe the difficulty of the situation. 'So did you exploit in the sea having no bottom, affording no shelter, presenting nothing to grasp (for support)'

2 अरित्र='Oar' is a word formed like चरित्र='foot' As चरित्र helps a man to go from one place to another so does अरित्र help a boat. चर=to walk and ऋ=to go.

ऋक् 6.

1 अघाश्व='who had miserable horses or who had no good horses.' This word occurs only here. It may also be a proper name.

सदं दात्र &c,—The tradition here referred to is As'vins' bestowing an excellent charger on Pedu their devotee. Pedu had a bad horse and continually met with defeat in all his battles. Now, the horse given by As'vins always brought him success, so much so, that the munificence of the twin gods came to be highly praised and the gift horse earned a good name and is always honoured with praises at all times.

ऋक् 7.

1 पज्रिय=Descendant of पज्र—आंगिरस

2 कारोतर—This is the only place where it occurs. सायण's mean-

ing of a wicker pot with a leather-lining outside is perfectly applicable.

3 सुरायाः—This hateful drink is mentioned in Veda two or three times more and the Vedic Ṛishis were aware of its mischief. See verse 6 of our No. 22.

सूक्त 8.

1 अत्रि—This is a name mentioned very often in the Veda and one of the ten books (V) belongs to the Ṛishis of this family. अत्रि is relieved from a variety of dangerous situations. One of these is described here. His friends and relatives had given him up for lost when Atri was thrown into burning fire which As'wins quenched by means of snow fall or icecold water as Sâyana has it.

2 स्वस्ति = 'Safely.' This is an adverb to उन्निन्युः सर्वगणं = 'all the relatives and friends of Atri;' this is one of the two accusatives of the verb, the other being अत्रिम्.

3 अधत्त—It is to be noted that both दा and धा are used in the sense of 'to give' in the Veda. Sometimes we have the locative with धा as अस्मासु धेहि, but here we have regular dative (अस्मै).

This exploit of अश्विन् is as noted in the वेदार्थयत्न, attributed to अग्नि in I, 51, 3. Such instances of the functions of one deity ascribed to others are not uncommon in the Veda. We have some works of Indra set down as performed by वरुण also. All this is, however, the result of the perdominating devotion of the poet for the time being. When the poet praises Indra he magnifies him to the skies. The same poet describes वरुण in the same style of panegyric. Muir says, "This is in accordance with the practice of the Indian poets to exaggerate the attributes of the particular deity who happens at the moment to be the object of celebration." One would, however, observe that not only the Indian poets, but poets, in general, who are nothing if they are not the slaves of inspiration, are sinners in this way everywhere.

सूक्त 9.

1 क्षरन्नापो न पायनाय राये &c. = 'The waters trickled down for the drinking of thirsty गोतम which was to him a thousand-fold wealth.' न is not taken by सायण in its usual sense of इव, because it must then come after the noun with which comparison is made. The rule is as यास्क gives it उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते। The meaning we have given, is that of a रूपक and not of an उपमा. The difference between this and the usual रूपक is only that there is no compound.

Instead of saying सुखकमले आनंदयति if one says सुखं कमले आनंदयति । we should have a प्रयोग like the present; or मदनेनाग्निना (मदनाग्निना) दहते. Compare कृपया सुधया सिंच दृशे मां तापमूर्छितं (रसगंगाधर p. 241.) न may then either be taken as a conjunction meaning 'and' as सायण takes it; or it may be looked upon as an expletive word. सायण takes राये सहस्राय to mean as 'and for thousand-fold wealth' as co-ordinate to पायनाय although there is no च after सहस्राय.

न which we have after आप: joins the three sentences 'The अश्विनs moved the well from its place', they made it with bottom upwards and opening downwards', and 'the waters trickled down.' Another way still may be proposed to interpret the sentence and that is by taking न in its usual negative sense; and translating 'The waters dropped down not for making thirsty गोतम drink, but (to give) thousand-fold wealth.' This is in keeping with ordinary usage. When in danger of an impending drought we are blessed with rainfall, it is common to say 'it is not rain that is falling but it is gold.'

ऋक् 10.

1 जुजुरुषः = Infirm.' Perfect participle from जृ 'to grow old.'

2 वव्रि = 'Old age,' from वृ 'to cover' as सायण explains covering or affecting a man's body from top to toe.'

3 द्रापि = 'Cloth' cf. L. drap. सायण translates it by 'armour.'

4 जहित Past participle from perfect base of हा 'to abandon.' च्यवान was given up by his friends and relatives. कनीनाम्—Vedic for कन्यानाम् The plural deserves notice. It is argued from this and similar passages that the institution of polygamy was not looked upon as objectionable in the Vedic days; cf. VII, 18, 2. राजेव हि जनिभिः क्षेष्येव ।

ऋक् 11.

1 वरूथम् = 'Act of protection.' सायण translates it 'choice; one that is to be chosen or wished for.'

2 निधिमिवापगूळ्हम्—'One that was concealed like wealth buried.' The enemies of वंदन are said to have thrown him into a pit in a retired place; and this act of theirs is compared to the burying of treasures. Note that ळ्ह here is for ढ as we have always ळ for ड in Veda so ढ = ड् + ह = ळ् + ह = ळ्ह.

3 विद्वांसा—This is an epithet appropriate to gods as they are expected to know what is hidden from man.

ऋक् 12.

1 The tradition alluded to here and noticed by the commenta-

reader would like to construe चरित्रम् with खेलस्य and translate "the leg of खेल like the wing of a bird was cut off in battle at night" But we have followed सायण because the tradition runs that विश्पला's leg was cut off and विश्पला was a female relative of खेल whose priest was अगस्त्य Besides we have युवं शचीभि विश्पलामेतं इत्य (X,39, 8) and the same service of अश्विन्‌s to विश्पला herself is mentioned in I, 112, 10 and with this tradition the construction of the second half of this verse in natural.

2 विश्पलायै धने हिते सर्तवे—*The iron leg was substituted that* विश्पला may move again to acquire booty The word धन which now means wealth in general must originally have meant booty or wealth acquired by killing the foe. The ध of धने might well be substituted by ह in हन which would be a verbal noun from हन् 'to kill.' The locative धने is here what is called निमित्तसप्तमी as चर्मणि हन्ति द्वीपिनम् meanig 'for skin,' so here 'to move for wealth'

3 परितक्म्या = *'Night' The time of* अश्विन्‌s' *appearance is, as we* have already said after midnight and before dawn. It is also believed to mean 'bustle.'

This verse deserves notice because it tells us of the development of the science of medicine, so far as fractures are concerned.

ऋक् 16

1 चक्षदानम् is a perfect participle of क्षद् 'to cut into pieces' ऋज्राश्व the son of a kind named वृषागिर् gave hundered (hundered and one as we have it in I, 177, 18) sheep to be eaten up by a she-wolf and the father in the genuine spirit of the Roman Brutus visited the offence of his own son with the severe punishment of blind ness. The अश्विन् restored the visual power to the eyes सायण tells us that the she-wolf was अश्विन्‌s' donkey in disguise, and hence the interference of the gods

2 अनर्वन् = 'Which had lost their power of seeing' This is how सायण renders it. 'Irresistable' (वेदार्थयत्न). Or it may be an adverb meaning 'for good' 'never to be lost.'

ऋक् 17.

1 विश्वेदेवा अन्वमन्यन्त हृद्भि = 'All the gods allowed it heartily' The tradition here is that all the gods entered into a competitive race for the hand of सूर्या The race being won by अश्विन्‌s the gods yielded

2 समचेथे = 'You two were united with'

3 आ कार्ष्मेवातिष्ठद् अर्वता जयन्ती = Being won by means of the horse reaching the goal, as it were, she mounted the chariot' This is how सायण takes the sentence, वेदार्थयत्न translates 'she mounted your chariot

this case the translation would be 'the chariot associated with wealth or having wealth on it carried you.'

4 शिशुमार='Crocodile.' A bull and a crocodile were yoked to the chariot; this fact shows as सायण suggests the influence for good of अश्विनृ. Though naturally antipathetic, these two served the gods with one accord forgetting their enmity altogether.

ऋक् 19.

1 जन्हावी is तद्धित from जन्हु='Posterity or descendants of जन्हु.'

2 त्रारित्रिरहो भाग दधनीम्='Having, three times a day, oblation to offer.' The sacrificial day has three सवनs—periods of sacrifice —morning, midday, and evening,—प्रातः, माध्यंदिन and सायं सवनs.

ऋक् 20.

1 विभिन्दुना='Penetrating, making its way through all places.' This epithet is intended to shew that the course of अश्विनृs' chariot was irresistible. Even in later Sanskrit we have a similar adjective qualifying a chariot *e. g.* अप्रतिहतगतिः

2 पर्वतान्—सायण and वेदार्थयत्न join in translating this word by mountains.' पर्वत and many other words now meaning 'mountain' are given in the निघंटु as synonyms of मेघ. This meanidg of clouds may be taken here also; because there is nothing strange in saying that the अश्विनृ passed through the skyey regions.

3 The words अजर and निर्जर for gods are well known. The same idea occurs in the Veda with regard to a variety of gods.

ऋक् 21.

1 एकस्या वस्तोः &c.—The first half mentions one devotee and the second mentions another. Notwithstanding the fact that these names occurs twice or thrice elsewhere they are not more than mere names to us. एकस्या वस्तोः is genitive in the sense of locative. रणाय should be taken as a regular noun meaning 'battle field.' सहस्रा is Accus. plural of सहस्र. It is governed by सनये which is Dat. used infinitively. Translate:—'O As'vins, one day you saved Vas'a for the battle-field so that he may gain thousands.

2 पृथुश्रवसः—सायण proposes two meanings, the first as an adjective to अराती meaning 'of great note;' the second—the name of a king born of an unmarried woman. The first meaning, if accepted, would enhance the glory of अश्विनृs' exploits as in that case it would shew that they had to fight with no common enemies. A slight face though it is, may be explained by this meaning of पृथुश्रवस. It will tell us why अश्विनृs are calling in the aid of Indra.

सूक्त 22.

1 आर्चत्क like रापत्र is रक्षित from ऋचत्क.

2 वा:—'Water,' अश्विन् made the water of a well rise to the surface so that thirsty शर might drink it.

3 शचीभि:—'Through your rites.' Indra is called शचीपति in the Veda. This word is properly explained as शचीनाम् कर्मणाम् पालक: protector of the rites. This epithet of Indra has given rise to a number of traditions in later mythology. He is made the husband of शची. This may be the help of the god to men, personified as his consort.

4 जसुरि:—'Exhausted' from जस् 'to weary, to harm, to kill.' This adjective explains why the milk was required. शयु got the milk and thus exhaustion probably disappeared. How homely and natural is this praise of the gods.

5 पिप्युषीम्—This is another exploit of अश्विन्. The cow of his devotee शयु was barren and अश्विन् cured it of barrenness lit.—filled her with milk. This exploit shows that अश्विन् knew not only the science of human medicine, but also were skilled in the veterinary portion of the healing art.

सूक्त 23.

1 कृष्ण, विश्वक, विष्णापु.—These three names occur in this मन्त्र, but we do not know what the family did. In the same way the proper names that occur in the Veda hardly give us any very connected interesting historical information. ऋषिs are mentioned and kings too in numbers only as recipients of favours from gods. In VIII, 86, 3 विष्णापु who is mentioned here in our मन्त्र as a child disappearing is represented as having himself received the favours of अश्विन्. That hymn is said to be addressed to the अश्विन् by विश्वक.

2 पशु न नष्टं—This simile seems natural and appropriate. As a young calf strays away and is not to found, just so a child not properly watched, especially, if it is active, soon gets out of sight and causes by its disappearance an amount of anxiety which every one who has young sons, daughters, brothers, or sisters must have experienced. The joy too is commensurate when the missing child is found. Altogether this मन्त्र is so simple and natural that it bespeaks of the guileless devotion of our ancestors of Vedic days. The usual saying among us 'पोर आणि ढोर' rises to our mind when reading the simile in the present verse.

सूक्त 24.

1 प्रतप्त—'Burning within.' सायण says the उपमान is here dropped.

He was lying there helpless wet and cold outside, but burning within with distress. Altogether प्रवृक्त means 'harassed at heart, chagrined.'

2 The state of रेभ here described is not uncommon. Cases often are reported of persons beaten and wounded and cast into a tank or well supposing them to be dead. The period of ten nights and nine days for which रेभ is said to have remained in water is unusual.

ऋक् 25.

1 अस्य पतिः—अस्य has for its antecedents the havings or possessions of the ऋषि. This is an instance of a pronoun without an expressed antecedent. The antecedent is as it is termed बुद्धिस्थ. This is very easy to understand, because we must suppose the ऋषि while offering up his prayers sitting, standing or kneeling in the midst of his own house and even very near his farm. It is therefore natural for him to refer to all these by the collective genitive अस्य at the end of his prayer, "May I be the lord of all this!"

2 उत पश्यन् &c.—The poet here prays that he may enter the last stage of his life in full vigour and health with the use of his eyes and other senses unimpaired and enjoying long life.

3 The simile अस्तमिवेद् deserves notice and we believe, is very well explained by our commentator. We *enter* the various stages of life and this very metaphor is likely to suggest entrance into a house or the parts of a house. So many stages of life may well be compared to as many gates through which a man has to pass. In the same way our poet here says that he may enter old age as he would enter the very house in which he dwells,—with the same gladness of heart and with the same expectation of pleasure that a man feels when going back from his business outside to his happy home.

We have in this hymn the various exploits of अश्विनs. Whether they are real events in which human beings were concerned or only allegorical descriptions of physical events is more than one can definitely say; but the very variety and number of these traditions make it unlikely that all these should be merely physical occurences described as human concerns. The deliverances of रेभ, वन्दन, परावृज, भुज्यु, च्यवन and others are explained, as *Muir tells us* by many European scholars as referring to certain physical phenomena with which the अश्विनs are supposed by these eminent scholars to be associated. To us it seems that it is what we may call a Yaskomania.

The नैरुक्त, the most prominent representative of which school we have in यास्क, have this method of putting cosmical interpretations on the hymns of वेद and the method suits very well, and no doubt affords excellent explantions in the case of many सूक्त But it is, if one is allowed to say, sheer madness to push it too far. यास्क himself has indulged in this amusing mode of interpretation a little too far, and some European scholars are greater sinners in the same way. When we have *so many* and *so* varied accounts of *favours* and deliverances as in the present hymn, one feels it impossible to put cosmical interpretations without being driven to put forced and unnatural constructions on the simple utterances of the Vedic poets. Altogether the cosmical interpretations, given in *season* and *out of season, do immense credit to the ingenuity of* their authors. Beyond this we are not prepared to say anything.

सूक्त 1–184.

ऋक् *1.*

1 अपरम्—Is used adverbially in the sense of 'next day.'

2 दिवो नपाता = 'Sons of heaven.' *The alternative meaning propos*ed by सायण need not be taken, because we have this epithet occurr*ing often, not less than eight times* it the Veds, and we know नपात् means 'a son' as in तनूनपात्, अपां नपात्, सहसो नपात् *&c. Nepos* in L and नप्तृ in later Sans. mean Grandson.' *Nepos* also means 'nephew.'

सुदास्तराय—*This is* explained by our *commentator without* any reference to the comparative affix तर as 'very liberal,' and indeed it is not unusual to do so, but we think wherever we have these terminations तर and तम after nouns and adjectives, it is better to interpret them as *involving a comparison*. The name of a person that has become very famous is often used as a common noun indicative of the superior degree of the quality belonging to him. Thus we have 'Shakespeare' used in the sense of 'the best dramatist.' Even in the Veda we have such words *as* इन्द्रतम, मरुत्तम, वृत्रतर *&c. So* we may here take सुदास्तराय to mean 'in the interest of *one* who is *more than or superior to* सुदास् *the famous* यजमान of वसिष्ठ and the favourite of इन्द्र.'

ऋक् 2.

1 अस्मे—Is a form of अस्मद् which has the meaning of all cases as यास्क notices it in VI 2, 3. (1) अस्मे ते बन्धुः (2) अस्मे यात नासत्या सजोषाः, (3) अस्मे समानेभि वृषभ पौंस्येभिः, (4) अस्मे मघन्धि मघवन्नजीपन्, (5) अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोत्, (6) ऊर्वं इव पप्रथे कामोस्मे, (7) अस्मे धत्त वसवोवसूनि.

2 पणि—Is one of the names of the aboriginal races with whom the Âryâs had to contend in their progress

3 अच्छोक्तिभिर्मतीनाम्—सायण takes मतीनाम् as objective to श्रुतम् and supplies अर्चिता after अच्छोक्तिभि in order to go with मति='prayers' Thus the clause means 'hear (of) our praises full of grateful utterances' वेदार्थयत्न connects मतीनामच्छोक्तिभि with एष्टा translating 'Brought hitherwards by the address of hymns.'

4 एष्टा—Is for एष्टारौ Again it is not clear how वेदार्थयत्न translates it by आनीतौ सायण who takes it as an independent adjective seems to be correct He translates अन्वेष्टारौ 'seeking looking for' Gods are in Veda, said to be anxious for सोम and for praises, so here we may suppose अश्विनौ to be either after सोम or hymns This word occurs only here,

5 निचेतारा—It is better to take कर्णै with this word and translate *Listening with ears*' निचेतारौ literally means 'observing or taking cognizance' *सायण connects* कर्ण with श्रुतम् This is surely an unnecessary दूरान्वय He gives a very queer meaning to निचेतारौ because नि is arbitrarily taken to be used for सम् and निचेतारौ is meant for संचेतारौ *who store hymns that are received* In VII 67, 2 निचेतार is an epithet of Maruts and there Sâyana explains it as मृगयितारः = 'seeking' but Prof Max Muller translates by 'finding out' This last also will do here निचेतार occurs only once more X, 61, 27 where Sâyana takes it to mean 'selecting'

सूक्त 3.

1 पूषन्—This word is here explained by सायण to mean अश्विनौ on the strength that they are sometimes identified with the sun and the moon They may however, without refernce to any such supposition by simply literally translated as पोषकौ='nourishing'

2 इषुकृतेव देवौ—May be taken as predicate after नासत्या meaning *Gods turned into arrows*' वहतु may be infinitive of purpose The whole may be translated thus —In order to carry off सूर्यां the nourishing अश्विनौ were, as it were 'gods turned into arrows'

इषुकृता='Turned into arrow,' of course, means '*become swift and straight-going like an arrow*'

3 श्रिये—Ought to cause no difficulty because सूर्यां the wife was to be taken away in order to bring grace and happiness to the home of अश्विनौ

4 वग्नुहा= Praises' ऋतुजाता='Composed at the time of rites' Your praises are sung at the time of rites connected with a sacrifice to

great वरुण as in the former ages.' This is how सायण translates. वेदार्थयत्न translates "Your high steeds born in the firmament galloped with the ancient teams of great वरुण." We have अपस् in the sense of 'rites or religious work.' The word is akin to L. Opus = 'work.' ककुह is explained by सायण as 'high' in III. 54, 6; V. 73, 7.

सूक्त 4.

1 मान्यस्य कारो = One is at first sight inclined to take मान्य as a common adjective meaning 'respectable' as our commentator has done. But having regard to the fact that all the occurrences of the word are in the first मण्डल and in the hymns from 165 to 184, one is inclined to bestow more thought upon the point. It seems that मान्य might be one of the names of अगस्त्य as it occurs in the twenty-third अनुवाक five times which is set down as अगस्त्य's.

2 अनुमदन्ति = 'The people rejoice at the prospect of strength'; or the verb may be taken in the causal sense as 'they please or exhilarate you to secure strength'.

सूक्त 5.

1 मानेभिः—The same remark that is made above regarding मान्य applies to this word. मानेभिः must mean all the relatives of मान्य or all the members of the family which may be known as मान each of whom may be called मान or मान्य. With regard to this word मान it must be noted that it occurs in four other places, but the meaning there is distinctly 'a measure,' 'a measure rod,' or 'creation' परिमाण, मानदण्ड or निर्माण.

2 सुवृक्ति—Is here an adverb meaning 'in such a way as to give the whole hymn a good turn.' 'Efficaciously' (Muir).

3 तनयाय त्मने = 'For self and progeny.' This expression is an indication of the fact that the whole family is present when the hymns are sung in honour of deities, and prayers offered to them. One man probably the eldest or the cleverest composes verses on the spot or recites those which are heir-looms in the family and he does all this in behalf of all the members of his family. It is therefore that we find, at the end of many hymns, this invoking of blessing on self and relatives.

4 The word अकारि deserves notice. The poet here says that he has *composed* this hymn which throws a light on the general supposition that the ऋषि's are not the *composers* but *seers* of the hymns. We have also मन्त्रकृतामृषीणाम् in later literature. The word कारु like

the word *poet* comes from a root which means 'to make.' This also is an indication in the same direction Muir in his Sanskrit texts Vol III. has accumulated all such passages as prove the composition of Vedic hymns by the ऋषिs

5 अगस्त्ये मदन्ता = Taking interest in अगस्त्य ' or accepting the common meaning of मद् 'to enjoy oneself, to be exhilarated, we may have a लक्षणा on अगस्त्य, and take it to mean अगस्त्यगृहे

ऋक् 6

1 अस्य तमस पारम्— तमस् may here mean 'darkness of the night' as we have in I 92 6 a hymn to उषस् or it may mean figuratively difficulty as सायण takes it Both these would be natural interpretations सायण in VII. 73 explains this as तमसोऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवत संसारदुःखस्य To take तमस् to mean संसार or 'the wordly life which is illusion caused by तमस् one of the threeगुणs (सत्व रजस् and तमस्) of प्रकृति is to unnecessarily involve the simple Vedic facts into a vortex of philosophical technicalities Sâyanâ s alternative explanation of 'ignorance of sacrificial matters is better

2 पथिभिर्देवयानै = By ways taken by the Gods Prof Tilak s explanation of देवयान and पितृयान and देवलोक and पितृलोक He shows that the उत्तरायण = 'Sun's *course to the North* was called देवयान in remote Vedic ages When the Sun goes to the North he is with the Gods when to the south he is with the Fathers See ch II Orion

जीरदानु—सायण explains this at the end of his gloss on I 165, 15 as जयशीलदानम् = 'Gift of favour bringing victory The quarter विद्यामेष वृजनं जीरदानुम् is *common to the including verses of many* (twenty one) hymns in the twenty third and twenty fourth अनुवाक of the first मण्डल we have a parallel to this in वसिष्ठ's यूय पात स्वस्तिभि सदा न The word जीरदानु occurs in verious forms elsewhere and सायण renders it as a बहुव्रीहि compound meaning *'of quick gifts one who bestows favours readily'* It is used as an epithet to various deities In the same way we may take the word to mean a god who would bestow favours readily वैयाकरण takes this to mean a 'son.'

सूक्त II 23

ऋक् 1

1 उपमश्रवस्तम = 'The best among those of excellent renown'

2 ज्येष्ठराजं = 'The king of the greatest.'

3 ब्रह्मणस्पति = 'The lord of prayers.' ब्रह्मन् neuter is a very common word in the Veda and means 'a prayer or 'a rite.' The poets of the

Veda have got an अभिमानिदेवता or presiding deity for everything that they saw or thought of, We know that Indra is a God, the chief of all, the deity that controls the phenomena of rain and light, अग्नि the presiding deity of fire, मित्र of day, वरुण of night, उषस् of the dawn, अश्विनs of the close of the night, सविता of the sun, मरुत्s of the storms and many others In the same way we have here ब्रह्मणस्पति the deity *of the prayers offered by Rishis He is supposed to be the protector* of these hymns and secure the result wished for by the offerers of them It is maintained by European scholars, by Roth in particular, that this god is a later introduction, as the conception of ब्रह्मणस्पति points out a transition in the thought of Rishis first they con ceived deities for the physical powers and the idea of having deities to preside over moral and mental things, comes later on They are *inclined to think that all the gods* whose names *end in* पति as वाचस्पति वास्तोष्पति &c are more recent.

4 गणपति—Of course does not mean our modern Elephant-god who is looked upon as the dispeller of all difficulties and invoked at the beginning of every ceremoney There are various groups of gods, one of which is known as the मरुद्गण or the मरुद्s So there must be some groups supposed, of which ब्रह्मणस्पति must be understood to be the lord If गणानां may be taken to *mean* स्तोत्रगणाना *then* गणपति would *only* be another name like ब्रह्मणस्पति वे० य० translates गणपति by ' *The master of the troops* Commander of hosts —Muir गणाना गणपतिं ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते are similar expressions where we perceive a repetition of the words, which is more colloquial than necessary we say in Marathi गाईचें गोमूत्र, सेनेचा सेनाधिपति, गुराचा गुराखी &c

ऋक् 2.

1 One of the functions attributed to ब्रह्मणस्पति which name some times assumes the form of बृहस्पति, is like अग्नि to take the oblations to the gods therefore it is said here that gods get their sacrificial share from you

2 असुर—*This is an epithet which is often applied to Indra* It means the slayer of असुरs' or simply 'mighty, strong ' बृहस्पति is some times described as performing some of the exploits which are gene rally attributed to Indra Such as killing of वृत्र, of वल and letting loose the calves confined by the demons

ऋक् 3

1 अमित्रदम्भन = 'Destroyers of enemies' —'chastiser of foes '

2 गोत्रभिद् – 'Breaker of clouds' 'Cow pen-cleaving ' (Muir)

3 स्वर्विद्=‘Heaven-reaching.’ सायण who could not forget his own *idea of heaven* and absolution translates it by *giving heaven*.

ऋक् 4.

1 दाशात्—Vedic subjunctive. It means ‘who would give or offer oblation, poverty (अंहु) would not overcome him.’

2 ब्रह्मद्विषः=‘The haters of the rites.’ We have already seen that the Aryans often had to maintain their own against the uncivilized races. They were opposed to the sacrificial rites of the Aryans. They are described by the Aryans as अयज्वन्, अव्रतान् and so on.

3 मन्युमी:=‘Destroyer of wrath,’ or ‘one that puts down the bad feelings, the passions’ सुनीतिभिर्नयसि and मन्युमी: as qualifying ब्रह्मणस्पति show the deity to be a moral guide of the devotees as the other clauses and epithets point him out to be their protector from various dangers.

ऋक् 5.

1 निबाधसे—From the ablative असात् one *is inclined to take this* word *in the sense of* ‘drive’ as the रे० पु० has done. But the meaning is unusual. The sense is that of harming the enemies out *i. e.* chastising them so that they should go away.

2 द्वयाविनः—Is a word like मायाविन् ‘having double dealing’ as सायण properly explains it.

ऋक् 6.

1 पथिकृत्=‘*Pilot*.’ ‘Showing *the way*,’ *literally* ‘making *the way*’ (for us worshippers).

2 विचक्षण—Which is now used very *commonly* in Marathi *for a* clever *observant man*—*here means* possibly *the same thing*. सायण explains it by सर्वज्ञ which is more appropriate in the case of a god.

3 दुरो दधे=‘Bears grudge or practises fraud.’

4 सक्षतु=‘Let it destroy him.’

5 हरस्वती ‘Impetuous or precipitate’ It means literally—‘taking one to headlong ruin.’ Here with सक्षतु it means lit.—‘May his own evil intentions take him to headlong ruin.’ This prayer of the worshipper is certainly nobler than the devotees of other deities who ask the deities to *kill* their enemies.

6 दुच्छुना—Sâyaṇ explains it here as ‘wickedness’ and this meaning suits very well. The word occurs as an adjective in our No. 5. 21 where ‘wicked’ is the meaning given. It cannot be correctly derived. Sâyaṇa says दुष्टं सुखं यासां ताः दुच्छुनाः In I. 189, 5 दुच्छुनायै occurs

where Sāyana takes it to mean 'an enemy' It always occurs in the feminine gender, so we cannot suppose दुच्छुन to be a form of it though in the Padapātha दुच्छुनायसे and दुच्छुनायते are separated as दुच्छुन-यसे,-यते

ऋक् 7.

1 अराधीवा—'Assailant,' *or it may mean 'not giving or offering oblations,' from रा 'to give'*

2 इन—See note ऋक् 15 सूक्त I 48

ऋक् 8

1 तनूनाम्—तनु in Veda means आत्मन् Here it may also mean descendants as they come from तनु

2 अवस्पर्त —This occurs here alone अवस्पृत् is a verbal form that throws light on the word The Verb अवस्पृ also does not occur more than once in VI 43 4 अस्मिन्नस्मे अवस्पृत् It means to protect,' So अवस्पर्त must mean 'protector'

3 दुरेवा—एव='Course of conduct' दुरेव= one whose conduct is wicked, malicious'

4 उत्तर सुम्न='Higher happiness' उत्तर is comparative and our common word उत्तम is superlative of उद् which means ऊर्ध्व

5 उत्तशान्—The root नश् in Veda means 'to reach to pervade, in fact it does not differ in meaning from अश् to pervade This नश् is conjugated as a root of the 1st class, whereas our classical नश् 'to *perish' is a root of the fourth conjugation*

ऋक् 9

1 सुवृधा= Furtherer This is instrumental of the verbal noun सुवृध्

2 त्वया सुवृधा='With you as the promoter of our good interest' like *त्वया युजा ='with you as our associate*

3 अनग्नस ='Impious,' 'not performing any rites' ग्नस् means form and अनग्नस् would mean deformed or 'of ugly form This is how यास्क seems to explain this word and we have Āryās calling all sorts of bad names to be aborigines, their enemies This meaning is not improbable

ऋक् 10

1 पप्रिणा and ससिना= Generous, one who satisfies munificent पप्रि and सस्नि from the reduplicated forms of पृ and स्ना like जग्मि चक्रि and ददि in sense of one who has done that which is indicated by the root सस्नि would thus mean 'one who has bathed pure or clean

2 मा नो दुःशंस ईशत = 'May not the evil tongued rule over us.'

3 दुःशंस and सुशंस—are antithetical This is a very good example of antithesis.

4 वावृधीमहि = 'Prosper, flourish' or with वा supposed as an accusative it may mean 'we glorify you with hymns'

ऋक् 11.

1 अनानुद = 'Of unparalleled liberality' Lit.—'Who has no अनुद—an imitator or successor in charity' We have this idea here expressed in a compound, but this is often expanded into a separate prominent clause

2 दमिता = 'Discomfiting, subduing' Cf L domo

3 आहव—ह्वे with आ means 'to challenge' and Sâyana certainly derives आहव correctly from that root as in a battle challenges are given and accepted

4 उग्रस and वीडुहर्षिन् —Both of these are adjectives referring to an enemy However fierce or over-confident a foe may be' the God puts him down

ऋक् 12.

1 अदेवेन मनसा = 'With a devilish mind, ungodly of diabolical intentions'

2 शासाम् = 'the worshipper, the praiser' This word has been given two meanings by सायण The first is the best as the ungodly are always said to be opposed to the sacrificers and the praisers We are however obliged thus to connect शासा with शंस् If derived from शास् it may mean 'a ruler' शासां (amongst the rules)

ऋक् 13

1 विश्वा इर्यो &c = 'The Lord (बृहस्पति) rooted up or overthrew all the enemies desirous of harming as though they were chariots'

ऋक् 14

1 तपनी—This is the Vedic instrumental of तपनि 'a scorching weapon' 'a brand'

2 त्वा निदे दधिरे = 'Held you up to censure, spoke evil of you'

3 परिराप = परिरप—रप् is a verbal noun for 'a talker' परिवद् = 'to censure,' in the same way परिरप् also means 'to censure' परिरप् means revilers रप् and लप् are the same. The English word *Lip*, *Labial* are connected with लप् The Latin root *Loquor* is akin to लप् Another instance of Sanskrit labial changed into a guttural in Latin is पच् = 'to cook,' and L. *Coquo*

2 अङ्गिरस्—Which is a name applied even to *Agni* It has really no apparent propriety here Still there is no doubt that it refers to बृहस्पति

3 गोत्रम्=समूह = 'Herd of cows' The exploit which is commonly attributed to *Indra is ascribed* to बृहस्पति It *can* be explained *on no* other hypothesis than सत्यानामुत्तम मन्, the immediate deity addressed is all in all Indra is here at least mentioned as a helper, but we have cases of the same exploit attributed to other deities without the faintest allusion to Indra. The very words निरपामौब्जो अर्णव occur in I 56, 5 which is a hymn addressed to Indra who is said to have drunk Soma, killed Vritra and brought down an ocean of waters.

ऋक् 19

1 यन्ता = 'Restrainer,—'charioteer' We have seen that बृहस्पति is the presiding deity of prayers and so the excellence of a prayer may well depend upon his favour He may control the composer of a hymn and prevent him from saying unwelcome things

2 बोधि = 'Know' अस्य सूक्तस्य is an accusative to बोधि and at the same time possessive referring to यन्ता

3 तनय जिन्व = 'Make happy our posterity'

4 विश्वं तद्भद्रं &c = 'All is well that gods protect'

5 बृहद् = Great hymn' The word ब्रह्म which comes from the same root बृह 'to expand, grow' is also used in the sense of prayers बृहद्वदेम &c = 'May we say a great hymn in the sacrifice—we having heroic sons'

सूक्त. II 28

ऋक् 1.

1 स्वराज् = 'Self shining, shining not by reflected light.'

2 आदित्य = See hymn X, 72 and note thereon at the end

3 इदं कवे &c = 'This in honour of the intelligent self-shining Âditya, Varuna.' We have of course to supply 'hymn is' after 'this' This is a common elipsis in the Veda.

4 सन्ति = 'Existing' Sâyaṇa's explanation द्वितीयभावविकारमाह seems to refer to the following passage in Nirukta—षड्भावविकारा भवन्ति इति वार्ष्यायणि—जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते अपक्षीयते विनश्यति सत्व is then the second of these six stages विश्वानि संति—'all beings'

5 यजथाय —This word occurs several *times in* the Veda, but always in this dative form. We have seen that such dative forms are used as infinitives and this particular word is often used in the sense of

यज्यु as यजथाय देवान्. Sometimes it is used as regular dative in the sense of यज्ञाय, but this present is the only case where Sâyaṇa takes it to mean sacrificers and it suits the context well. मन्द्रो यजथाय = 'Agreeable to the sacrificers.' Taking the usual signification of the infinitive we may translate 'pleasing to worship' meaning of course the same thing.

6 वरुणस्य सुकीर्तिम् = 'Good fame.' This may be that which is obtained through the favour of Varuna. Sâyaṇa takes कीर्ति to mean 'praise or good words' spoken by Varuna to indicate that he is pleased with the worship. वे० यद्व follows Sâyana.

7 भूरेः—This word generally means 'much.' Here however it is used for a protector or a supporter. From the root भृ—we have भूर्णि in भूर्णये अनागाः in VII. 86 used in the same sense. वे० यद्व *understands* भूरि *in the sense of 'great'.*

ऋक् 2.

1 तव व्रते सुभगाः = 'Prosperous under your law.'

2 स्वाध्यो—This word is used both in the Sing. and Plur. and always paraphrased by Sâyaṇa almost in the same way, 'of deep devotion, devout.'

3 उपायन—This word which is used in later Sanskrit only in a secondary sense 'present' appears here in its first signification which is 'coming or appearing' as we have seen the words आचरण and याम in I. 48.

4 जरमाणा—From जृ 'to praise' as गृ 'to praise,' 'to pray.'

5 अग्नयो न—Rishis are compared with the अग्नि. Even now in common parlance among us there is talk of a Brâhmana like Agni, to denote the superior learning and penance of him.

ऋक् 3.

1 पुरुवीरस्य = 'Having many heroes at your command.' पुरुवीरस्य—is an adjective having reference to the ability of Varuna to bestow *heroic sons on the worshippers.*

2 अदब्धा = 'Irresistable,' lit. 'never defeated,' never checked.'

3 युज्याय नः अभिख्यम् = 'Pardon us and make friends with us.' युज्यं = *'Friendship'*

ऋक् 4.

1 सिन्धवो वरुणस्य ऋतम् यन्ति—It is better to construe thus: 'They go the straight way chalked out by Varuna for them.' सिन्धु 'the rivers' may be supplied as an object to असृजत् in the previous sentence.

2 न श्राम्यन्ति = 'Are not fatigued and do not come to rest.'

3 न विमुचन्ति = 'Do not leave off in the middle.'

4 वयो न पप्तु = 'like birds they get down to the ground'

5 रघुया = लघुया गत्या = 'Swifty' रघु = लघु which is akin to *light*

ऋक् 5

1 छेदि and शारि—Are third person singular passive Aorist of छिद् and शॄ 'to cut'

2 धियम् वयत मे तन्तुमाच्छेदि—This is highly figurative 'Let not the thread be broken of me who am weaving (performing) a rite or (composing) a hymn.'

3 पुरा ऋतो = 'Before its proper season or period, prematurely'

4 ते ऋतस्य खाम् = 'The river of your truth means the path of truth chalked out by you.' The poet means to say 'as long as I am bound up by sin, I am not free to follow the path of truth and righteousness"

5 अपसो मात्रा—May mean 'the full measure of my sacrifice' This meaning of the word मात्रा we have in other places of the ऋग्वेद. III 38, 3, III. 46, 3

ऋक् 6

1 सु अपो म्यक्ष = 'Drive away completely,' from म्यक्ष्, a Vedic root some forms of which such as मिम्यक्ष, मिमिक्ष, मिमिक्षतु, मिमिक्षु, मिमिक्षन् occur in the ऋग्वेद The form अम्यक् also is found. The root means 'to reach, to go, to be united,' and might be connected with L mitto

2 गृभाय—Vedic for गृहाण

3 अंहो = 'sin' We have अंहस् used in the sense of 'fire' in VII 71 The word अघ, which also means 'sin, difficulty danger,' seems to be a modification of अंहस् A similar case is of रंहस् 'speed and रथ 'a chariot' अंहस् is connected with L Ango = to vex, torment, and Gr Ankhos = 'pain, distress

4 त्वदारे—आरे means really दूरे 'away' Here 'any body away from you i e different from you त्वदन्य

5 ईशे for ईष्टे—It is well known that this root governs a noun in the genitive case. Its object here is निमिष which is the genitive of the verbal noun निमिष् which is used here for निमेष Of the sovereignty of Varuna we have said enough before The poet here emphasises the same and says that none else has any power—not even of a twinkling to say nothing of anything more.

ऋक् 7

1 मनश्चकृवांसं = 'One that *commits sin*' *This is connected with* इहो by Sâyana, who would translate 'committing sin in the matter of the sacrifice in your honour' वेदार्थयत्न translates ते इहो as 'at thy bidding' taking it as a modifying clause to प्रीणति

2 मा—This negative particle is here used without any verb We have to supply some suitable verb as हिंसी which is taken by Sâyana The poet says 'Harm us not, Varuna, with the weapons which strike him who commits sin &c'

3 असुर—This word which is akin to अहुर of the Zend means 'mighty' This is an epithet applied to all gods as well as demons आसुरी माया is used with reference to the frauds of the black races in the Veda *In classical Sanskrit we have* असुर *invariably meaning demons and this proceeds from our restricting the word* असुर to the enemies of gods Aryan gods are called देव by the Persians and the name असुर is given by them to their own gods The Hindoos gradually come to repudiate the name असुर with reference to their own gods Now giving the name असुर to demons they formulated by a false analogy the word सुर to denote their own gods It is thus to be noted that the word सुर is of Postvedic origin The word असुर is derived from the root अस् as we have the word भासुर from the root भास् to shine. *The* अ *then is not the negative particle* and असुर *does not mean* नसुर But such is the run of common usage *that this clear fact is thoroughly ignored* वेदार्थयत्न *appropriately notes* the anglogy of some other words that have received similarly rough handling in the history of the Sanskrit language विधवा comes from विध् as does the word विधुर, but the former is tortured in a way which is really noteworthy विधवा is solved as विगत धव यस्या सा, thus creating one more word धव for husband It has helped to increase the number already large of the names of the Hindu Gods as माधव, उमाधव

4 ज्योतिष प्रवसथानि = 'Places outside the sphere of light' We have the word आवसथ for house in classical Sanskrit, निवसन्नावसथे पुराद्बहि (Ragh VIII) *and* आवास *means ,residence' and* प्रवास *means* 'travelling' or 'remaining away from home.' With the help of these words in classical Sanskrit it is not difficult to understand the meaning of the expression here

ऋक् 8.

1 नूनं—अपरं = 'Today and after today' *Cf* तावामद्य तावपरं हुवेम of Rik. I. *of our* No. 6

2 तुविजात = 'Appearing everywhere.'

3 त्वे हि क &c. = 'For, oh you hard to check your ordinances are quite unshaken as if fixed on a mountain.' As regards the inviolable character of Varuṇa's order and his undisputed sovereignty, we need not say any more.

ऋक् 9.

1 ऋणा—For ऋणानि.

2 परा सावीः = 'Discharge (the debts contracted by me).' The augment अ is not added. We have many such instances in Veda. For the past tensal forms in Zend there is no augment. It is likely that the augmentless forms are the older ones. The absence of it after the negative particle मा is a remnant of the older system.

3 मान्यकृतेन भोजम्—It is a form from भुज् as we have दृशं *from* दृश्, 'May I not make *merry* by other's acquisitions or doings.' This shows how self-dependent the ऋषि sought to be.

4 अव्युष्टा &c. = 'These great downs are to me not shining.' They are dark to me—evidently because the gladness of nature makes not the debtor's heart happy. आ नो जीवान् शाधि = हे वरुण तासु नो जीवान् आशाधि. 'order oh Varuṇa, that we may be alive at those dawns.' The poet means to *say that* he is *not alive so long as* he *groans* under debt. There is no life unless he is free from it.

5 The बहु यत्र connects the third quarter with the fourth and translates 'on the numerous Ushases that have not yet shone' *i. e.* in days to come. We have followed Sâyaṇa as the clause अव्युष्टा इव explains the state of the mind of the debtors.

ऋक् 10.

1 युज्यः = 'Relative.' 'One joined, connected by blood-relationship' to distinguish it from सखा. Otherwise we have युज्य used often in the sense of 'friendship.'

2 वृक—Sâyaṇâ's explanation of this word is noticeable. He calls the wolf *अरण्यश्वा—forest or wild dog.* The wolf *is* an animal of the dog kind. We may also make a distinction between स्तेन and वृक. The former is a 'thief' and the latter a 'robber.' स्तेन may be connected with English *Steal* A. S. *stellan* and वृक which comes from व्रश्च 'to cut' suggests ideas of fighting and bloodshed.

ऋक् 11.

1 भूरिदावन् = 'Giving much.' वन् is a termination added to the root दा 'to give.'

2 सुयमात् रायः = 'Well restraining riches.' 'Keeping within bounds.

3 मा अवस्याः = 'May we not stay away from,' 'may we not be without.'

4 बृहत्—May be taken as an adverb meaning 'highly.' बृहद्वदेम = 'we may speak highly.' Sâyana takes it to be a noun, meaning 'great praise.' बृहद्वदेम विदथे सुवीराः is the refrain of nearly half the hymns of this Mandala (II).

5 Thus we see in this concluding verse the poet summing up what he wants from Varuna. He does not want to make a show of his poverty to his rich and bountiful friends and relatives with a view to get them to relieve his needs. He wants to have wealth for himself and wishes to be blessed with heroic sons to help him in singing the praises of his God. This as we have often seen, is the ambition of the Rishis. They are not dwellers in forests, with their back scornfully turned on this work-a-day world. Nor do we find them seeking unification with God and absolute cessation of wordly cares.

सूक्त II. 38.

ऋक् 1.

1 सवाय—षू (6.P.) from which the name सविता is derived means to impel.' There is, सु cf. 5 'to extract juice' from which the word सोम is derived. सवाय may here mean either 'for impelling people to 'work' or 'for making them take up their सव or सवन in which सोम is extracted.'

2 सविता is in various places taken to mean an 'impeller' प्रेरक, as the Sun (सविता) moves people to active work. Students of वेद are aware of two deities representing the Sun—सूर्य and सविता Sometimes they are separated while at others they are identified. Besides those two we have पूषन् and मित्र having some of the functions of सवितृ and सूर्य *assigned to them.*

3 तदपाः = तत् (प्रसव) अपः (कर्म) यस्य सः । 'Having that function.' रत्नमभजत् = 'Made a partner in well-being *or* happiness, welfare.'

ऋक् 2.

1 पृथुपाणिः बाहवः प्रसिसर्ति = 'Of long arms he stretches forth his hands,' meaning that he throws his rays afar off. पाणि and बाहु both meaning 'hand' are used here. बाहु has its cognate in Zend Bâzu the plural of which is Bâzva. पाणि is said by some to be akin to *L. Manus* but others suggest that *Manus* is connected with मा 'to Measure.'

2 विमृग्रा = 'Excessively cleansing or purifying.' Waters which are greatly holy and thus purifying are in his order, or under his control and the wind too in the sky sports under his rule.

ऋक् 3.

1 आशुभिर्यान् विमुचाति = 'Going fast (carried by his fleet horses), He (सविता) will *now halt* (*lit. unyoke*)'; or it may mean 'Even one who is going post haste will now halt.' यान् nominative of यात् present participle of या to go.

2 अरीरमत् अतमानं &c. = 'Stops the traveller from his journey.' (lit- 'going further.')

3 अह्यर्षूणां चिद् न्यायानविष्या—The difficulty here is about न्ययान्. The form अयान् occurs four times, but except here it is with the prefix उप्. It is an aor. 3rd person sing. from the root यम् vide. Whit. (890 a.)

4 अगात् = 'Approaches.' All the verbs in the verse are principal ones. अरीरमत् alone has accent, because it stands at the beginning of a quarter.

ऋक् 4.

1 वयन्ती = 'Weaving.' Sâyana has supplied रात्रिः as nominative to समव्यत् and नारी as a noun to be qualified by वयन्ती. He takes the meaning to be 'like a woman weaving a cloth the night has again enveloped all light.' All this Sâyana has done because of the misguidance of Yâska who quotes this clause as an example of simile in his निरुक्त IV. 2-3. The clause forms a part of a description of nightfall. It is a mere continuation of the last ऋक्. We have been told there that the *traveller has stopped his journey*, that the hero's enthusiasm has been abruptly curbed and the poet goes on to tell us that the female weaver, the night, has again taken up her weaving. We need not, in explaining the clause, say like Sâyana नारीव रात्रिः as the clause is an example of निगरणाविशयोक्ति or रूपकातिशयोक्ति. By वितत वयन्ती नारी, which is a well-known idea with the vedic Rishis, we have the knowledge of night directly, just as from कमलद्वयाद् निःसरन्ति नाराचाः we have the idea of the glances from the two eyes of a damsel.

Another and a more natural meaning that may be suggested is 'The female weaver has rolled up again the cloth woven by her.' Because the sun is down she could not proceed with her work. The work is *going on for days together*. She does it by daytime and

rolls it up in the evening to be taken up again the next day. The verb समव्यत् which is explained by Sâyana as संवेष्टयति need not cause much difficulty. The cloth that is woven is rolled upon a big long roller as it is gradually made up.

2 मध्याकर्तोः न्यधात् = 'The man (the clever man) has kept aside his work in the midst of its being done' meaning 'he is obliged to leave it half done because of the closing shades of the evening.'

3 सहाय उदस्थात् = 'Has awakened and got up.' This may refer to धीरः; but it is grammatically a little queer that the next verb in the same quarter should refer to the Sun. So we should better take सविता as nominative to the verb in the last quarter of this verse only.

4 ऋतून्व्यदधे: = 'Apportioned the sacrificial times.' The wise man settled his hours of devotion and sacrifice. Thus he formed his programme for the day to come. The sun then came up.

5 अरमतिः—This word occurs very often in the Rigveda and Sâyana has given various explanations of it. It is applied as an epithet to various gods. The meaning that is given here *viz.* that of 'never resting' suits all contexts, but particularly here as of the Sun it has been always said that he knows no rest. Cf. भानुः सकृद्युक्ततुरग एव.

ऋक् 5.

1 विश्वमायुर्विविष्टे = 'Presides over all food.' There seems to be no objection to our understanding the clause to mean 'presides over all life' as the Sun does it by making it possible. The meaning food' is of course by शुद्धा लक्षणा as आयुर्घृत in आयु पीयते. The primary sense would not do and hence a secondary one arises. The connection between the primary and the secondary or the figurative (लाक्षणिक) senses is either similarity or something else. The present is a case of the latter; the संबंध being कार्यकारण.

2 शोकः = 'Light' from शुच् 'to shine.' We have शोशुचानः शुचिः, शोचिः, शुक्रं &c. from the same root which is of cl. 4 while शुच् 'to lament' is of cl. 1. In Veda the root is always treated as one of cl. 6.

3 केत—This word is variously explained in the Veda, by संकल्प गृह, प्रज्ञा, मद्य. It is probably derived from चित् 'to know' the palatal being changed to guttural and प्रज्ञा seems to be the natural meaning of the word; and this should be accepted here.

4 अस्य केतं अनु = 'Befitting his (Agni's) intelligence.' We know Agni is very often praised as विप्र, कवि, मेधिर &c. all meaning 'intelligent.'

सवितृ is here said to send the chief share to the mother (उपस्), as paraphrased by Sâyana, who reserves it for Agni.

ऋक् 6.

1 कामः अमा अभूत् = 'The desire of all that go about is homewards.' We have this word अमा corresponding to the word '*home*' and we have also the word दम which is cognate to L. *domus*; thus we find that we have in the Sanskrit words for house from which both the Saxons and the Latins got their word for it.

2 विकृत अपः = 'Half-done work.' L. Opus has been noticed before.

3 दैव्यस्य सवितुः व्रत अनु = 'According to the law of the divine सविता.'

4 शश्वान्—This form occurs only here. शश्वत्. is used in the sense of 'many.' शश्वन्त is also used as accusative in the same sense. So शश्वान् may be taken in the same sense *viz* —'many,' or 'all.'

5 हित्वी—For the active indeclinable past participle Veda has three suffixes त्वा, त्वाय, and त्वी. Whitney notices in 993 that त्वी occurs 35 times against 21 of त्वा त्वाय occurs only 9 times in the Rig-veda and eight times in the 10th book alone. The prepositions being considered as separate words, there was no occasion for the य of the classical language as in सङ्गृह्य.

ऋक् 7.

1 त्वया हित &c —The poet means to say that the सवितृ keeps water in the sky and in the course of time it is available to animals roaming through deserts When rain falls, even the animals wandering through the waste deserts get water.

2 वनानि विभ्यः = 'Trees are there for birds.' This means that the birds have trees for their shelter. But it is interesting to see that they are connected with सवितृ the God of the Sun, because without warmth no tree can grow. Thus we see that both birds and beasts derive benefit from the Sun—the former by getting water when they are in parched lands and the latter getting trees for their shelter when they are scorched by heat. In this way we see the Sun oppressing the beings with his heat and at the same time providing remedies against his own doings. All this is according to his settled order which is inviolable.

3 नकि —A compound of a pronoun and a negative It takes a singular as well as a plural verb. नाकिरिदित्सन्तमामिनत् (VII. 32, 5). See note 4 Rik 6 of 1. 48.

ऋक् 8.

1 सायण's construction of this verse is not smooth. He takes many words understood. Again जर्भुराणः in the first half is taken with मार्तांड in the second half which seems forced. The two halves may be taken separately. The first referring to वरुण and the second to सविता The word मार्तांड is never used in Veda in the sense of a bird. Sâyana's explanation of मार्तांड is in accordance with X. 72 where in the last verse मार्तांड the eighth आदित्य is said to be the Sun—the measurer of the deaths and births of animals and cannot therefore be interpreted as a bird.

2 यादृाध्यं—Occurs only here According to Sâyaṇa, it means 'obtainable by the moving.' Monier Williams in his dictionary *points out that modern scholars like to interpret it 'as far as is* practicable. "*As well or as quickly as possible.*"

3 अप्यम्—Sâyanâ's explanation of this word as आप्तुं योग्य is certainly inaccurate. It would have been आप्य in that case. अप्यं means 'belonging to sky.'

4 निमिषि = 'In a twinkling' It may mean 'at sunset.'

5 स्थशः = 'From their dwellings.'

6 जन्मानि = 'Animals, beings, people.' Translate the verse —'Varuna occupies in a twinkling his pleasant skyey abode which is within the reach of the moving. But the pervading and observing Sun (मार्तांड) comes to his own place and he (सविता) sends out people from their dwellings (*on business*)' Varuna at *night* brings all people to rest, while the Sun, by day, sends them to work. It should be noted, however, that सविता is said to preside over both day and night.

7 व्याकः = 'Sends away,' 'separates.' कृ with वि and आ from which the word व्याकरण is derived.

ऋक् 9.

1 We have to note here the inviolable nature of the order of सवितृ No God can change it. This means of course that the phenomena connected with the Sun are unalterably regular.

2 नमोभिः इद् स्वस्ति हुवे—स्वस्ति means 'favour' or it may be an adverb meaning 'happily.' नम although it is given as a synonym of food may better be taken to mean 'a salutation.' The clause simply means 'I ask this favour with salutations, or 'with humble bowing I gladly offer this prayer.'

3 For अर्यमा see X. 72 our No. 25 and for इन्द्र see VIII. 29 our No. 24.

ऋक् 10.

1 Sâyana has explained भगं, धियं and पुरंधि by giving their यौगिक or etymological sense. He evidently does not like to see other deities invoked in a hymn addressed to सवितृ. But it is not uncommon to find other deities invoked in a hymn addressed to a particular God. भगं, धियं and पुरंधि may thus be made objects of वाजयन्तः 'glorifying.' We glorify भग &c. Sâyana takes वाजयन्तः in the sense of the accusative and makes it an adjective to नः. The translation according to him would be 'may the lord of the divine deities deserving to be praised by men protect us glorifying him who is worthy of adoration and contemplation and who is intelligent.'

2 वामस्य आये रयीणां सगये च = 'In the attainment of wealth and in the acquisition of riches.' The repetition is evedently intended to intensify the meaning

ऋक् 11.

1 शं भवाति आपये = 'Which would be happiness-giving to (every) relative.' The expression उरुशंसाय जरित्रे of this verse, very probably refers to the composer of the great hymn and स्तोतृभ्यः to his copraisers (not composers) and आपये to all his relatives. We have often seen that it is not for himself alone that a poet sings hymns but also in the interest of all his family and often in company with them all. Thus to borrow a Christain idea the poet was the chaplain of his own family. This system of praise of and prayer to Gods in company shows that the people did not care to go to any public temples. To any such there seems to be no allusion in the Veda.

सूक्त III. 9.

ऋक् 1.

1 अपां नपातं = 'Son of the waters,' alluding to the submarine fire.

2 सुप्रतूर्तिम्—Following Sâyana as usual Dr. Wilson translates this word by 'accessible.' The more natural interpretation and the one which Sâyana himself has put upon the word elsewhere is 'of great exploitation.' प्रतूर्ति is generally explained as 'excessive havocmaking' (प्रकृष्टहिंसन). This word occurs three times and in all these our commentator paraphrases it similarly.

ऋक् 2.

1 वना for वनानि = 'Trees, woods.'

2 काचयमान—This is an obscure word explained by यास्क as कामयमान 'wishing or longing for.'

3 The meaning of the second half is not quite clear. The word निवर्तन has two meanings —'Disappearance' and 'return or reappearance.' If we understand that after once going to the watery regions of the sky, अग्नि returns in the form of lightning, then that manifestation would be difficult to bear. सायण seems to take निवर्तन as 'disappearance' or lit. 'remaining away.' He seems to explain the verse thus. "When longing for the woods you go to your mothers, the waters, that sojourn of yours oh Agni, cannot be tolerated by us, so that though you are away you are here (with us too)," Thus showing that the fire burns the wood, remains in the waters and is also with the ऋषिs. Sâyana tells us that the ऋषिs have him in their sticks which if rubbed, for a moment, would produce him (fire).

ऋक् 3.

1 तृष्टं—सायण explains elsewhere as "bitter" and this meaning suits here well, as the poet gives Agni credit for being of a good mind namely "ready to accept any offering, good, bad, indifferent. It may mean also तृष्णा.

2 प्र प्रान्ये &c.—This verse shows that the more elaborate sacrifices engaging the services of many priests had come into use. The double occurrence of प्र shows that one is expletive. These prepositions (प्र, सम्, उप, उद्) are never used singly as expletives.

ऋक् 4.

1 स्रिधः सश्चतः – 'Enemies or hostile armies' as सायण takes it सश्चत् = 'going together.'

2 अति—This governs the accusative स्रिधः. It is also part of the perfect participle ईयिवांसम्. Agni passes all these over and conceals himself in the skyey regions where he is found out by Gods.

ऋक् 5.

1 इत्था = 'In this manner' as indicated in the previous Mantra.

2 The act of finding out अग्नि is here said to be performed by मातरिश्वन् who took him to the Gods or to the worshippers. The word देव is applied to both in Veda.

3 ससर्वांसमिव त्मना—It is not clear why Sâyana supplies पुत्र after ससर्वांसम्. It really refers to anybody that has drawn himself away, even like a culprit to evade detection. In any organised society the pursuit of a fugitive is quite conceivable. Agni is like a fugitive and मातरिश्वन् found him out in a far off country as a policeman gets hold of a fugitive. Some such idea is not impossible. On the whole ससवांसम् means 'one who has stolen away.'

ऋक् 6.

1 मानुष—सायण takes this to mean 'beneficial to men.' This is applied to Indra in I. 84, 20. We have नर as an epithet of Gods. If नर is allowed to be so, it is not clear why मानुष should not be accepted in the same way.

ऋक् 7.

1 About the birth and existence of अग्नि there have been given various versions in the different portions of ऋग्वेद. (1) He is said to have been generated by द्यौ (2) By Indra, between two stones. (3) By the dawns (4) By Indra and Vishṇu together &c. Of this kind is also the tradition of his being brought unto the earth for the good of Gods and men by मातरिश्वन्, who evidently is not a God but like Prometheus of western mythology belongs to an intermediate class between Gods and men. To this it might be opposed that अग्नि is sometimes styled मातरिश्वन्. Still मातरिश्वन् has got no independent hymn to itself, and its being used for अग्नि must be only figurative. मातरिश्वन् is explained both by यास्क and सायण to be वायु on the strength of its being derived from श्वस्. The three existences of अग्नि are the Sun in the heavens, the lightning in the sky, and ordinary fire on the earth. It is natural for men to suppose that the first two which are beyond their control and are more miraculous, must have something to do with the generation of the third. Again they could generate fire by friction by rubbing two stones or pieces of wood together and his very process on a large scale they witnessed in the phenomena of lightning. Thus it is natural for men to establish some connection between the lightning fire and ordinary fire. Some such reasoning has made the Vedic poets to put forth among others a theory of creation of earthly fire from मातरिश्वन् the lightning fire. अग्नि in the lightning is called मातरिश्वन् in III. 29, 11.

तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि॥

The powerful fœtus (*Agni resting in the pieces of wood*) is called तनूनपात् He is नराशंस when he is born He is मातरिश्वा when he *is produced in the mother* (अंतरिक्ष *sky*) It is in the movement of these that the generation of वात or वायु takes place

2 भद्र तव दसना—Though generally in the instrumental सायण here takes दसना in the *nominative* *Thus usual way will quite do well* That good luck *covers* even an ignorant man is on account of your *exploit*' सायण seems to take दसना in the nominative, because he does not like to take भद्र as a noun

3 अपिशर्वरे = 'In the evening' as सायण has in his gloss here But in *the only other place where the word occurs,* सायण takes it to mean 'at night VIII 1 29 It may mean in the morning also

4 पशव —सायण by paraphrasing the word as two-footed and four footed seems to mean, *all animals* men as well as cattle

ऋक् 8

1 हीर = Lying hidden (अभ्यन्तरलीन) cf शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावका (Raghu vansa III)

2 पावकशोचिष = *Of* purifying lustre'

ऋक् 9.

1 As सायण has summed up the gods make up the number of 3339 It is not to be understood that the Gods are so many *different* ones The number includes various manifestations of thirty three Gods as we are told by Sayana Still a reference to later works does not make the matter quite clear

One may very well doubt whether really there *is* any *reference* to Gods at all देव *is a word very often used for worshippers as* well as Gods Here we may suppose that worshippers are meant The number is only indicative of the fact that Agni had many wor shippers *before* Three might be the favourite number of our poet

---

सूक्त III 32

ऋक् 1

1 प्रपुथ्य शिप्रे = Filling their chins with *morsels* *This is* how Sāyaṇa does it evidently taking chins for *mouths* 'Fill their jaws with fodder' Wilson

2 ऋजीषिन् = 'Partaker of the *spiritless* सोम' *It is not necessary to* understand the word as 'going straight' as some European Scholars prefer to interpret it having regard mainly to its derivation from the root ऋज् 'to go straight'

3 हरी = '*Horses*' *Even in classical literature we have this word* used for Indra's horses, हरित् being the Sun's अदीत्य हरितो हरिश्च वन्ते वाजिन (Sâkuntala I)

4 मादयस्व—Although it often occurs as a request to Indra himself as '*enjoy yourself*' '*be exhilarated* it is better to *follow* सायण here and to translate with Dr Wilson "exhilarate them at this ceremony"

ऋक् 2

1 मन्थितम् = 'Mixed with butter-milk' वे व has 'mixed with barley meal' Probably 'churned after being mixed' It seems butter milk is added to give acidity

2 शुक्र—May be taken to mean 'brilliant' Sayana proposes two meanings (1) Fresh (2) Being in the vessel of acid butter milk

3 ररिम—like ददिम—Perfect in the sense of Present form रा—'to give' From the same root we have the word अराति ='non giver, non worshipper,' hence 'an enemy'

4 मारुतेन गणेन—मरुत्s are said to form a collection of gods and wait upon the Majestic Indra. They are the storm-gods of ऋग्वेद Many hymns have been composed in their honour They are said to be 'रुद्र s boys' They are also called 'sons of heaven Indra is called मरुत्वान् मरुत्सख Indra is often called to drink सोम with मरुत्s and रुद्र There are some very beautiful hymns on मरुत्s in the वेद All these hymns have been translated and ably annotated by Max Muller in his Vedic hymns vol XXXII Sacred Books of the East

5 सजोषा = 'Along with' We have सजू in the same sense

6 आतृपस्व = Lit 'Shower,' 'pour like a shower, drink off.' This shows that the सोम juice is not to be taken in small quantities but it is to be poured or drunk heartily Indra is said to be a very greedy drinker of सोम

ऋक् 3.

1 अर्चन्त इन्द्र &c = 'Those मरुत्s, oh Indra, enhance your influence by praising you'

ऋक् 4.

1 मधुमत् विविधे—मधुमत् is an adverb meaning 'sweetly, in a suave manner.' 'Gently' as Wilson translates it. रिरिहे = 'Incited'—'encouraged.'

2 इन्द्रस्य शर्धो &c. = 'Who were the strength of Indra.' We have seen that the मरुत्s help Indra in his battle.

3 अमर्मणो मन्यमानस्य—This is an expression like the modern पंडितमन्य 'who considers himself to be learned.' वृत्र also considered himself invulnerable. Indra when stimulated by the sweet words of the मरुत्s exactly hit upon the (मर्म) the vital assailable part of वृत्र. If it had been विवेध instead of विवेद it would have been correct to translate 'pierced the vital part' as Wilson does it.

ऋक् 5.

1 मनुष्वत् = 'Like that of मनु.' We have ऋषिs alluding to their predecessors favoured by the gods whom they praised. Regularly this ought to be मनुवत् which form occurs only once in II. 10, 6. मनुष्वत् is sometimes explained by सायण as 'human,' 'so far as is possible for man.' We have, like the present poet, प्रस्कण्व invoking Agni to favour him as he favoured other ऋषिs. प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत्। अंगिरस्वन् महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम्. I. 45, 3.

2 यज्ञैः—Must here be taken as 'adorable' as the commentator suggests, adjective to मरुत्s. (सरण्युभिः). Dr. Wilson, however, takes these as separate adjectives used as nouns and translates "with the adorable मरुत्s and with the traversers (of the air)."

सुरण्युभिः = सरद्भिः = 'Those that move in the sky' as storm-gods; their abode is naturally the sky.

3 अपो अर्णा सिसर्षि = 'Move down the waters (of the sky) to the waters of the earth.'

ऋक् 6.

1 आजौ अत्यानिव &c. = 'Like swift horses you let loose the waters to move.'

2 अदेव = 'Demon, not divine.' The word असुर is never used in *Veda in this sense.*

The construction of this runs into the next verse.

3 श्येनाँ इव—श्येन नित्यसमासः. We find that इव always follows the standard of comparison (उपमान) in the वेद; and so we may understand that with this particle we have always समासगा उपमा in the वेद; where-

as in later Sanskrit this rule of नित्यसमास with इव is not followed as जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् From all this it will be plain why इव does not occur as a separate पद in the whole of the ऋग्वेद

ऋक् 7.

1 ऋष्व बृहन्तम् = 'Great.' We generally find these two together, and distinction is drawn in the kind of greatness such as *size quality, influence*

2 न ममतु न ममाते = They did not measure and do not measure' The sense is of course *cannot* measure Note that मा is here used in Perfect in both the पद्s

ऋक् 8

1 वर्मे—Is to be understood in plural.

2 This is a Rik putting forth the great powers and sovereignty of Indra He supports the earth and creates the sun and the Dawn etc makes them shine The same words are repeated in a variety of ways What is said here in general terms, is mentioned in detail For example in some hymns and Riks we have the deeds the several deeds of Indra set forth which are here only alluded to वर्मे मुहुना पुरूणि Again विश्वेवा न मिमति मनानि is expanded as in the preceding and following Riks On the whole in these verses we have the undisputed supremacy of Indra urged with an iteration which is common in the ancient works of almost all languages

ऋक् 9

1 अद्रोघ—अद्रोह—Sayana notices that this vocative has an accent on the first syllable because it stands at the begining of a पाद by the Sutra आमन्त्रितस्य च occurring in the sixth अध्याय of पाणिनि Note also the simplification of the aspirate in later Sanskrit (घ to ह)

2 सद्यो जात —Indra's fondness for सोम is not only great but it is said to be inborn, so much so that we have it said about him, *very often* as here that he drinks सोम even the moment that he is born.

3 तवस —This is used in the sense of तवस्वत्—'powerful—'mighty' The dropping of वत् is Vedic

4 न वरन्त—Is used in the causal sense, 'cannot ward off resist'

5 The Vedic ऋषिs do not call their gods अनादि They speak of them as born and assign even parentage and geneology to them

ऋक् 10.

1 परमे व्योमन् = 'In the highest heaven'

2 कारुधायाः—Sâyana here paraphrases कर्मणां विधाता. Lit. 'doer of good deeds.' 'Artificer of creation' as Wilson translates it. But this word occurs in four other places in all of which Sâyana interprets it as स्तोतॄणां धारयिता—'Supporter of the praisers,' and this meaning suits here very well. कारु means 'a praiser.' In this sense it is used in the following hymn आते कारो शृणवामा वचांसि and in many places in Veda. धायस् is used in the sense of 'supporter.' VII. 95, 1. So the compound कारुधायस् can safely have the meaning which सायण attaches to it in all places except the present.

3 पूर्व्यः—The termination य is added here as in नव्य without any special sense.

ऋक् 11.

1 पुरुजात—We have this word before in II. 28, 8 where it is applied to वरुण and means 'appearing everywhere.' Sâyana here takes this to be बहुव्रीहि compound and translates 'from whom many are born.' Ordinarily speaking one does not expect an adjective to end a बहुव्रीहि compound because it cannot be the principal member which in a बहुव्रीहि compound the *last word* ought to be.

2 अर्णः परिशयानं ओजायमानं = 'Lying around the water and manifesting his power.' Dr. Wilson takes परिशयानं as an adjective to अर्णः and translates 'Enveloping the slumbering waters.'

3 स्फिग्या—स्फिच् is the Sanskrit word for 'hip.' स्फिग्यी must be assumed to be its Vedic form to explain स्फिग्य and स्फिग्या the only two occurrences of the word in the वेद.

4 अवस्थाः = 'Covered,' from वस् 'to cover.' It is a root of class 2nd. So vast, the poet means to say, was the form of Indra that his buttock covered the whole earth and that the *heavens* could not comprehend his greatness.

ऋक् 12.

1 सुतसोम is a बहुव्रीहि compound adjective to मियेधः.

2 यज्ञेन यज्ञं &c. = 'Deserving of sacrifice, you protect the sacrifice by force of his sacrifice.' Note that the word यज्ञ is used in the verse in the sense of 'sacrifice.' as well as 'sacrificer.' This verse also deserves notice as it shows the importance of sacrifices and their efficacy, as also the mutual obligation of the *gods* and *the worshippers*. The worshippers by their sacrifice are to increase the strength of the

gods, and the gods are to protect the worshippers. Something like this mutual obligation has been expressed in the following verse of श्रीमद्भगवद्गीता. देवान्भावयतानेन, ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ १ ॥ अनेन here refers to यज्ञ.

ऋक् 13.

1 अवसा—अवस् generally occurs as a noun in the sense of 'protection, oblation'; But there Sâyana takes it as an adjective to यज्ञेन of course translating स्वरक्षेण—'protective.' 'Conservatory sacrifice.' Dr. Wilson. It may be taken to mean 'oblation given in a sacrifice.'

2 वव्रे Pass. Perfect of वृ 'to glorify, to honour.' This verse gives an *indication of the fact that the hymns of the ऋग्वेद were not* composed all at the same time. There are various means of determining whether a particular hymn is earlier or later. It is impossible to determine the definite chronological order of the hymns, but certain ideas can be at once set down to be very old. We have *some events narrated in certain hymns as actually occurring* at the time of the composition while the same events are described as matters of history in other hymns. We have sacrificial ideas more prominently mentioned in some than in others. again we have direct evidence in the words of the hymns, as in the present, of the existence of the preceding poets and their songs. Agni is said to be deserving of praise at the hands of the old as well as the new ऋषिs. Here we have allusion to songs ancient, mediæval, and *modern; thus pointing to three periods of the compositon of hymns* at the time when the present hymn was composed.

ऋक् 14.

1 चिकेत and जजान—Are Perfects which may be taken either in the past or present sense. 'So soon as the thought occurs to me (of praising) I produce (a hymn).

2 स्तवै पुरा='Let me praise Indra before the day of the battle.' पार्यदिवः is explained here by Sâyana as 'the distant day of difficulty.' But in his gloss. on VII. 83, 5 he explains पार्ये दिवि by तरणीये दिवसे, युद्धदिने and this meaning it would be better to take here.

3 अहमो यत्र &c—यत्र is connective adverb meaning 'when' or 'on which.' The clause means 'so that he may rescue us from danger on that day.'

4 नावेव यान्तम् &c.—It seems that the poet holds that people on both sides in a fight invoke the God. There *is*, as it were, a competi-

tion. The side of the poet as also the one hostile to him, both vie with each other in praising Indra It is therefore necessary that he should begin his praises before that final day नावेव यान्त—The ferryman is, as every one knows, anxiously urged to come soon, by people standing on both the banks of the rivers This shows that the practice of fording rivers in *boats was common in the Vedic* days in cases where there were no bridges

5 It was the belief of the worshippers of Indra that through faith in him they would get booty in battle VII 32, 14 श्रद्धा इत्ते मघवन् पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति —'Through faith in thee, oh mighty one, the strong acquires spoils on the day of battle'

ऋक् 15

1 स्वाहा *&c —Sāyana takes this as a separate clause meaning* 'has been offered' Wilson takes it, 'Welcome Indra" वे यु takes स्वाहा with आघृणे meaning 'with the utterance of the word स्वाहा' But the proper word in the case of Indra is not स्वाहा but वषट्

2 प्रदक्षिणित्—This appears to be an adverb meaning 'on the right' Sāyana elsewhere explains it प्रदक्षिणं एतीति प्रदक्षिणित् He generally translates it by प्रादक्षिण्येन The word दक्षिण has got several meanings (1) The right hand (2) The south (3) Respectful or polite As it is not clear what propriety there is in सोम s flowing on the right side of Indra, one is inclined to take प्रदक्षिणित् to mean 'respectfully' This suits well with the adjective 'dear' applied to सोम so Wilson translates 'may the grateful सोम juice flow in reverence round Indra We think in II 43, 1 प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारव the meaning 'respectfully' suits better Nobody requires to be told of *L Dexter* being akin to दक्षिण

ऋक् 16.

1 गव्यमूर्वम्—Sāyana takes this *to mean the* 'Sub-marine fire There seems to be no objection to take it as 'the herd of cows' in reference to the usual exploit of Indra *viz.* the liberation of the cows by breaking the fortresses of the demons by whom they were taken away ऊर्वम्—Dr Wilson whose translation is intended to give Sāyanā s meaning renders the clause, 'Thou hast repressed the strong flame abiding in abyss'

2 दृढ चिद्—no doubt refers to some exploit of Indra वे यु thinks that the allusion here is to the famous exploit of the liberation of the *cows, of which we have seen so much elsewhere* 'Thou didst

break open the impregnable stall of the cows.' The whole ऋक् means that when Indra takes it into his head to do anything, it does not lie in anybody's power to resist him.

3 सखिभ्यः—Sâyana seems to have the Vedic विभक्तिव्यत्यय here and interpret सखिभ्यः by सखिभिः. There seems to be, however, no objection to take it to mean 'in the interest of friends, devotees.'

4 परिषन्तः ='Around, that *are* around.' Though separately written in the पदपाठ the इ in परि influences the following word and changes its initial स् to ष्. We have similarly परिष्टुता मयोनि.

ऋक् 17.

1 शुने ='Happiness-giving.' This is Sâyana's rendering, but as we have *no other form of this word in the Veda it is better to take* it as an adverb meaning 'for happiness, protection.' सुखं यथा भवति तथा as Sâyana himself takes it elsewhere.

2 संजितं धनानां ='Conqueror of the wealth of killed enemies' संजित् is a verbal noun. *On धन see note on I. 116, 15.* धन *is generally* taken by Sâyana to mean 'the wealth acquired in battle.'

सूक्तं III. 33.

ऋक् 1.

1 उशती ='Longing for (the sea).'

2 रिहाणे—from रिह् 'to lick, caress.' This is used as सायन *points* out in the desiderative sense "wishing to lick."

3 जवेते ='Run on, flow rapidly.' This is a hymn which gives us some definite information regarding the place of the Âryâs. The two rivers विपाट् and शुतुद्री, generally called विपाशा and शतद्रा, are the modern Bias and Satlaj and their confluence is near Amritsar. So Vishwâmitrâ's locality seems to be in the Punjab. At any rate it shows that the Âryâs had advanced so far.

4 The first three verses are in praise of the two rivers.

5 हासमाने—We may translate with Sâyana as 'rivalling each other.' It would perhaps be better to take it to mean 'Rejoicing' as both these are going from the mountains to the Ocean. The ध्वनि or suggestion here is of women going from the paternal roof to the residence of their husbands.

2 प्रसवे याम = We go by his order, we proceed under his inspiration The word प्रसव here is from सू 'to impel, drive' from which सविता and सूत come The common signification of प्रसव as in आसन्नप्रसवा is 'delivery' and the word then is from सू 'to give birth'

ऋक् 7.

1 शश्वधा = 'In various ways' सायण paraphrases it by सर्वदा = 'ever'

2 प्रवाच्य = 'Worthy to be praised to be highly applauded'

3 परिषद् = Sitting around besiegers' Vritra and his followers held the waters in confinement and they may well be said that they were the *besiegers whom Indra slew with his thunderbolt*

4 अयनमिच्छमाना: = 'Wishing an outlet' Wilson takes it to mean 'whence the waters proceed in the direction they desire' This is not following the words in the text

ऋक् 8

1 जरितर् = जृ and गृ both mean 'to praise' The former is generally used in Âtmanepada and in the 1st class while the latter is Parasmaipada and of the 9th class जरितृ thus means 'O praiser'

2 आ यत्त घोषानुत्तरा&c — The meaning of the word घोषान् is not smooth सायण takes आघोषान् to mean उद्घोषयन् and takes उत्तरा युगानि as referring to उक्थेषु in the next quarter The translation of the word according to him would be 'by no means forget oh praiser this speech of yours which you are sounding forth Oh praiser be favourable to us in the hymns which will be composed in the future ages.

3 मा नो नि क पुरुषत्रा—Wilson translates 'Treat us not after (the arrogant fashion of) men' निकृ means 'to humiliate to maltreat, to insult to offend' *One of these may be taken here 'Do not slight* us or speak ill of us among men निकृति तिरस्कार and न्यक्कार are modern ideas of the same kind

ऋक् 9

1 अनसा रथेन—अनस् is used elsewhere as in IV 30 in the sense of a chariot. Here we have the word रथ also, and distinction must therefore be made, and Wilson takes 'with a wagon and a chariot

2 निनमध्वम् = Bow down, bend down, i e 'be ye low or shallow'

3 अधो अक्षा = 'Below the axle of the carriages (that are to be taken through the waters).

4 The form ययौ deserves notice. The Perfect is here used for Aorist. The use of Perfect in the 1st and 2nd person is very rare in the whole range of Sanskrit literature. Notwithstanding this fact 2nd Pers. Sing. Perf. has received so much attention from both students and examiners of Sanskrit Grammar.

ऋक् 10.

1 निनंसै = 'I shall bend down.' Here we have the singular whereas in the first quarter, we have plural शृणवाम. This change of number seems to be intended for the similes that are used. The rivers say this of each one of them individually.

2 मर्य is मर्त्य = 'Mortal.'

3 कन्या is a word for 'an unmarried girl.' Having regard to this general meaning Sâyaṇa labours to explain the word मर्य by पितृ or भ्रातृ. Yâska seems to have the meaning of the word as 'maiden' when he gives क्वेयं नेतव्या = 'whom should she be taken to i. e. given in marriage; *as the derivation of it. It is a question whether we must stick to this meaning* in the interpretation *of this Ṛik.*

4 शश्वचै—Sâyaṇa *takes this to be the infinitive of* सच् but gives it the meaning of श्वच् or स्वञ्ज. श्वच् means *'to move or to go'* which Sâyana himself notices in his gloss on (X. 138, 2) where a form of this root असश्चः occurs.

ऋक् 11.

1 ग्रामः = 'A collection, assemblage.' It appears that after crossing the confluence of the rivers the भरताः who seems to be the followers of Vishvâmitra had to obtain cows. This does not clash, as is suggested by वेदार्थयत्न, with the tradition that Vishvâmitra was loaded with gifts from Sudâs when he sought to cross the rivers.

2 अर्षादह प्रसवः &c.—This, we think should be taken as an independent sentence. "May your course appointed by nature go on." अर्षात् is taken both by Sâyana and Vedârthayatna as a verb with ग्राम for its nominative, and अह प्रसवः as a causative clause meaning 'Since their undertaking has been allowed by you.'

3 सुमतिमावृणे = 'I seek your favour.' सुमति is lit. 'good mind, good opinion.'

4 यदङ्गत्वा &c.—Both Sâyana and Vedârthayatna do not seem to take the first half smoothly enough. We should like *to translate* this:—"Since the Bharatâs would *cross you over, the assemblage*

which is now stimulated by you and indulged by Indra is desirous of cows. Now may your appointed course be followed. I seek the high favour of you who are adorable."

ऋक् 12.

1 सुमतिं समभक्त='Composed a great hymn or obtained a great favour.' भज् is used in the sense of 'arrange' or 'put together.' We have भक्ति used in this sense in R. canto V. भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः.

2 इषयंती· सुराधाः = 'Bestowers of food by means of the supply of water,' which may be used in the various processes for agricultural purposes.

3 वक्षणाः—Is in the निघण्टु given among the names of rivers. Sâyaṇa understands this in the sense of 'canals' which meaning is perfectly suitable here He makes it an accusative of the two verbs पिन्वध्वं and इनध्वं. One would however naturally take वक्षणाः in the sense of 'rivers' in general and make this word as well as सुराधाः and इषयन्तीः adjectives of यूयं understood.

ऋक् 13.

1 उद्व ऊर्मिः &c. = 'Let your current flow, leaving the yoke-pins above.' It is to be noted that हन् which is not used separately in the sense of 'to go' in classical Sanskṛit is thus used here. We have this sense of the word in प्रहति as noticed in Kâvyaprakâsha VII Ullâs. It is instructive to think which of the two meanings 'to strike' and 'to go' is original. The latter is likely later as going is nothing about striking the ground at each pace. This is however a mere guess.

2 आपो योक्त्राणि मुंचत = 'O water, leave the ropes (untouched).'

3 अघ्न्यौ—अघ्नी literally 'not to be killed,' hence 'not to be disrespected.' It is an epithet generally applied to a cow and this shows the respect for the life of a cow from the most olden times.

4 व्येनसा—also naturally goes with the rivers but सायण takes it with the praiser and understands it in the locative.

माशून आरताम् = 'Do not go to increase' i. e. 'do not be full of waters' This is the explanation of सायण. But the usual meaning of शून is शून्य 'poor or devoid.' And therefore माशूनमारताम् would be 'Do not go without increase i e. be prosperous.' Wilson following सायण translates 'Exhibit no (present) increase' and suggests in the note that the usual meaning of शून = शून्य = 'emptiness,' is not given here

to the word because the poet's immediate need is shallowness of the water and so he asks the rivers, only for the time, to exhibit no increase

---

सूक्त III. 42.

ऋक् 1.

1 हरिभ्याम्—Here we have to supply युक्तो रथः according to Sāyaṇa, and the construction then is यस्ते हरिभ्यां युक्तो रथः स नस्तु—'Your car driven by Haris is favourable to us' Dr Wilson connects हरिभ्यां with आगहि and translates 'come with thy horses (yoked to thy car) which is favourably disposed to us' Without supplying anything can we not refer यः to सोम and construe यस्ते हरिभ्यां नस्तु and हरिभ्यां may either be instrumental or dative? So that we may translate 'Which सोम along with your हरि or in the interest of your Haris is favourably disposed towards us' The construction with हरिभ्यां as Instr is no doubt a little awkward but it is not absurd Soma as well as your horses are kindly disposed towards us The other way of taking the clause &c —with हरिभ्यां as dative is comparatively smoother 'Soma is favourable to us and will help us in propitiating your horses' All this difficulty arises from a desire to refer यः to some word mentioned in the principle sentence and also reconcile this clause with the use of सोमेन्द्र in the next verse Altogether यः must go with सोम.

ऋक् 5.

1 वाजिनीवसो = 'Rich in food.' Sâyana also has given his usual interpretation as an alternative meaning here. "Furtherer of rites resulting in food." This is an epithet applied to many gods, अश्विन्s, उषस्, आदित्यs &c. As all these use horses वे. वृ. suggests that the word should be taken to mean 'possessed of quick horses.'

ऋक् 6.

1 दधृष—Is a verbal noun meaning 'defeater of enemies.' It is from the perfect base.

2 धनञ्जय—Here again we may notice that the word धन is occurring when talking of battle. Indra is very often invoked by people to help them in battle. We have many hymns full of such invokations. Indra is particularly described to have aided king सुदास् when he was attacked by ten kings. This constant description of Indra in the Vedas, as invincible, contrasts very poorly with the pitiable description of the same deity in the Paurâṇic literature. Indra is there described as very jealous of his throne and constantly afraid of being dislodged and thus always on the alert to see if anybody performs hundred sacrifices to win his place or become a source of danger to him on account of his extraordinary penance. Again when any powerful demon arises to disturb the peace of the world he is driven to the extremity of going to Vishṇu at the head of all the gods, and requesting him to assume an incarnation for the re-establishment of peace and order in the world.

ऋक् 7.

1 वृषभिः = 'With stones.' This is how Sâyaṇa takes it The usual sense of वृषन् 'a man' may be taken here. Sâyaṇa himself paraphrases वृषभिः by अध्वर्य्वादिभिः हविःप्रदातृभिः I. 173. 2.

सूक्त. IV. 30.

ऋक् 1.

1 उत्तर = 'Superior.' This is comparative of उद् which is equal to उत्कृष्ट. Prepositions alone are used where suitable words are to be supplied after them. Thus we have in compounds such as उद्गीत In sentences, verbs have to be supplied after them; such as प्रोतोमित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतः सुदानू Sâyaṇa supplies स्थिते with the remark उचितक्रियाध्याहारेण.

ऋक् 2.

1 सत्रा = 'Really' Cf L *certus* = sure, by वर्णव्यत्यय (transposition of letters)

2 अनुववृतु = 'Imitated followed' वृत् is used here in Parasmaipada, which is only done in later Sanskrit in Aorist With the thought of this verse compare यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ Gita III. 21

ऋक् 3

1 त्वा युयुधु = 'They made you fight' (for them)

2 अना—Is certainly an insoluble puzzle Sayana himself once takes it for अत्ता as in अविदधनामधु X 94, 3, 4, once he takes it for अनेहस्, अभ्रातृव्योऽना त्वम् VIII 21, 13, once as प्राणयुक्त in अना जना VIII 47 6, while in the present verse he takes प्राणरूपेण बलेन These are all the occurences of this word in the Veda The explanations, though somehow suiting the context, have hardly any common basis वे य says that in all these places the word may be dropped without any loss of meaning *This is equivalent to saying that it is an expletive particle It is not easy to make any suggestion* If the word त्वा is understood in the accusative and if युयुधु is not understood in the causal sense, it would be better to have, as the nominative of the verb, demons instead of gods Then देवा would have to be taken as referring to the demons Taking however, a general view of the occurrences of the word, one is inclined to think that अना is from आसन् = 'mouth (L Os – mouth) either in the literal or figurative sense In the present passage it may be taken to mean 'as a leader, putting you in front" The idea that Indra was made the leader by the Gods, is not uncommon In the Veda we have Rishis saying this often Just as we have त्वा युजा = त्वया सहायभूतेन so we may take त्वा अना = त्वया मुखभूतेन = '*Being the leader of the gods, you fought*'

ऋक् 4

1 This and the following two verses are adjectival clauses to verse 7

ऋक् 5

1 ऋघायत —This appears to be a nominal verb, but the noun ऋघ is never used in the Veda.

ऋक् 7.

1 किमादुतासि &c.—The context of this verse is not quite clear The

poet asks Indra why he has got excessively angry just after he has killed the demon. After Indra killed his enemy the poet expects him to be quiet, but the God presents to the poet an angry appearance. Hence the question किमादुतासि मन्युमत्तमः.

ऋक् 8.

1 दुर्हणायुवं = 'Wishing for wicked slaughter.' 'When meditating mischief.' Wilson.

2 This Mantra as Sâyana properly points out refers to the dispelling of the dawn. Indra here represents the Sun at whose approach the dawn disappears.

ऋक् 9.

1 The same thing is repeated here.

ऋक् 10.

1 निशिश्नथत् = 'Smashed to pieces.' We have वज्रेणान उषसः सं पिपेष. II. 15, 6.' Indra broke her chariot and Ushas was obliged to leave the broken vehicle.

ऋक् 11.

1 अनः शये विपाशि = 'The chariot thus broken lies on the विपाट् river.' What becomes of the deity we are told in the second clause.

2 ससार सीम् = 'She went afar off.' सीम् which means generally 'on all sides, is here taken as a pronoun meaning 'she.'

ऋक् 12.

1 विबाल्यम्—This is an adjective of सिन्धु. As Sâyaṇa tells us it means lit. 'which had passed its childhood.' 'Full of waters, overflowing.'

2 वितस्थानाम् = 'Steady', वे० प० renders it by 'expansive.' It appears that it refers to the river Indus with its fertilizing waters. Indra is here said to have established by his power (माया) this river on the earth evidently for the good of men.

ऋक् 13.

1 धृष्णुया—Sâyaṇa paraphrases this by धर्षक and so he does almost always, understanding the word in the nominative either singular or plural. It seems better to understand it in the instrumental as Wilson who generally follows Sâyaṇa' takes it 'by valour.'

2 पुरो यदस्य संपिणक् = 'When you demolished his towns.' We have Indra destroying the fortresses of his enemies तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवतिं च सद्यः। निवेशने शततमाविवेषीरहन् च वृत्रं नमुचिमुताहन्. ॥ VII, 19, 5.

Here he is said to have demolished nine and ninety towns of शंबर and preserved the hundredth for occupation. We have various names of enimies killed by Indra. शुष्ण is one of them. It is said that कुत्स, a devotee of Indra, called the God to help him in killing शुष्ण his enemy. कुत्स is one of the names of the thunderbolt and it is also the name of Rishi. Yâska derives both the words from कृत् 'to cut, to kill,' and explains, in the case of the Rishi the propriety of his proposed derivation because तत्सदा इन्द्रः शुष्णं जघान शुष्ण is really the cloud that *dries up* everything by confining the waters within itself. Indra is everywhere described to have destroyed वृत्र and liberated the confined waters. It is likely that शुष्ण and वृत्र are indentical. There is nothing strange in कुत्स considering शुष्ण as his enemy and calling upon Indra his God's aid to destroy his enemy.

ऋक् 14.

1 कौलितर = 'The son of कुलितर.'

2 शंबर—Whose cities Indra destroyed, is here said to be killed, being hurled down from a high mountain.

3 दास—Of course refers to the aborigines—the people that were opposed to the advancing Âryan civilization. These are variously described in the Veda as कृष्णीः, असिक्नीः, अनासः, and a number of names showing their dark complexion and ugly forms.

ऋक् 15.

1 पंच शता सहस्राणि = 'Five hundred thousands.' This large army was evidently headed by वर्चिन्. He seems to be an actual barbarian king. शंबर and वर्चिन् are often described to be killed by Indra. VII. 99, 5, VI. 47, 21 and IV. 14, 6. In the first of these the exploit is ascribed to Indra and Vishṇu conjointly. *Indra is said to have* razed to dust the cities of शंबर, hundred in some places, ninety-nine in others, while mention is made of the number of the followers of वर्चिन्. We may thus roughly conclude that शंबर was strong in fortresses and वर्चिन् had a multitudinous army at his back. At any rate, the mention of these two together, in at least three verses, may lead us to infer that they were two allied heads of the aboriginal tribes of India against whom the Vedic Rishis had to contend before becoming masters of the north-western part of India.

2 प्रधीन् इव—दे. य. 'Like the fellies (round the spokes of a wheel).'

ऋक् 16.

1 अग्रुः—In IV. 19, 9 we are told, that the son of Agru was extricated from an ant-hill where he was being eaten up by ants. In our verse here, we are told that the same Rishi was made to share in

the hymns What this exactly means is not clear The service rendered by त्वष्टृ in fashioning the thunderbolt for Indra secured for him a place among the Gods It is not known if परावृज् rendered some such service so that he became a participator in the hymns *Here we must simply understand that when hymns were addressed to इन्द्र, अग्रुपुत्र was mentioned as an object of the God's favour* Dr Wilson takes परावृक्त as the name of the son of अग्रु but the word really seems to be a past participle qualifying अग्रुव पुत्र The form परावृक्त does not occur anywhere else It evidently refers here to the state of the son of अग्रु from which Indra extricated him We are told in IV 19 9 that Indra found the son of Agru devoured by ants and he delivered him from that state When taken out he clearly recognised the serpent that was in the ant-hill His joints were sundered, but they were restrung when he was brought out safe We give that verse here

वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जभर्थ ।
व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्त पर्व ॥

Again we have another Rishi named परावृज् who was given eyes and feet by Indra He is mentioned in the second Mandala in hymns 13 and 15 *One would, however, expect such deeds to be done by* Asvins because they fall within the proper sphere of functions ascribed to the twin Gods This particular service to परावृज् we find included among the exploits of Asvins also (I 112, 8) In परावृज् we have one, who was blind and lame *and restored to the* full use of the defective organs The same story has undergone a variation and it is said that, Indra gave eyes to a blind man and gave feet to a lame man This we have in verse 19 of the present hymn

सूक्त 17

1 अस्नातारो = 'Not bathing' The bathing here meant is the coronation अभिषेक We have the story of ययाति having disinherited his two sons तुर्वश and यदु Indra, *who knew the truth—the guilt*lessness of the sons relieved them

2 तुर्वशायदू—The final of the first member of the द्वन्द्व compound is lengthened as usual in the veda. इन्द्रासोमौ मित्रावरुणौ &c

सूक्त 18

1 त्यो—Vedic for तौ Marâthi speaking students would see that त्यो of the vulgar is nearer to this Vedic form than तौ of the refined

2 सरयोः पारतः—'On the other side of the Sarayu.' Wilson supplies 'dwelling' as Sâyana does.

2 अर्णो चित्ररथा—Nothing is known of those two names.

ऋक् 19.

1 अष्टवे—Infinitive with तवे from अश् 'to pervade, to surpass, to cover, to outdo.' The idea of surpassing seems to be derived from the idea of pervading—that which is व्यापक is greater in extent as a thing which occupies a greater space, must be superior. Thus here न तवे सुम्नमष्टवे means that 'your blessing is not to be surpassed.'

2 अनुनयः—In classical Sanskrit नी with अनु means 'to propitiate as one who is angry.' Hence 'to please.' This meaning may be taken here as the blind man is happy when he is endowed with the power of seeing and the lame with the power of walking. वे. य. translates the word by 'guide' which is the literal meaning of the word अनुनी —'to lead after.' Dr. Wilson translates: "Thou hast restored."

ऋक् 20.

1 अश्मन्मयीनां पुरां—We have already seen Indra destroying cities belonging to the enemies of his devotees. Here we have him pulling down the hundred, stone-built cities of S'ambara in the interest of his renowned worshipper सुदास्. In the hymns to Indra we have frequent mention of this king who is variously named as दिवोदास् or पैजवन—the son of पिजवन. We have here an indication of the fortification of Vedic days in which stones and mud were largely used. We have also mention of iron fortresses as आयसीः पूः in VII. 95.

ऋक् 21.

1 दभीति is another Rishi-king who invoked the help of Indra whereupon the god killed the enemies who are named elswhere चमुरि and धुनि. We are here told that thirty thousand people belonging to the enemy were laid down by the weapons of Indra.

ऋक् 22.

1 सुमानः appears here to mean 'same,' 'even-handed,' 'impartial,' The poet means to say that Indra slays the enemies of all men and bestows cattle on all alike.

ऋक् 23.

1 इन्द्रियं इन्द्र करिष्याः—Here इन्द्रियं is used to mean 'worthy of Indra, befitting Indra.' The poet is repeating what he has said before that Indra's might is irresistible. It is to be noticed that the word इंद्रिय which means 'sense' has never that signification in the Rigveda.

ऋक् 24.

1 आदुरे—'Destroyer of foes,' *referring to Indra as Sâyaṇa takes it.*

2 करूळती is कृत्तदन्तः = 'With the teeth cut off.' It does not appear from the Mantra who this god is. We have in विष्णुपुराण a tradition that पूषन्'s teeth were knocked out but here the poet may be taken to mean some god whose name he does not wish to mention. Besides it is not fair to take करूळती with पूषन् since in the Rigveda at least we have no other occurrence of this difficult word.

3 वामं वाम त आदुरे—Sâyana takes the word ते to refer to Indra, but it is rather strange that other gods as अर्यमा, पूषा, भग and others should be asked to bestow wealth which belongs not to themselves but to Indra. It is therefore preferable to understand that the word ते is a dative object to the verb ददातु and thus referring to यजमान. This meaning is suggested by the वे. द. who takes आदुरे as vocative, meaning 'oh you respectful' of course referring to the यजमान. On the whole वे. द. points out that Sâyaṇa is inaccurate in putting this Mantra like the preceding 23 down to Indra.

4 About this whole hymn, it is to be noted that, we have very unusual things mentioned. We have here Indra destroying the उषस् in 8, 9, 10 and breaking her chariot; thus we have one deity against another. Verse 3 is interpreted by Muir as a civil war among Gods. He takes the विश्वेदेवाः to oppose Indra and him to destroy them at night. In the same way, we have in verse 18, Âryâs destroyed by Indra. This is also strange. We have Âryâs continually inviting the wrath of Indra and other gods on the Dâsâs or the aborigines but a Mantra like this is unusual. Altogether this hymn affords indication as Muir points out that even in the Vedic days people of the same race were not always on friendly terms with each other.

सूक्त V. 1.

ऋक् 1.

1 प्रति धेनुमिवायतीमुषासं = The force of this simile is not quite clear. वे. द. brings in *'the calf' to suit the context.* In VII, 78, 3. Agni is said to be generated by उषस् and so he may be said to meet the dawn with affection due to a mother. Dr. Wilson supplies 'pasture' as object to आयतीं. Sâyana seems to mean that as a man is awakened when the cow useful in the sacrifice approaches, so is fire awakened at the approach of the dawn.

2 वयाम् = 'Branch.' By the principle जातवेकवचनं this is to be understood in the plural. उच्छ्रिहाना: Tossing up (the branches high up) in the sky.'

ऋक् 3.

1 रदाना = 'That which binds, obstructs.' By this we are to understand here तमस् 'darkness.' Because so long as it pervades the earth, the people are unable to do anything.

2 दक्षिणा = 'Increasing,' referring to आज्ययारा, आदक्षिणा &c.—'and people pour ghee into the fire as it is food-desiring' i. e. wishing that the worshippers should get food.

ऋक् 4.

1 ईम्—This pronoun is used in the nominative as well as in the accusative as in these two successive Riks. The Zend has the same word for 'this.'

2 यदीं सुवाते उषसा &c. = 'When the heaven and earth of varied forms generate him along with उषस्.' This is Sâyana's gloss and there is generally little in this that is opposed to the statements about Ushas and Agni in the Veda. The वे य. translates उषसा by 'night and day' taking विरूपे as adjective to that noun. We have only one passage III. 14, 3 throughout the Veda where such a meaning is necessary and has been accepted by our commentator There seems to be no such absolute necessity in the present passage. Nor again so far as we see, are we aware of any passage where Agni is said to be generated by day and night. In support of Sâyana's meaning there are passages saying that he is the son of द्यावापृथिवी. III. 2, 2, III. 25, 1. In VII. 78, 3, we see that he is said to be generated by उषस् the dawn. But there is nothing said of 'day and night'. It must also be confessed on the other hand that though उषस् is often said to be दुहिता दिवः we have noticed no passage where it is said that it is generated by Heaven and earth. In this state of things we are inclined to follow Sâyana.

3 श्वेतो वाजी—Is used for Agni. He is said to be a splendid horse to carry oblations to God.

ऋक् 5.

1 हितेषु वनेषु हितः = 'He is placed in friednly wood.'

2 दमेदमे = 'In every house'. यजीयान्—comparative of यजत्. This needs not be taken as यष्टव्यः because Agni himself is said to be the Hotâ of the Gods and there is nothing awkward if human worshippers call him a better होता.

ऋक् 6

1 उलोके—It is noticeable that although these two words are separated in the पदपाठ still we always find them occurring together in the same order This leads one to believe that the original word was उलोक and not लोक This fact being subsequently lost sight of and लोक surviving in later Sanskrit as a distinct word, the preceding उ in the Vedic passage came to be looked upon as an expletive particle and sundered from the word

2 पुरुनिष्ठ ='Many stationed (Wilson)

3 कृष्टी —This is a word which occurs very often in the Veda and means 'people' It evidently comes from कृष् 'to plough.' There is no doubt that people have been called कृष्टी because of their making agriculture the chief means of livelihood In the Veda we have often पञ्च कृष्टी which means five tribes of the people'

ऋक् 7

1 विप्रम्—This word occurs in the Veda but it does not mean ब्राह्मण—a member of the priest class, because throughout the Veda we have, with one exception, no allusion to the castes विप्र is an epithet applied to Gods as well as men and means 'intelligent.'

2 नमस् ='Prayer' We do not say now नमो वदामि but नमस्ते or नमस्करोमि from नम अवोचाम it appears to some that नमस् may be the original of the Mahomedan नमाज

3 The word ऋत and compounds with it are peculiar to Rigveda. Sâyana generally takes it to mean 'a sacrifice' It means 'truth' ऋतावन्, ऋतावरी, ऋतेन , ऋतयु ऋतावृध् are all familiar to the readers of R V.

ऋक् 8.

1 दमूना —Is an obscure word in the Veda. Yâska explains it as *दान्तमना* or *दानमना* or *दम इति गृहनाम तन्मना.* Sâyana *accepts the* first two and the वे० यज्ञ prefers the last

2 अतिथि—Agni is often called अतिथि of men This word is from अत् which is identical with the later अट् 'to wander;' but Yâska's fanciful way is to derive it as 'one who does not visit on a settled date (तिथि), but comes unexpectedly'

3 वृषभ = Strong' Agni is here called 'a bull in order to show his strength and the adjective सहस्रशृङ्ग must have been suggested by the use of वृषभ

4 तदोजा = 'Of well known might.' तद् is, as Sâyana renders it, 'noted' Students of Kâvyaprakâs'a know that तद् is used for प्रसिद्ध, प्रक्रांत and अनुभूत things

5 प्रासि—It may mean 'excel' The instrumental सहसा is used to denote the point of superiority. 'Thou surpassest all in strength' (Wilson)

ऋक् 9

1 प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यान्—अन्यान् appears to refer to other Gods It is here said that Agni leaves behind all gods in no time when going to the sacrifice of him to whom he manifests himself in the most charming way Agni is (VII I, 14) invoked to surpass other fires सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्यान्

2 मानुषीणां विशां प्रिय अतिथि = The dear guest of the human beings' Or we may take विशां प्रियः and मानुषीणां अतिथि 'Dear to the men and guest of men' We have मानुषी generally associated with विश् It is therefore that we prefer the former construction But if मानुषी be understood in the sense of 'woman like the word पुरुषी which occurs in VII 100 2 we shall have the alternative construction we have proposed It is not unlikely that men and women, all liked and welcomed Agni

ऋक् 10

1 आभरन्ति = Offer' 'Fero' in Latin represents the Sanskrit भृ to offer = आहृ

2 क्षितय = People from क्षि 'to dwell' Hence meaning both settlers and settlements or colonies'

3 अन्तित ओत दूरात् = From near and from far' आ is taken to mean च by Sâyana, but there seems to be no objection to take it with भरन्ति

4 मन्द्रिष्ठ = Most extolling' This word occurs once more and in the nominative case in I 97 3 It is superlative from the root मन्द् to applaud, praise (Vide Whitney, 467)

5 चिकिद्धि—Imperative second person sing from the perfect base of चित् to know 'Accept' (Wilson) ते (शर्म) is subjective genitive. 'Happiness given by you'

ऋक् 11

1 भानुम —Vocative going with Agni 'Resplendent'

2 समृतम् = Symmetrical' 'Well conducted (Wilson)

3 पथीनाम्—is Vedic for पथाम् 'Ways of the sacrifice,' or it may mean simply 'roads'

4 उर्वन्तरिक्षम् = 'Through the wide firmament.' 'By the vast firmament' (Wilson).

5 आवक्षि = आवहसि. The termination सि, it will be noticed, is applied without the conjugational sing. Similarly we have वक्षि for वहसे.

6 हविरद्याय = 'In order to eat oblations.' It is to be noted that अद्याय is not to be found by itself although it looks like the dative, it has the meaning of the infinitive and as such it would have been separated from हविः but in the पदपाठ we find them together. अद्य in the sense of अदन 'eating' is never used in the Veda. हविरद्य occurs twice in I. 163, 9, X. 94, 2 In the latter case Sâyana makes it (अदन) adjective to हविः in defiance to the authority of the पदपाठ. In the other place I. 163. 9. he, indeed, paraphrases the compound as हविषोऽदन but still seems to prefer to take the words separately and interpret them as in the other passage. हविरद्याय always occurs (thrice) in the same context as here.

ऋक् 12.

1 गविष्ठिरो नमसा &c. = 'Places, reposes, rests his hymn, or prayer on Agni as the radiant wide-spreading (Sun) on the heavens or in the sky.'

2 गविष्ठिरः—We may note that the Vedic Rishis follow the fashion of many ballad poets who weave their own name into the concluding lines of their poems. This practice is followed by great poets also in certain cases. Without any intention to talk profanely of the Vedic Rishis one may see that the name गविष्ठिर gives an indication of the pastoral life of the Rishi. Like युधिष्ठिर 'steady in fight' our poet was गविष्ठिर 'steady in his profession of cow-keeping.'

सूक्त V. 63.

ऋक् 1. मित्रावरुण.

1 ऋतस्य गोपौ = 'Protectors of or presiding over waters,' or it may mean 'protectors of truth' which is one of the usual *functions attributed to* वरुण. Although this epithet properly belongs to वरुण alone, the two together are described in the Veda as performing functions characteristic of only one of them.

2 पिन्वते = 'Fattens, makes abundant.' *पिन्वते is used both transitively* and intransitively. सी. सरति पिन्वते वृन् (I. 181. 8) तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीम् (always) IV. 50 8. सायण in the present passage seems to take it transitively as he takes मधुमत् to mean 'water' and makes it an accusa-

tive to पिन्वते We may thus translate तस्मै &c 'for him, the shower from the sky sends down water in abundance'

ऋक् 2.

1 राजथ —Like ईशाथे has *governed the genitive* It has taken the accusative in ऋक् 7 of this hymn, 'you rule over or are the master of this universe'

2 The second quarter of this verse has no verb. सायण supplies सम्राजौ *meaning possibly "you are overlords of this sacrifice"* The poet means to say 'you are lords of the universe, so you are lords here too, as everything here is to be done in your honour'

3 अमृतत्व = 'Immortality' सायण generally *paraphrases this word* by स्वर्ग = 'Heaven'

4 तन्यव —It is not clear what this word means The only two occurrences of this word throughout Rigveda are in this hymn सायण takes it to mean 'spreading rays' He evidently takes the word itself to mean विस्तृता and supplies रश्मय In 5 below he paraphrases the word by ततः and refers it to मरुत Verse 5 makes it clear that मरुत्s are the follower of मित्रावरुणs to whom they render service. They are there said to go about the various regions evidently on the same work on which मित्रावरुण themselves drive in a beautiful chariot The work is *गविष्टि looking for the cows* which are taken away by the demons The same *meaning of the* word तन्यव viz attendants, retinue' must be intended in the present verse, as the last quarter here seems to be a mere paraphrase of the third quarter in verse 5 We have frequent mention of the attendants of वरुण in hymns *addressed to him*

ऋक् 3.

1 दिव पृथिव्या पति = 'Lords of the heaven and the earth' We have here separation of the two members of the compound द्यावापृथिवी *It is very common in Veda It is therefore that we have no* च to join them

2 विचर्षणी = 'Seeing all' This is particularly an attribute of वरुण to whom विचर्षणि and विश्वचर्षणि are often applied as epithets The *form* विचर्षणी occurs nowhere else

3 असुर—Means 'god,' here 'the god of shower, पर्जन्य' The conjoint functions of मित्र and वरुण are not others than those attributed to वरुण separately, We have seen वरुण to be the lord of all natural phenomena, the preserver of order throughout the whole world. He

makes the sun shine in the sky and the rain fall on the earth Of his supremacy in the moral world and the pre-eminently righteous character given to him we have said enough elsewhere

ऋक् 4

1 सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् = सूर्य, the luminary moves about (like) a wonderful weapon' The poet probably means to say that the orb of the sun looks like the brilliant disc of a shield or rather like a well tempered glittering sword, which shines the more as it is brandished.

2 पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते—Here is an abrupt address to god पर्जन्य though of course in pronounced subordination to the joint deities मित्र and वरुण The clause means 'O god of rain, the water drops are sent down (by your power)'

ऋक् 5

1 See notes on verse 3

ऋक् 6

1 पप्रथ—Utters wonderful speech which is bestower of food and full of splendour This evidently is a description of lightening and *thunder*

2 अभ्रा वसत मरुत सुमायया &c —The storm gods by their power altogether cover the clouds and then we have a down pour of rain

ऋक् 7.

1 धर्मणा—धर्मन् is the word *from* धृ like कर्मन् *from* कृ We know that the word धर्म assumes this form in classical Sanskrit only at the end of certain compounds Here however, it is used as a separate word The meaning is of course *the law that holds'*

2 व्रता रक्षेथे—We have already noticed that व्रत is to be understood not in its modern sense of 'religious ceremonies observed by people but taken to mean *order, ordinance'* and वरुण as the lord of the Universe, keeps order everywhere It has been said very often in the Veda that his arrangements are not disturbed by anybody वरुण is described as धृतव्रत *whose laws are fixed'* in I 25

3 रथम्—Is understood in its etymological sense constantly moving'

4 असुरस्य मायया—Although the context and the commentary of सायण determined the translation of this expression in verse 3, to be 'by the power of god पर्जन्य,' the same course would not do here It is not clear whose help मित्र and वरुण secured in preserving their laws असुर

is often applied to वरुण himself and to other आदित्यs So it appears that some divine being is meant here पर्जन्य would not do because his function is quite circumscribed, while the context of the present passage calls for the help of a god whose power would be almost ubiquitous If by असुर without any proper noun to qualify we understand the god, would it be altogether wrong to suppose that it is Indra? In the Veda we have इन्द्रावरुणौ praised and prayed to at the same time The frequent mention of पर्जन्य in the preceding verse is no doubt a powerful argument why we should understand पर्जन्य by असुर here, but a suggestion is put forth on the consideration mentioned above

---

सूक्त V. 73.

ऋक् 1

1 अर्वावति—Is like परावति It means 'near' It is probably from अर्वाच् 'on this side' as पराच् 'on that side सायण however explains अर्वावति as अरणवति = गन्तु शक्ये from the same root ऋ

2 पुरु—'In many places' 'Whether you are in many places' means weather you have to go to many places, having engagements with other worshippers We have ऋचिs invoking their deities to come to them in spite of calls from other worshippers Thus we have in VII 69, 6 a hymn addressed to अश्विन्s—नरा गौरेव विद्युतं तृषाणा-स्माकमद्य सवनोपयातम्। पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नियमन् देवयन्तः ॥ "Oh you manly ones, thirsty like the deer for the brilliant सोम, come to day to our sacrifie They invite you with praises to many places (sacrifices) May not other worshippers detain you Again in VII 33, 2 we have the वसिष्ठs by force of their hymns drawing away Indra while he was drinking सोम at the sacrifice of पाशद्युम्न in order that the deity should attend at the sacrifice of king सुदास to whom they were officiating as priests 'Muir translates पुरु by 'among different places of men'

3 पुरुभुजा—See note on this word in I 116, 13

ऋक् 2.

1 अध्रिगू='Of unhampered course' The same epithet is applied to the अश्विन्s in VIII 22, 11, where अध्रिगू is explained further as येमाने शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ We have to note that the very epithet is applied in the hymn just mentioned to the worshippers themselves

अधिगावोऽध्रिगू अश्विना हवामहे. अध्रिगू is again a proper name. It is said that he was one of the kings favoured by अश्विन्स. अध्रिगु in singular is applied as an epithet to अग्नि (VIII. 60, 17) and to Indra (VIII. 71, 1.).

2 पुरुभुजमा—In the present hymn सायण explains it *'honouring many sacrificers.'* The epithet *is again applied to अश्विन्स in* VIII. 22, 12. भू is a verbal noun and as it is not uncommon the degree-termination is applied to it. Thus simple पुरुभू is also applied to the अश्विन्स in IV. 44, 4 where सायण paraphrases बहुभवन्तौ and Wilson translates *'who are manifold'* In VII. 22. 11, where epithet occurs as in the present verse, सायण takes it to mean *'assuming various forms or completely defeating or vanquishing many enemies.'*

3 तुविष्टमा—This epithet is not given to अश्विन्स again. तुवि means generally 'much, superior.' It enters into composition in a variety of ways, prominently तुविजात, तुविद्युम्न, तुविमघ, तुविराधस् &c. तुविष्टम is really the superlative and may be translated as 'the greatest' as सायण does it of महत्तम In I. 186, 6 where this word occurs as an adjective to Indra, of course in the singular. To Indra also it is not applied elsewhere.

4 भुजे—Infinitive with ए of भुज्, भुजे हुवे = 'I call you to protect.'

5 वरस्या—This form occurs only here. It might be Vedic for वरीयसा comparative of उरु 'great.' वरस्या is however used in the accusative in the sense of 'prayer or request' in VI, 49, 11.

ऋक् 3.

1 ईर्मा—From ऋ 'to go' is a word which causes great difficulty here. It has no grammatical connection with any other word in the verse. सायण paraphrases it by आदित्य as he has done elsewhere, V. 62, 2 where, however, the word occurs as the nominative of a singular verb ईर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुहे = 'The आदित्य in the course of days drew forth the steady waters.' So ईर्मा जहादरातिः = 'He killed the enemies' ईर्मा is sometimes paraphrased as सर्वस्य प्रेरकः 'impeller of all' (Wilson). Whatever it might be ईर्मा in this verse seems to make no sense. ईर्मा literally may mean 'that which goes;' hence, we may take it to mean 'active.' ईर्यति is often taken in the causal sense of प्रेरयति in the same way ईर्म is taken for प्रेरक as indicated above. Thus it may mean 'propelling or pushing forward.' In these two senses ईर्मा may be taken as an adjective to चक्रम्. In I. 163, 10 we have ईर्मान्तास where यास्क explains it समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा which shows ईर्म means पृथु = 'great or large' In this sense if we understand our word ईर्मा still making it an adjective of चक्रम् we shall have good sense.

Translate:—'*you have fixed one bright though large wheel to* your chariot for the sake of grace.' This way of taking ईमं an adjective to चक्रम् *requires the Vedic license of the change of form.* Without any such change, another meaning may be suggested, that is understanding ईमं as dual meaning सेव्यं प्रेरकौ, of course, referring to the अश्विनौ. This will then be in the vocative. As it stands at the beginning of a quarter there is no loss of accent. Altogether it must be confessed that the meanings proposed are only provisional. Taking these passages into consideration it seems possible to understand ईमं as an adverb, meaning 'here.'

2 मानुषा युगा—सायण Explains मानुषा युगा in V. 52, 4 as 'at all times.' *As our expression is similar to this, the same meaning may be* taken here. Again in X. 140, 6 our Commentator explains मानुषा युगा as 'human couples,' that *is, the* यजमान *and his wife. This meaning* also may serve our context equally well.

3 अन्या—Is instrumental = अन्येन चक्रेण. The second *half* may be translated thus:—'while with another (wheel) you go about the regions, *in* your greatness, to human couples.'

4 *The poet in this verse says of* अश्विनौ, *that the* wheel *of their* chariot is large *and bright, when the chariot is simply to be meant* for display and pomp; but when *meant for use, it has* quite a different wheel which would be lighter and smaller, though less graceful *in appearance.*

ऋक् 4.

1 एना कृतम् = अनेन संपादितम् = 'Composed by this one' referring probably to himself. The poet means to say that the hymn by which he is celebrating the glory of अश्विनौ is composed by himself.

2 नाना जातौ—'Having independent prosperity, wealth,' as सायण takes it. It seems to mean the same as पृथि जातौ 'appearing in various places.'

3 धामे = The explanation of this given by Sâyana is not satisfactory. *We do not know how* धम *should mean* 'food or wealth,' still we have it in the list of synonyms of धन in the निघण्टु. The common meaning of *'relative, or friend'* may suit as well. The As'win may be praised *as uniting separated friends.*

ऋक् 5.

1 स्यन्द्रम् = 'Marching rapidly.' स्यु and स्यु are one and the same. स्यद् means 'to go'; from this we have the modern word स्यन्दन for 'chariot.'

2 आतप—This is plural of आतप् verbal noun meaning 'lustre'

3 अरुष =आरोचमाना ='Bright, brilliant.' The poet refers to the wife of the अश्विन् already appearing in other hymns He means to say that her presence sheds immense lustre on the chariot अरुष has received great attention from Prof Maxmuller who gives a long note giving all the sense of the word He tells us there that Arusha in Zend means white' and this points to the original meaning of 'bright of this word This meaning suits here very well We have this word again in verse 1 of our No 20 where Maxmuller thinks it means 'the sun' (see Vedic hymns p 17 and seq)

ऋक् 6

1 चिकेतति = L terally 'remembers takes cognizance knows here 'thinks of' This is an admirable example of the use of the h storical present अत्रि thinks of you, O manly ones with a grateful heart (praises you) and lo! Oh नासत्य he bears the fire which harms him not'

2 सायण refers to other places where the same exploit of अश्विन् is narrated

3 आसा = स्तोत्रेण सायण notices that the source is put for the effect in this word आसा = आस्येन = तन्निष्पन्न स्तोत्रेण L. Os = mouth

4 भुरण्यति—भुरण् is a Vedic root having the same meaning as भुरणा which is an epithet of the As vins It means 'supporters' Sâyana gives the meaning of गति to this root भुरण्य seems to be a nominal verb Another similar verb is तुरण्य various forms of wh ch occur in the Veda. भुरण्य is only another mod fication of the root भृ From the same we l ave *Bear* in English *Z Bare* is our भृ There the aspirate is lost whereas Gr *Pher* has the hard instead of the soft aspirate

ऋक् 7.

1 The poet means to say that when अत्रि invoked अश्विन्, they came in their chariots the sound of which was heard from afar

2 वर्ति —Sayana translates tl is word by Goer,' but Maxmuller prefers to take it to mean 'path Both the meanings are etymologically possible The adjectives उग्र 'fearful and ककुह high, exalted show that we should understand March, progress or passage by वर्ति There is again the word यामेषु meaning 'paths ways'

3 संतनि —It is very interesting to note that it is exactly the English word '*continuous*'

ऋक् 8.

1 रुद्रा—This is often used as an epithet of अश्विनू, where सायण generally gives two alternative explanations —'praiseworthy or the sons of रुद्र' In his gloss on V 70, 2 he follows यास्क's way of fanciful derivation and suggests रुद्रा दुःखाना द्रावयितारौ रुद्रिकृयणीयौ वा

2 मधूयुवा—This epithet of the अश्विनू occurs only once again in V 74, 9 and evidently means 'associated with मधु = सोम' We have seen that the अश्विनू know the art of manufacturing Soma

3 मध्व सुषिप्युषी = Overflowing with मधु' Here we have genitive in the sense of instrumental We have to supply after पिप्युषी the word स्तुति as nominative to सिषक्ति = 'approaches or waits upon' The poet seems to mean that the prayer he offers is accompanied by a liberal offer of सोम If we supply the word धारा after पिप्युषी as it occurs in IX 16, 7 दिवो न सानु पिप्युषी धारा सुतस्य वेधस, we shall have smoother construction So here we may construe मध्व पिप्युषी धारा = 'The full (पिप्युषी) current of the सोम'

4 पक्षा पृक्ष —We have the same expression in IV 43 5 युवर्मी वा पृक्षो भुरजन्त पक्षा where सायण takes पृक्ष to mean सोम and पक्ष to mean यवा We may take the same and translate —'when you cross over the skyey regions, they offer you सोम and boiled barley' or we may take पक्षा to mean शुद्धमनस and understand the ऋषिs thus making पक्षा nominative to भरन्त and thus translating —'the simple ऋषिs offer सोम to you'

ऋक् 9.

1 सत्यमिद्वा &c = 'Rightly it is, they call you sources of happiness मयोभुवा, यामहूतमा, सुहवतमा are only so many complimentary epithets which a devotee may shower upon the deity he worships

2 यामहूतमा—This epithet of अश्विनू occurs only once more in VIII 73, 6 It means 'who are most often invited at sacrifice This is superlative of यामहू— one who is invited at sacrifices' Cf पुरुभूतमा

3 Both the यामन्s in the two quarters (पादs) of the second half of the Ṛik mean 'sacrifice' The first refers to sacrifice in general, the second to the particular sacrifice performed at the time by the present poet This is how Sâyana explains it The repetition, however, of the word is not uncommon The word यामन् is repeated with every new epithet applied to Asvins 'To our sacrifice, O you यामहूतमs, (come on) to our sacrifice O you सुहवतमs'

ऋक् 10.

1 अश्विनां वर्धना = 'Glorifying the अश्विनू.'

2 या तक्षाम रथांनिव—'Which we have fashioned just as an architect does the chariots'

3 अवोचाम बृहन्नम ='We have said a great prayer of salutation' नमस् is 'a bow' and we *make* it and not *say* In Veda it means a prayer which is to be said Hence some perceive here the original of Mahomedan नमाज with which the root पढ् (पढ्) is generally used This is mentioned here as an amusing suggestion which is no doubt ingenious even if it turn out to be worthless.

सूक्त V 80.

ऋक् 1.

1 द्युतद्यामानम् = Whose chariot is brilliant' This is how सायण takes it यामन् is course' and this epithet may also mean 'of bright course'

2 ऋतेन—It does not matter with which word it is taken. It may either go with ऋतावरीम् as सायण has taken or with बृहतीम् meaning 'great by her truth

3 अरुणप्सुम् = Ruddy,' lit, 'of ruddy form' अप्सस् being a word for रूप occurring in ऋक् 6 of this hymn

4 स्वरावहन्तीम् = Bringing the Sun' This seems better than 'going to the Sun.'

ऋक् 2

1 सुगान् पथः &c = She moves along making the paths easy to be traversed' They were not safe so long as it was dark

2 अह्नाम् अग्रे = At the begining of days'

ऋक् 3.

1 युञ्जाना (गोभिररुणैः)— Yoking The word रथम् should be supplied We have उषस् driving in a chariot drawn by ruddy horses also, युङ्क्ष्व हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणाँ उषः (I. 92, 15)

2 अस्रेधन्ती— Not harming as सायण has himself in his gloss on VIII 2" 18, taken it. अस्रधन्त, अस्रेधद्भिः &c are all similarly understood Dr Wilson follows सायण's commentary उषस् is here said to give 'permanent wealth'

3 पथो रदन्ती सुविताय = Manifesting the ways for safe traversing is a mere paraphrase of सुगान् पथः कृण्वती ।

ऋक् 4

1 श्वैत्री—This epithet occurs only here We have श्वेती occurring

often in the sense of 'white,' Wilson translates this "lucidly white" evidently meaning 'very white, brilliant"

2 ऋतस्य पन्थाम् &c —In harmony with ऋतावरी, ऋतपा, ऋतेजा one would think it better to translate this clause as 'she' the *knowing, follows* the path of *right'* सायण takes ऋतस्य to mean आदित्यस्य 'of the Sun'

3 प्रजानती—We have often adjectives like विद्वान् विदुषी applied to deities So we do not see any necessity of understanding this word in the causal sense as सायण has taken it. प्रजानतीव is as usual put down as a compound, still we have सायण giving इव the sense of 'now' Wilson takes प्रजानतीव as उत्प्रेक्षा and translates 'she traverses the path of the Sun, as if knowing (his course)' The *force* of इव is not quite clear

4 न दिशो मिनाति = She does, by no means harm the quarters of the world' This is an instance of a negative mode of saying, used for forcibly asserting the opposite The clause means she does positive good, viz gives light and obliges the world

ऋक् 5.

1 शुभ्रा—सायण properly supplies the word शोभित after शुभ्रा in order to have an उपमान to उषस्

2 तन्वो विदाना = 'Showing or exhibiting her person'

3 ऊर्ध्वेव स्नाती = स्नानोत्थितेव = 'Rising up, as it were from her bath'

4 दृशये नो अस्थात् = '*Stands up before our eye*' *The idea here is* of a woman who bathes, puts on clothes and then appears before others उषस् is therefore very well compared to the bright appearance of a woman in this state

5 द्वेष तमांसि = The hateful darkness' द्वेष cannot be connected otherwise

6 आगात्—Aorist used in the sense of the Present The Poet describes the rise of the Ushas as he is actually seeing it. Hence all the verbs in the previous Riks are in the Present tense

ऋक् 6

1 भद्रा योषेव निरिणीते अप्स = '*Like an auspicious woman she presents* her (beautiful) form to men भद्रा is rendered as कल्याणवेषा, by सायण, which means 'putting on a blessed dress' The sight of a *happy woman is even now looked upon as a blessing The iteration* with which this idea of उषस् appearing like a well dressed woman affording pleasure and gratification to the people warrants us in assuming that almost the same regard was paid to सुवासिनी (*happy women*) as is shown to them at present in our society

2 व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि = 'Bestowing choice gifts upon the offerer of oblation'

3 पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः = 'Ever youthful she makes (brings) light again as before' This evidently means when the dawn appears, darkness is dispelled and light, which had disappeared since the evening before, is restored Wilson seems to understand that उषस् brings light at present as she did long ago

4 था is an affix signifying comparison Thus here we have पूर्वथा in the sense of पूर्वमिव यास्क in his Nirukta quotes V 44, 1, where similar instances or rather all instances of this affix occur (तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ।) Pânini also notices this in his Sûtra प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि (V 3 111)

सूक्त. VII. 61.

ऋक् 1.

1 Although 'the Sun' is mentioned in the very first Rik of this hymn which is dedicated to Mitra and Varuṇa he (the Sun) comes in as a subordinate deity, by way of glorifying Mitrā Varuṇa The Sun is said to be their eye' Of the unlimited sovereignty of Varuṇa we have frequent mention in the Veda. In fact all deities including even Indra are unable to transgress his orders, so much so that it is suggested that there are two stages in the Vedic cult, the days of the supremacy of Varuṇa and those of the supremacy of Indra At any rate the Sun is here called 'the eye of Mitra and Varuṇa and he is said 'to observe all the worlds and take cognizance of the meditation (मन्यु) that is going on among men The poet means to say that it is now time to offer up preyers to Mitra and Varuṇa.

2 वरुण alone is named but the dual form वां is used and this fact of one being mentioned where both मित्र and वरुण are meant has been already noticed We may note that in ordinary talk also, we follow this mode of speaking to one only when the remarks are directed to him along with others

3 ततन्वान्—The Vedic Perfect participle of तन्

4 आचिकेत—Perfect used as Present

ऋक् 2.

1 दीर्घश्रुत्—This word referring to the worshipper seems to mean

'known far and wide.' सायण's paraphrase 'चिरकालं श्रोता' is not quite intelligible. The word occurs in the same Mandala in VII, 16, 8 where our commentator translates it by 'दीर्घकाल श्रोतव्यम्' as an adjective to शर्म (happiness), which will be heard of for a long time to come.' This word occurs only once more in VIII, 25, 17 where सायण is driven to the helpless remedy of supposing the case-termination dropped and takes the compound as an adjective to वरुणस्य interpreing it as 'अतिशयेन प्रसिद्धस्य' 'known widely.' Thus we see that this word is applied to the worshipper, to the god and to the gift of the god in the three different places where it occurs.

2 सुक्रतु—Is an important word. We find this epithet applied to many gods. क्रतु is explained by सायण as कर्म, but it is doubtless to be rendered by 'talent' Gr. *kratos* = power, intellect. See note Ṛik 10 No. 1. The Greeks have Socrates, Polycrates for सुक्रतु, and पुरुक्रतु.

3 पृणीथे—पृ ordinarily of the third has been transferred to the ninth conjugation. Whitney 731.

4 शरद् = 'Year.' We see here part put for the whole as we have in English 'summers' and 'winters' used in the sense of 'years' for a youthful and old man respectively.

ऋक् 3.

1 प्र—Here we have to supply suitable verb after प्र, and we have no reason to reject सायण's suggestion of supplying रिच्. The verb that is generally understood when we have no expressed one is a form of the verb 'to be' as सुदरोऽसि. Here we have अस्ति understood and it is so because it can easily be supplied. The same verb can be supplied here. प्र means 'ahead' or 'in front' hence 'superior.' In this sense we have it used with असि or भवसि. So here too we can simply translate the clause before us 'you (are) ahead of the earth and the heaven.'

2 अनिमिषम् = 'Constantly.' मिमिष्, 'to see' without even allowing the eyes to twinkle. The tradition that god's eyes don't twinkle may be referred to such words in the Veda.

3 ऋधग्यतः = 'Leading a staright-forward life.' Accusative to रक्षमाणा.

4 ऋष्व = 'high.' बृहत् = 'large.' सायण properly distinguishes these referring the former to the intrinsic excellencies and the latter to the physical extent.

5 रपशो दधाथे—'Have your form in' possibly meaning 'you show yourselves in these' 'these are your manifestations.' This is how Sâyana takes it giving the meaning of 'form' to the word रपशः. रपशः

we have translated by 'spies' or 'servants' in परि स्पशो निषेदिरे in Rik 13 of No. I Taking the same meaning we can interpret our clause here 'you place your spies in the midst of herbs and men' This Varuṇa has to do because he is sovereign over the whole Universe This meaning is in harmony with the clause ऋधग्यतो रक्षमाणौ They protect the rightous but they must know who are so and hence the need of 'spies' or 'agents'

सूक्त 4.

1 बद्बधे—Perfect in the sense of the present. It is not quite clear to what root we should refer this form It occurs twice elsewhere The participle बद्बधान is used half a dozen times Sâyana wavers between बध् and बाध्, but he seems to prefer to take these as forms of the former But a general view of the passages shows that good meaning is given by understanding these from बाध् VII 69, 1 has रोदसी बद्बधान as an adjective to the chariot of अश्विनौ In VI. 22, 7 we have Indra described as having liberated the rivers to flow on in a long course when they were confined or hemmed in on all sides यत्सीमनु प्रमुचो बद्बधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यन्दयध्यै In the light of these and other passages one would like to translate the passage here before us 'His might inspires fear by its greatness throughout the heaven and earth' God Varuna punishes the moral offenders and so nothing is more natural than that his power should create awe in the minds of all people The meaning is expanded in the next half The poet tells us those, that do not worship go through life without sons, while those that think of worshipping grow strong

2 शुष्मम् = बल We find in the निघण्टु the word as शुष्मम् and used in the Veda यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (II. 12, 1) The word is derived by यास्क from शुष् 'to dry' शुष्म meaning 'that which *dries up* exhausts an enemy'

3 यज्ञमन्मा = 'Inclined to sacrifice.' This is evidently a Bahuvrihi compound like यज्ञकर्मा The noun making termination मन् being added to the root मन् We have nouns by means of this termination such as कर्मन् वर्त्मन् नामन् and also L. Nomen from *gno* = 'to know' Note again that the word मन्मन् is used as a separate word in the sense of 'prayer or praise' as the word मति is used very often, *e g* below Rik 6

4 वीर = 'A heroic son' We often find in the ऋग्वेद that worshippers pray to God that they may attain wordly gifts The Vedic ऋषिs are not found to long for complete cessation of wordly affairs They

ask their Gods to bestow upon them heroic sons, ample wealth and cattle. They wish to be successful in their battles with the enemy They want spacious houses to dwell in and rich clothes to put on This is their wish and hence the penalty of not sacrificing is here described to be a sonless state'

ऋक् 5

1 वृषणा—The word is paraphrased by सायण generally as कामानां वर्षितारः We have this word *occurring very often in the Veda and in* various contexts It would not do always to stick to the etymological meaning of the word which is applied to gods many of whom have little to do with rain It must be interpreted as 'strong,' 'manly' The वेदार्थयत्न has a very amusing and instructive note on the word (Page 120, I, 16 1) where the word is traced through all its significations

3 न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् = '*In which nothing marvellous and nothing purely adulatory is to be seen*' The poet means 'we say here nothing through a mere desire of producing something marvellous, nor do we mean merely to utter praise without meaning it यक्षम् seems to mean mere पूजा There must be devotion in the heart of *a worshipper* but he should not sacrifice truth to it This is what the poet seems to mean here He wants to avoid not पूजा but what *we call* तोंडपूजा *or flattery*

3 द्रुहः सचन्ते अनृता जनानाम्—सायण construes द्रुहः जनानामनृता सचन्ते meaning the malicious (alone) accept the false praises from the people (but not the noble). सायण seems to refer to the greatness of मित्र and वरुण the poet would thus rely upon their goodness in not accepting *false praises it would be more natural to construe the sentence* thus —जनानां द्रुहः अनृता सचन्ते meaning The haters of men (alone) take to or offer *false praises The poet means to say We have the interest* of the people at heart and therefore must not tell lies or offer false praises Those that hate men and wish ill to them may do so *As* we desire to secure favours from the gods, we must stick to the truth One more argument why the truth and nothing but the *truth should be the basis of prayers is added in the next sentence*

4 न वां निण्यान्यचिते अभूवन् = No secrets remain unknown to you' *We have the epithet* उरुचक्षस् *applied to* वरुण *and we have seen him to* observe the ways of the world from his own house The same is referred to in the sentence here निण्यानि = 'Secrets' 'No secrets are beyond your knowledge' Not only what we do but also what we think is quite manifest to you The inmost of our *feelings are clearly*

perceived; hence it would not do to mean one thing and say another. We may compare Dilipâ's words to the divine lion in the second Canto of रघुवंश—अंतर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान् भावमतोभिधास्ये ।

ऋक् 6.

1 ऋचसे—Is Vedic infinitive by appending the termination असे to the root ऋच् 'to praise.'

2 जुजुषन्—Vedic subjunctive of जुष् 'to accept, cherish' from the Perfect base.

3 प्र—सायण supplies भवन्ति after प्र to complete the sense of the third quarter. See note above Rik. 2.

ऋक् 7.

1 पुरोहिति—'*Worship* in the shape of a prayer' as सायण explains, intending probably to direct the attention of the readers that it was not idol worship. पुरोहिति may mean 'the office of a priest.' The poet may perhaps allude to his officiating as a priest for his people, family or masters.

2 तिरः—सायण supplies कुरुतम् after तिरः, but would it not be better to take it with पिपृतम् as part of the verb having reference to दुर्गा and translate 'May you take us through all dangers (safe and sound)!'

सूक्त VII. 71.

ऋक् 1.

1 नक्—'Night.' She is supposed here to be the sister of the dawn a very natural image as we find them together for a time. उषस्, however, is called the sister of भग and वरुण in (I. 123, 5) भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिः ।

2 कृष्णीः—We find कृष्णा used as a noun for the night very often, but this form कृष्णीः is only once used here in that sense.

3 अरुषाय—Various cases of अरुष have been used in the vedas, but the word generally occurs as an adjective. It is paraphrased by सायण as गमनशील, हिंसारहित and आरोचमान. In this last sense it is used as a noun here and elsewhere and interpreted as the 'Sun' as it suits the context.

4 रिणक्ति पन्थाम्—'Vacates, leaves open the path.' How simple is the image here! The night retires and leaves the path for the coming in of the Sun.

5 अश्वामघा गोमघा—The अश्विन्s are said to be rich in horses, rich in cows.

6 युयोतम्—Imperative from the Perfect base of यु to separate. The same form occurs in the next Rik. Only the radical vowel is properly ungunated there. It is the ablative अस्मद् that gives यु the sense of 'to separate.' Otherwise यु means 'to join' and वियु means 'to separate' अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः (VII. 104). 'Let him then be severed from his ten sons.'

7 दाशुषे—From दाश्वस् from the Vedic root दाश् with क्वसु appended to it to form the agent noun 'giver (of oblations).'

सूक्त 2.

1 अमीवा—'Disease,' from अम्+वम् with the augment ई. अम्—'to afflict with sickness, pain.'

2 माध्वी—The word occurs in the hymns to अश्विन्s and seems to be a peculiar epithet of them. सायण has paraphrased it in a variety of ways. In his gloss on IV. 43, 4 he renders it as मधुरस्य उदकस्य स्रष्टारौ, in I. 184, 4 मधुपूर्णपात्रयुक्तौ; in VI. 63, 8 मदयितारौ, in VII. 67 the word occurs twice. Once it is paraphrased as मधुरस्य सोमस्य भर्त्तारौ or मधुविद्यासंवधिनौ and again as मधुप्रियौ; in V. 75, 1 मधुविद्यावेदितारौ. From all this we see that the अश्विन्s were not only fond of मधु but had something to do with the making of it. They were skilful extractors of this मधु and the fact that the word is used in this sentence where the अश्विन्s are exhorted to protect by day and night—this fact suggests the high medicinal quality of अश्विन्'s मधु. They are again invoked to keep off disease. All this together with the wonderful tales alluded to in the ऋग्वेद, of their having made old men youthful, shews that we have some basis for the subsequent tradition of supreme medical skill of these gods.

3 रथेन वाम वहन्ता—'Carrying wealth in the chariot.' This is a common description of the अश्विन्s. They are called वसुवाहनs 'carriers of wealth.' They drive in a chariot with yellow horses and are always ready to bestow health as well as wealth on their worshippers.' *Their name अश्विनौ suggests that they were good horsemen.* There is difficulty to conclude the fact of their being good riders from their name only. This difficulty arises from the fact that although descriptions of horses being yoked to chariots are everywhere in the Veda, thre is no allusion to their being used for *riding*. We have charioteers in the Rigveda but no cavaliers. No deity is invoked to come on horse back, though all gods are called upon to attend a sacrifice in one and the same chariot. The idea of a spacious omnibus was thus familiar to the Vedic Rishis. When

the art driving had advanced so far, it is no doubt strange that riding should be unknown. The twin gods are called अश्विनीकुमारs and in later mythology they are made the fathers of two of the five पाण्डवs one of whom सहदेव is reputed to be very skilful in शालिहोत्र the science relating to the horses.

4 त्रासीयाम्—Benedictive form of त्रै without the connective या.

सूक्त 3.

1 सुम्नायवो वृषणो आवर्तयन्तु—सुम्नायवः is explained by सायण as सुखेन योजयन्तः. In all places else he takes it to mean सुखमात्मनां इच्छन्तः. If वृषणः be taken to refer to sacrificers and not to horses as सायण here explains, the usual interpretation of सुम्नायवः would hold good in this case too. सायण is obliged to give a forced explanation of the word, because he thinks that it should refer to horses. It may be better to take it with वृषणः understanding the latter word as sacrificers; for this meaning of वृषणः which word is generally applied to gods, we have its etymological meaning as our authority. It means सेक्तारः 'able to produce children'; hence 'men.' In this way, it has been explained and made to refer to sacrificers by सायण himself in his gloss on इंद्राग्निभ्यां कं वृषणो वदन्ति (I. 109, 3). Thus we take the meaning of the first half of this मंत्र to be 'may sacrificers, wishing for their own good, bring (towards themselves) your chariot at the next dawn.'

2 ऋतायुग्भिः—As an adjective to horses, occurs twice elsewhere; once in VI. 39, 4; and once in IV. 51, 5. In the former सायण explained it 'having praises bestowed upon them; and in the latter he explains it as यज्ञगामिभिः 'going to the sacrifice.' And this last explanation seems to be the best.

सूक्त 4.

1 विश्वप्स्न्यः—This is rather a difficult word. It would have made good sense if we should have been able to refer it to the ऋत्विज (विश् + अपस् + यः). न् is of course a Vedic augment introduced without meaning. अपस् means 'a sacrificial act.' It is a word often used in Veda. विश्वप्स्न्यः which strictly ought to be विश्वापस्न्य would mean 'one that performs all sacrificial acts.' सायण also proposes this as an alternative explanation. Unfortunately, however, there is no similar occurrence of the word विश्वप्स्न्य throughout the Veda. Other cases of the word do occur where the meaning पुरुरूप or व्याप्तरूप 'of many forms' or 'of pervading form' suits very well. By taking विश्वप्स्न्यः as referring to वसिष्ठ, we should be able to have the last quarter an adverbial clause introduced by यत् meaning 'since,' thus

avoiding the necessity of taking यद् as meaning य Again students of काव्यप्रकाश would see that by accepting the meaning we suggest the दोष of समाप्तपुनरात्त would be avoided As we have an adjectival clause *before* the principal sentence, it would not be good to have another *after* it

2 त्रिवधुर='Having three charioteer's seats' is a common epithet of the chariot of अश्विनौ. The following verse to अश्विनौ deserves notice

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक्। पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ (I 118 2) The number *three* is particularly to be marked and the simple prayer of the poet for cows, heroes and progeny deserves attention अश्विनौ are thus invoked for the health and strength of men and cattle

3 उस्रयामा = Going out when it is day' अश्विनौ are invoked very often by poets to appear at their sacrifices by telling them that it is day, the Sun is up and it is time for them to come It is fit therefore that they should be called उस्रयामा, but we do not find this epithet repeated anywhere

4 नासत्या--Is a synonym for अश्विनौ It evidently means 'the truthful' lit 'not untruthful न+असत्या combined into नासत्या like नैक

सूक्त 5

1 युवं च्यवानम् &c --This *verse recounts the noble services of* अश्विनौ See legends about अश्विनौ Muir's Sanskrit texts volume V Page 243

2 निःस्वर्दम्--This form occurs only here It *means* 'rescued' Other forms of this root स्तृ that occur are स्तृणवाम स्तृणुहि shewing that it belongs to the fifth conjugation It occurs in धातुपाठ as स्तृ प्रीतिपालनयो प्रीतिचलनयोरित्येके in the स्वादिगण

3 अंहस --This word generally means 'sin', but here referring to the exploits of अश्विनौ the commentator explains the word as अत्रि and refers to the same exploit mentioned in X 39, 9 as his authority Thus we see in this मंत्र that the अश्विनौ restored च्यवान to youth, supplied पेदु with a fleet steed, rescued अत्रि from burning abyss and placed जाहुष firmly on the throne which was tottering before We have already had before, a long hymn No 5 which may well be styled अश्विपुराण as it strings together almost all the tales of the Asvins There are more too of the same kind

सूक्त VII. 77.

ऋक् 1.

1 न—Is of course a particle of comparison

2 चरायै—Infinitive of चर्

3 समिधे अभूत्='Was kindled' 'Had to be kindled (M M).

4 सायण is doubtful as to the construction of बाधमाना It is better to take तमांसि बाधमाना उप ज्योति अकः (अकरोत्)

ऋक् 2

1 विश्व प्रतीची='Facing the Universe

2 सुदृशीकसंदृक्='Of beautiful appearance, lovely to behold'

3 गवां माता—सायण gives alternative meanings to गो *speech* and *cow* M M takes *cows* to mean 'morning clouds' This latter meaning does not seem necessary here We all know that it is only after we get up at dawn that we begin to speak So गवाम् may be properly taken to mean 'speech' The poet in his pastoral life may have thought of his cows also, as they probably left their pens to go abroad at the break of day

4 अह्नां नेत्री—उषस् is the leader of days as we have dawn first and day following her

ऋक् 3

1 अश्व श्वेतम्—सायण explains अश्व as constantly going' but it is a question whether the etymological meaning of अश्व is 'going' निरुक्त derives अश्व from अश् to eat. महाशनो भवति eats much' It may, however, come from अश् to pervade' श्वेत 'white, brilliant' After this सायण supplies सूर्य Without doing all this we may with M M interpret the clause naturally and translate it 'leading the white and lovely (सुदृशीक) horse' The meaning of the Sun will be understood from this We may recognise in this an example of modern rhetorician's रूपकातिशयोक्ति which का प्र defines निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत्। Thus we have the अध्यवसाय or निगरण of सूर्य by अश्व Such ideas are common in the Veda and so it is not difficult to understand the *Sun* here

2 विश्वमनु='In the interest of all'

ऋक् 4

1 अन्तिवामा—अन्ति is short form of अन्तिक The word means 'one who has treasures or wealth.' M M translates 'who art a blessing where thou art near' सायण's explanation seems more natural.

2 दूरे अमित्रमुच्छ—It is certain that the poet does not want his enemies near. He wishes also that the blessings of nature should be showered on him and him alone. This meaning is clear enough. Max Muller translates 'drive away the unfriendly' and this is better as we have उच्छात् used in this sense before (See I. 48, 8.). सायण's struggle here to take उच्छ somehow to mean 'to shine' seems unnecessary.

3 गव्यूति and अभयम् may be taken as separate accusatives to the verb कृधि.

4 वसूनि is explained by सायण as 'booty' as it follows the clause in which उषस् is invoked to disperse the enemy.

सूक्त. VII. 86.

ऋक् 1.

1 जनूंषि—सायण's meaning is not clear. M. M. takes the word to mean 'works.' He seems to give it one of its possible etymological meanings. In his Vedic hymns VII, 56, 58, he renders the word by 'births,' the usual meaning of the word. जनूंषि may be taken to mean जातानि or जन्तवः 'all animals,' and the sentence may be translated 'by his greatness or under his power, all animals are fearless.' This saves us from taking महिना (which generally means महिम्ना) to mean 'mighty' by interpreting it as महिमायुक्तौ or as महिना neuter nominative plural of महिन in which form the word does not occur elsewhere. महिन 'great or venerable,' and महिना (Feminine dual) 'great,' are explanations of the word given elsewhere; but the latter is differently accented, महिना॑. The word occurs as it does here very often and almost always the meaning महिम्ना suits well.

2 द्विता नक्षत्रम् &c = 'He stretched out apart the starry sky and the earth' (M. M.) This is more natural than the explanation of सायण. ऋष्वम् and बृहत् we often see in the Veda qualifying one and the same noun. It is therefore better to take them with नाकम्.

ऋक् 2.

1 स्वया तन्वा = 'In my own person; myself.'

2 संवदे—It is better to take, naturally 'converse' than to interpret *the word as 'muse' as Dr. Peterson does.*

3 कदान्वन्तर्वरुणे भुवानि—This evidently seems to mean 'when shall I be united to वरुण? Mere conversation and association with the god does not satisfy the poet. He wishes to be *absorbed* into his God. His goal is such absorption or identification. The object of sacrificing and worshipping is to secure this final state. It cannot, however

be concealed that his idea of final beatitude is postvedic. It is this fact alone that would make us pause a little before putting this interpretation on the clause. It is therefore that we must satisfy ourselves by taking much less than what is warranted by the strict letter of the मंत्र. We may say that वसिष्ठ wishes to be friends with वरुण and friendship means complete union. Thus we may translate 'when shall I be intimate with वरुण? without supposing any higher spiritual ambition.

4 मृळीक—Generally means 'favour' or 'mercy.' सायण here takes it to mean 'bestower of favour.' M. M. takes it to mean 'propitiated.'

5 अभिख्यम्—Aorist of ख्या 'to see.' The augment is dropped and the form is to be looked upon as subjunctive.

ऋक् 3.

1 चिकितुष·—Perfect participle of चित्.

2 विप्रच्छम्—Infinitive of प्रच्छ with वि. पाणिनि does not notice this form of the infinitive; but सायण paraphrases विप्रच्छम् by the regular infinitive It is only with the root शक् 'to be able' that पाणिनि has noticed this form of the infinitive as अपलुपं नाशकत्. Whitney (970 A) says that the root-noun is used as infinitive in its accusative in अम्, its dative in ए, its genetive in अस् and its locative in इ. Some of these can be compared with पाणिनि's general rule for Vedic infinitive.

3 कवयः—This word which generally means 'a poet' is used in the Vedic very often in the sense of 'an intelligent one' referring both to gods and men.

ऋक् 4.

This verse strikes us as full of devotion and pathos.

1 ज्येष्ठम्—It seems, on the whole, better to construe the word as सायण has done and translate 'what great sin.'

2 स्वधावः—स्वधा is taken generally to mean तेजः 'lustre.' It is sometimes explained as 'power;' so the word स्वधावः may mean both 'mighty' and 'illustrious.' This word occurs as an epithet of अग्नि, रुद्र, वरुण and पूषन्. All are thus complimented as 'powerful.' The ending of vocative of nouns and adjectives in मत् and वत् is वः as भानुमः, हरिवः, मरुत्वः &c. स्वधावन् occurs only once in V. 3, 2 whereas स्वधावः is used sixteen times. Pâṇini has the Sûtra मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि. In later Sanskṛit स्वधा is associated with the names of departed ancestors as

पितृभ्यः स्वधा. स्वधा means also 'food' as in स्वधया मदन्तीः. स्वधावन् is said to be the original of the Persian खुदावन्द, a Sanskrit sibilant being changed to ह as असुर = होरार.

3 तुरः 'Quickly,' from त्वर् 'to haste.' We have this word तुर् occurring in तुरग, तुरंग, तुरंगम.

ऋक् 5.

1 द्रुग्धानि = 'Offences.' Here we have an instance of a past participle used in the sense of an abstract noun as भाषित for भाषण.

2 तनूभिः = 'Ourselves.' The word तनु is used for 'self' in various forms and it seems unnecessary to translate it 'with our own bodies' as M. M. has done.

3 पशुतृप्—This is a difficulty. It is better to take it to mean with सायण and Dr. Peterson, 'who has made atonement.' It is a question, however, whether पशु should be taken in the sense of 'a beast or for the matter of that, even 'a cow.' A thief is entitled to liberty when he has satisfied all men set to watch over him. पशु thus may be interpreted as 'men set to watch' पश्यन्ति इति पशवः. It is no doubt a little awkward to explain it thus, but as the word पशुतृप् occurs in the Veda only once, meanings have to be suggested for consideration. Another meaning might be suggested from the other उपमान in the verse. We think that the poet urges ignorance as an excuse for his sins and a plea for being set free, because he asks to be let loose as a calf. In meting out punishment we know that the age or status of the offender is taken into consideration. The temptation as well as the expected power of the offender to resist it are also to be considered, and thus an offence committed by a man of education deserves greater punishment than a vulgar one. This is probably a plea raised by our poet here. पशुतृप् would thus mean a mere 'herdsman,' 'protecting or keeping herds of cows.' Both Muir and M. M. take this word to mean 'one who has fed upon cattle.' Dr. Peterson is right in calling this '*awkward*' as feeding on cattle can hardly be urged as a plea in favour of the offender. Another meaning still may be suggested as पशुतर्पण 'feeding or tending cattle.' for a period would be a form of punishment for an offence, and so a man in the primitive days when there was no rigid system of fining and imprisoning, might simply be called upon to just tend cattle for some settled period and then might be set free. Finally it may be suggested, perhaps with greater reason, that तृप् = to steal. Vedic

word तृपु (a robber) and Zend root *trifan* (to steal) making this sugestion very probably. So पशुतृप्=‘stealing cattle’ an adjective to तायु.

ऋक् 6.

1 ध्रुतिः—Although the word is used only once in the Veda, there can be no doubt that it means ‘destiny,’ ‘fixed course.’ We have the word ध्रुव from the same root, which means ‘unchangeable.

2 विभीदक=‘Die.’ This word is not mentioned in the निघंटु. यास्क derives it from भिद् with वि. Monier Williams, on the authority of सायण's gloss on the first ऋक् of अक्षसूक्त X. 34, says that dice are made of the nuts of a tree called विभीदक. सायण's information, too, does not seem definite. There is in fact nothing to determine the exact derivation. The meaning of the word, however, is beyond doubt.

3 अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे—This is indeed a difficult line. It is clear that the poet thinks himself कनीयस्. The doubt is who the ज्यायस् is. Ludwig, as Dr. Peterson tells us, suggests that वरुण is the ज्यायस् here. सायण suggests that it is God नियंतृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक ईश्वरः. Ludwig evidently seems to except this only making ईश्वर more definite. M. M.'s meaning is not very different from Muir's. ‘The old is near to mislead the young’ (M. M.). The stronger perverts the weaker’ (Muir). ‘The older ones exercise influence over the younger.’ We have this experience in the world and there is no doubt that the leaders of a society are responsible for the sins of the common people. The same stand has been taken by the poet. He clearly means to say “I am doing what my betters do.” Cf. यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ (गीता).

4 स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता=‘Even sleep brings on unrighteousness,’ meaning men have bad dreams and they think evil thought even in a state of seep. This is not, of course, सुषुप्ति—‘sound sleep.’

5 This Ṛik deserves notice; because the poet pleads his helplessness in the matter of his sinful conduct. It is not intentional; but it is because his better part is drowned by destiny, drinking, passion, dice, thoughtlessness and the misleading example of the elders. Here we have an idea also of the bad influence to which our remote ancestors were open, but at the same time we see what simplicity of heart and frankness there was in their devotion to the Almighty; how wholly they resigned themselves to His care *and how powerless they considered themselves.*

ऋक् 9.

1 अरंकरामि=‘I will satisfy.’

2 मीढ़ुषे—From मिह् 'to shower;' 'one that showers objects of desire,' 'beneficent.'

3 राये जुनाति = 'Let him incite us to gain wealth.'

4 अचेतयदचितः = 'He made the ignorant wise.'

5 वनितरः—कनितर and कनितम—All such words though expressing degrees are not to be strictly understood as meaning definite comparisons. They all mean 'praise.'

ऋक् 8.

1 शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु—To a Hindu mind there need be no difficulty as to the explanation of this line. योगक्षेम is an idea with which he is quite familiar. योग means 'acquisition;' क्षेम means 'protection.' In Dr. Peterson's note on क्षेमे उत योगे VII. 54, 3 we have the struggle of European scholars to interpret the expression. Both Grassman and Ludwig understand क्षेमे and योगे in an unusual sense. They translate the phrase, 'at rest and at work.'

2 शम्—Is an adverb meaning 'happily.' It is used always with verbs, but sometimes it has the appearance of the predicative adjective. It is not inflected. We have thus to render it in a variety of ways; as here we have happiness with regard to definite points, sometimes as we have in VII. 34 to translate the word by 'propitious.' Altogether there is no doubt that it is a benedictory adverb and is variously used. See M. M.'s critical note, Vedic hymns, page 190 where he says "It is used as a substantive, as an adjective and as an adverb, and in several instances it must remain doubtful whether it was meant for one or the other." It is impossible in all the passages where it occurs to lose sight of its adverbial character.

सूक्त VII. 95.

ऋक् 1.

1 प्रबाधमाना—This form occurs only here We have विबाधे twice and in these two places सायण interprets the word differently. It s not clear whether we should understand it from बंध् or बाध् though we are inclined to take it from the latter as Monier Williams does it. प्रबाधमाना may be translated as 'pushing on amain.'

2 महिना = 'By its greatness.' Here we may take 'by its volume'.

3 प्रबाधमाना रथ्येव &c. = 'The river rushes on (straight) like a thoroughfare pushing on amain before her, by her volume, all the other waters'.

ऋक् 2.

1 नदीनाम्='Of all the rivers'='from among all the rivers'.

2 समुद्रात् आ=समुद्रं मर्यादीकृत्य='Up to the sea'='to join the sea'.

3 चेतन्ती—Present participle of चित् 'to know' which is paraphrased in the causal sense as 'she who makes known.' Dr. Haug notices the identity of this word with *Chaetenti* of Zend. The alternative explanation given by the commentator 'giving' seems to be only a makeshift.

The poet here praises सरस्वती as the only one of all the rivers that took cognisance of the prayer offered by Nahusha. In the second quarter we have the wealth of her waters described, as the river takes them to the sea instead of discharging them into some big river. The third quarter tells us of the power of the river to make known to the world the immense treasures to be got (by making use of its waters for agricultural purposes). All this offers an indication that the big river of the Indus is meant here. The Nilelike power of the Indus to place the people on its banks in a position of advantage on account of its inundations is well known. Vasistha in all probability lived somewhere near the Indus as we find him closely related to the old Persians in the matter of language. Again the Zend has got the word *Vahishtahê* from *Vahistem*='best.' *Vahista* is Super. of *Vahu*='good.' The ह in all these is of course our सु. So we find the very name of our Rishi among the people of old Persia. It is natural that Vasistha should bestow encomiums on the great river of the Punjab with its tributaries. Our Rishi in VII. 36 calls सरस्वती, सप्तथी सिंधुमाता. The seven rivers are called seven sisters. Altogether the Vedic Rishis talk about these Punjab rivers on the banks of which they were dwelling in the Vedic days. सरस्वती thus mentioned is not the one that we have *in later literature and a neighbour of the* यमुना.

ऋक् 3.

1 नर्यः—Is an adjective applied to various gods and has been generally translated as नृभ्यो हितः—'beneficial to men.'

2 शिशुर्वृषभः—It is not easy to explain this. We have it sometimes said of gods such as Indra and Agni that they were born with full strength. As soon as they came into being, they proceeded to work. Some such meaning might be understood here. As this मंत्र is about

a big River God, we can say that he was great even as a child meaning in the cosmical sense 'the waters were not meagre even at the source.'

3 वाजिन्='A strong son.' This we have seen to be one of the choicest boons that worshippers can ask and gods can confer. Heroic sons were a necessity in those days of invasion and advancement, when the ancient Aryans were momently open to the attacks of the hated aborigines.

4 विसातये तन्व मामृजीत—सरस्वत् is here praised as chastening the body of the worshippers for their benefit.' It possibly means that cold baths gave them strength and made them cope with their enemies at an advantage and this brought them immense booty.

ऋक् 4.

1 नः उपश्रवत्='May she listen to us.'

2 मितज्ञुभिर्नमस्यैरियाना='Approached or saluted by the venerable on their knees.' The ज्ञु in मितज्ञु is a representative of जानु Gr. *Genu*; the intervening vowel being dropped ज्+न्=ज्+ञ=ज्ञ. so we have in यज्ञ from यज्+न.

3 युजा='Permanent,' 'not disappearing when once attained.' It goes with राया. राया युजा—this instrumental indicates the point of superiority over the rivers. The wealth bestowed by others is not so steady.

4 सखिभ्यः—Means 'worshippers' as the word is used very often in the Veda. It will then be in the dative. उत्तरा shews comparison and that is between सरस्वती and other deities. The superlative उत्तमा is a word quite familiar to us and does not seem strange. उत्तरा सखिभ्यः may also mean 'superior to your friends (other deities).'

ऋक् 5.

1 आ—सायण supplies ददीमहि as a suitable verb after this preposition. The sentence then means 'invoking you with prayers, we shall get from you these (gifts).'

2 दधाना—Has the sense of the passive here, 'being placed in a state of most desirable happiness bestowed upon us by you.'

3 उपस्थेयाम &c.='We shall approach you as a shelter tree'. शरणम्—'shelter, one that protects.' शरण गृहरक्षित्रोः, इत्यमरः I. उपस्थेयाम may also mean 'praise' as it is largely used; but the primary meaning 'approach' suits the context better.

ऋक् 6.

1 व्यावः—वृ with वि and आ 'has opened or opens' as सायण translates it. वसिष्ठ here tells सरस्वती that he has opened the gates of sacrifice to admit her and calls upon her to be great and bestow wealth on him. This is an amusing address to a deity. वसिष्ठ takes to himself rather a high position as having in his hands the power of giving or refusing admittance to a sacrifice. This is not the only place where we have the ऋषिs taking this attitude. They say "We give oblations to gods and get health, wealth, sons, cattle and other blessings from them." They describe Indra as greedily drinking सोम as a preliminary to bestowal of blessings. All this however, speaks of the simple and artless devotion of these early days.

सूक्त. VIII. 29.

This is a hymn composed of Riks dedicated to different gods. Its peculiarity, however, is that no deity is directly mentioned in the ऋक्s. The deity of each verse is to be ascertained by its characteristic epithets mentioned, and functions alluded to in the verse. The verses are as it were so many conundrums proposed to test the ingenuity of readers. Each of the verses of this hymn then is to be understood in this way. Where we have the works of Indra, viz. the phenomenon of rain, the killing of वृत्र or so, the ऋक् is to be set down as Indra's and so on.

ऋक् 1.

I The first ऋक् is referred, by सायण, to सोम and he justifies his position by explaining all the words and expressions as describing सोम. In explaining सूनर he is obliged to take advantage of the later, that is, postvedic tradition of the identification of the moon with सोम. He has taken हिरण्ययमङ्क्ते—'puts on golden ornament.' Also in reference to Soma, बभ्रु is no doubt, once used as an epithet of सोम (IX. 98, 7). It is also applied to others and so is not peculiar to सोम विषुण which is explained by सायण in more than one ways, is never an adjective qualifying सोम. The application of the later tradition just mentioned is not justifiable in the interpretation of the ऋग्वेद. सोम is not described as putting on ornaments. It will thus be seen that the ऋक् does not naturally point to सोम in an unmistakable way. The mention of ornaments is in the Veda to be found in the case of the मरुत्s. I. 64, 4; VII. 57, 3;

VIII. 27, 11. This is a peculiar characteristic of the मरुत्. and if we take this verse to refer to one of the मरुत् it would not be improper. The other adjectives which can be applied to any deity may qualify even मरुत्. We think the principle to be followed in the interpretation of these ऋक्s should be this—We must get hold of the peculiar characteristic of a deity before we set it down as belonging to it. The minor adjectives may have their general meanings. In this way the मरुत् who are called रुद्र's boys were fond of decorating their bodies with ornaments, different ones for the different parts of the body. Dr. Aufrecht suggests the same* though M. Langlois thinks that the sun is meant.

ऋक् 2.

1 योनिमेक आ ससाद—This is properly pointed out by सायण to be an indication of *अग्नि*; because he is *described* to *take a seat* (in the house of a sacrificer). In VIII. 4, 5 we have आ यो योनिं देवकृतं ससाद Now the same is sometimes said of other deities; but here we have again the epithet द्योतनः which would point out to deities of light अन्तर्देवेषु द्योतनः means 'brilliant in the midst of the gods.' अग्नि is said to bring gods to the sacrificial place and thus 'the intelligent, the brilliant in the company of gods'—all these go to differentiate अग्नि from all other gods.

ऋक् 3.

1 This ऋक् is unmistakably रुद्र's, since we have the mention of वाशी his weapon.

ऋक् 4.

1 This undoubtedly refers to Indra.

ऋक् 5.

1 जलाषभेषज='Of comforting medicines.' जलाष is used in VII. 35, 6 शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः where सायण explains the word as दुःखद्रावकः. The name रुद्र itself has been explained by सायण to mean the same thing. (See note on V. 73, 8) सायण here properly fixes जलाषभेषज as the determining epithet of this verse; because we have it in I. 43, 4 as an epithet of रुद्र. In his gloss on this ऋक् (I. 43, 4) सायण derives जलाष thus:—जायन्ते इति जाः। लाषः =अभिलाष from लष् 'desire.' ज is compounded with लाष, thus meaning सुतम् =जातां लाषो यस्मिन् तत्। जलाषस्य भेषजं यस्मिन् स जलाषभेषजः रुद्रः। We have also तिग्मायुध an epithet of रुद्र in VII. 46 a hymn addressed to रुद्र. In verse 3 of that hymn we have रुद्र having thousand medicines. सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा.

* Muir's note page 90 volume IV. Sanskrit Text

ऋक् 6.

1 पीपाय is Perfect from the irregular reduplicated base पीपि which Whitney notices in 786 where, however, we miss this particular form. सायण tells us that the root प्याय् which generally means 'to grow' has here the sense of 'to protect.'

2 The deciding word is, as सायण says, पथ: which occurs very often in the hymns of पूषन्. It is his function to keep the ways free from assailants and पूषन् is constantly invoked to chastise the opponents that are likely to obstruct the path of ऋषिs. It is पूषन् again who makes wealth of easy attainment. धनानि सुषणा कृधि. (I. 42, 6)

3 The simile here, had it not been in Veda, would have been offending; because it is जातिगतन्यूनत्वदुष्ट, as तस्कर, which is उपमान, is altogether inferior to god पूषन् the उपमेय. The suggestion by such a comparison is of the उपमेय's doing evil deeds which is saying something improper. Altogether this verse can be parallelled to चांडालैरिव युष्माभि: साहसं परम कृतम् । and the remark अत्र चांडालजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वस्ये- रनुचितार्थत्वम् । will hold good. The Vedic Rishis, however, are not bound by the canons of modern critics.

ऋक् 7.

1 This verse unmistakably refers to विष्णु as we have the indication उरगाय: and त्रीणि विचक्रमे both of which we may find in VII. 100, 1 and 3.

2 उरगाय: is variously explained by our commentator; but in the light of उरुक्रम another epithet to विष्णु we may translate 'of wide course or step.'

3 त्रीणि विचक्रमे—This is often said about विष्णु in the Veda that the three steps of विष्णु in his वामनावतार or dwarf incarnation have been identified with this mention of three-fold appearance of विष्णु. On various grounds it has been proved that the modern tradition is not meant in the Veda. यास्क at any rate seems to accept one of the explanations given by his predecessors—शाकपूणि and और्णवाभ, the former saying that Vishnu's three appearances are in three different places, in three different forms; as the fire on the earth, the lightning in the firmament, the Sun in the sky. और्णवाभ thinks that the Sun plants his foot first, on the समारोहण—'the hill of rising,' second on विष्णुपद which is the 'meridian height' as explained by दुर्गाचार्य, Yaskâ's commentator, and the third गयशिरस् viz. 'the hill of setting.' सायण of

course in his interpretation of Vedic passages found it impossible to divest himself of the later tradition of विष्णुपुराण. The occasion of the three steps of the dwarf incarnation has not alluded to in the Veda in the faintest manner, nor have we mention of anything like an incarnation in the sense in which we understand the word अवतार at present On the whole we must regard the Vedic ऋषिs totally innocent of such a tradition, recognising at the same time, however, in their words sufficient basis for the active imagination of subsequent poets

ऋक् 8.

1 एकया द्वौ—This at once points out that the ऋक् refers to अश्विन्s who are associated with सूर्या their common bride taken at a self choice marriage The two gods are constantly associated मित्रावरुणौ or any other deities द्यावापृथिव्यौ, इन्द्रासोमौ &c cannot be called the *two* in the sense in which this epithet can be applied to अश्विन्s, because *each of the deities thus paired, has got hymns or portions of hymns* separately dedicated to itself, but the अश्विन्s are always inseparable द्वौ alone would thus have unmistakably pointed out अश्विन्s एकया which सायण points out as the distinguishing word, no doubt, confirms the same idea as we have सूर्या in many ऋक्s spoken of as accompanying the अश्विन्s

2 विभिश्वरत —This is also an indication of अश्विन्s because birds are said to be yoked to अश्विन्s' chariot, This has been interpreted in some cases as *referring to* 'horses swift as birds' Still there is no doubt that अश्विन्s' horses have been more often compared with birds than those of any other deities Again in order to maintain that अश्विन्s' chariot *was driven by horses we are constantly required to* put the interpretation of रूपकातिशयोक्ति आवां श्येनासोऽश्विना वहन्तु रथे युक्तासो आशव पतंगा (I 118, 4) यद्वां रथो विभिष्पतात् (I 46, 3) There is no doubt that horses also were yoked to their *chariot and this fact may* be an argument in favour of understanding विभि and श्येनास to be used for horses by the अध्यवसाय of उपमेय Their name अश्विन्s is also an argument to justify *the same explanation*

3 प्रवासा—is used for प्रवासिनौ 'travellers'.

ऋक् 9.

1 द्वा—This cannot be the deciding word here (See note 1 on previous verse) सम्राजा is no doubt the differentiating expression as सायण points out Again we know that वरुण's house is high up above in the sky whence he sees the deeds of men, that *are* done and *are to be* done

2 उपमा—This word is explained by सायण as 'unrivalled' in many places (VII, 30, 14) and as Whitney points out in 474, this is a superlative from उप, the comparative being उपर. In his gloss here सायण gives us, as it were the process by which उपम comes to mean 'unrivalled, excellent, the best.' His first explanation is like our figure— उपमेयोपमा, मित्रः वरुण इव वरुण: मित्र इव। His second explanation is based upon the inherent nature of उपमान. When we make a thing a standard of comparison we do not do so unless it is admittedly superior.

3 सर्पिरासुती = 'To whom ghee is offered, having ghee for their oblation.' This form of the epithet occurs only here, in other words it is never applies to मित्रावरुणौ conjointly. सर्पिरासुतिः is only once applied to मित्र (VIII, 74, 2), but it is four times applied to अग्नि.

ऋक् 10.

1 This ऋक् is in praise of the अत्रिs whose peculiar exploit is here spoken of. The अत्रिs meditated a great hymn whereby they made the Sun to shine. In the fifth Mandala which is of the अत्रि family we have a portion of hymn (40th) extolling the अत्रिs for the rescue of the Sun from स्वर्भानु a demon that had altogether enveloped him (see V. 40,9). This seems to be the description of an eclipse of the Sun. स्वर्भानु the demon overspread the Sun with darkness and the worlds appeared in the plight of a bewildered person knowing neither where he is nor where to go. Indra was dissipating the illusions spread below the Sun when अत्रि too repeated a hymn and drew forth the Sun concealed by darkness thwarting his works. सूर्य pitifully invoked अत्रि's aid in the following words—"O Atri, let not the violater swallow me, through greed,—me who am yours. You are मित्र with truth for your wealth, may you and king वरुण protect me here". अत्रि then repeated a hymn, propitiated the gods and replaced the Sun in the sky to shine as before. अत्रि thus made the Sun to shine.

सूक्त. X. 72.

ऋक् 1.

1 जाना—Vedic for जन्मानि = 'birth'. It occurs only once more.

2 विपन्यया प्रवोचाम = "We shall say by way of praise'. सायण correctly translates the word विपन्यया by स्तुत्या in all other places. It comes from पन् 'to praise'.

3 य प्रपश्युत्तरे युगे—सायण takes the whole half as one sentence and translates 'who would see the praiser in a future age when hymns would be sung' He takes स्तोतारम् as an accusative to पश्यात् and refers य to the collection of gods spoken of as देवानाम् in the first half This meaning of सायण seems to be the best of all that have been proposed It only says in a periphrasis who are immortal, because the poet seems to say 'we celebrate the births of Gods (whom our ancestors have worshipped)—who have seen our ancestors worshipping, who are seeing us worshipping, and who will in future ages see those that come after us, when these (future) will sing hymns' Muir takes उक्थेषु शस्यमानेषु with प्रवोचाम in the first half and refers य to each of the praisers themselves His translation is 'Let us in chanted hymns, with praise declare the births of gods—any one of us who in this latter age may behold them' Prof Max Muller, as Muir tells us suggests an alteration in the संहिता, यत् for य in order to translate the clause as 'that a man may see them &c'

मन्त्र 2.

1 पूर्व्ये = 'Early, ancient' In the same way we have नव्य 'recent' or 'modern'

2 असतः सदजायत – 'The existing was born of the non-existing' This is a common idea of the उपनिषद्s and with his full knowledge of the subject सायण could not resist the temptation of referring to the उपनिषद् literature and assuming the modern of technicalities of theological treatises to be meant by the hymner It must however, be admitted that some of the Vedic poets of the last मण्डल were not far removed from the days of subsequent philosophical thought. In such hymns as कस्मै देवाय हविषा विधेम and नासदासीन्नोसदासीत् there is an attempt to solve the insoluble puzzle of the world s creation, and ideas have been put forth and hints thrown out which border on the rational theory of monotheism so ably established in the philosophical works of our society both in ancient and in modern times.

मन्त्र 3

1 सायण takes आशा to mean 'quarters' and उत्तानपद् to mean 'trees' सायण s meaning of the word उत्तानपद् is fanciful The word occurs in no other hymns and both Muir and Max Muller do not undertake to translate it आशा which word occurs again in the next verse is translated by 'regions by Muir

मन्त्र 4

1 The birth of अदिति and दक्ष from each other is explained by यास्क

as divine and supernatural Gods create each other as in the obvious case of the day and night

ऋक् 5.

1 ता देवा अन्वजायन्त = 'Gods were born to her'

2 अमृतबन्धव —This is an adjective of देव and may mean 'immortal brothers' or friends or brothers of Gods' or 'of undying or permanent relationship'

ऋक् 6

1 सुसंरब्धा—(Lit) ' well begun,' सायण translates 'well born ' संरम in modern Sanskrit means agitation It seems Muir attaches this meaning to सुसंरब्ध when he translates this verse as follows —"When, gods ye moved (agitated) upon those waters, then a violent dust issued from you as from dancers This dust सायण understands to be the Sun that issued forth and settled in the sky to illumine the world

ऋक् 7

1 यतय —Sayana takes the word यतय to mean 'clouds' Muir translates it by 'strenuous men' यतय may be like अत्रय the Rishis of a particular family as in VIII 6, 18, VIII 3, 9 It is not a family spoken of by itself and so one does not feel his ground firm when he takes that meaning Since the Yatis are made the उपमान the standard of comparison, it goes without saying that they must be quite famous if they really refer to any particular family Now, we have a Zend word 'Yatem meaning fortune, wealth.' From this if we understand यतय to mean 'wealthy people,' we shall have good sense Wealthy people have by spending their riches on noble purposes conferred everlasting obligations on the people of a country Good kings and ministers fill the world with such deeds Secondly if we understand the world यति etymologically from यत् to strive' and take it to mean 'strenuous or industrious men that also will give good sense Montesquieu in his excellent work on Spirit of laws' tells us under the article 'Human industry' that what are now rivers were formerly lakes bounded by hills and mountains and that industrious men broke the barriers down and made the rivers to flow What a blessing have these forgotten giant workers conferred on the word Not to go so far as these, look at M de Lesseps the inventor of the Suez Canal scheme What a revolution has he made

(१) जर स्वत त्याच मालकीचा धदा असेल तर खुद्द मालकाची

(२) भागीदारीचा धदा असेल तर एकाद्या भागीदाराची.

(३) हिंदु अविभक्त कुटुंब असेल तर कुटुंबाच्या कर्त्या मनुष्याची अगर मुख्य मनुष्याची.

(४) एकादी कंपनी असेल व ती जर १९५६ च्या कंपनी कायद्यान्वयें नोंदलेली (Incorporate) असेल तर त्याच्या डायरेक्टर, मॅनेजिंग एजट अगर कपनीच्या मुख्य अधिकाऱ्याची

(५) जर राज्यसरकार स्वत विक्रीचा व्यवहार करीत असेल तर त्या राज्य सरकारनें नेमलेल्या अधिकाऱ्याची.

(६) वरील सेरीज इतर कोणत्याहि बाबतीत मुख्य अधिकाऱ्याची अगर तो धदा चालविणाऱ्याची जर एकाद्या व्यक्तीची एकाद्या राज्यात एकाहून जास्त धंद्याचीं ठिकाणें असतील तर अशा व्यक्तीनें सर्व ठिकाणाचा उल्लेख करून एकच अर्ज केला पाहिजे, मात्र त्यामध्यें धंद्याचें मुख्य ठिकाण कोणतें हें त्यानें स्पष्टपणें नमूद केलें पाहिजे व तें मुख्य ठिकाण अगर जागा ज्या राज्यात त्याचा धदा असेल तेथील विक्रीकराच्या कायद्याखालीं नमूद केलेल्या जागेहून वेगळें असता नये (R 3 C S T R & T Rules 1957)

उदाहरणार्थ—मुंबईच्या व्यापाऱ्याचीं मुंबईत व पुण्यात अशीं दोन धंद्याचीं ठिकाणें आहेत त्यानें विक्रीकर अधिकाऱ्यास मुंबई विक्रीकर कायद्याखालीं आपल्या धंद्याचें मुख्य ठिकाण मुंबई हें दाखविलेलें असेल तर केंद्र विक्रीकराखालीं नोंदणी नबर घेतानाहि त्यानें मुंबई हेंच मुख्य ठिकाण म्हणून दाखविलें पाहिजे

कलम ७ पोट कलम (१) प्रमाणें नोंदणी नबर घेण्यासाठीं करावयाचा अर्ज व्यापारी अशा तऱ्हेनें नोंदणी नबर घेण्यास पात्र झाल्या तारखेपासून ३० दिवसाच्या आत केला पाहिजे (R 4 (i) C S T R & T Rules 1957)

एकाद्या व्यक्तीनें आतरराज्य विक्री केलेली असेल तर ती व्यक्ती नोंदणी नबर घेण्यास पात्र ठरेल

कलम ७ पोट कलम (२) प्रमाणें ज्याला ऐच्छिक (Voluntary) नोंदणी नबर घ्यावयाचा असेल अशा व्यक्तींना ह्या कायद्याची अमलबजावणी

सुरू झाल्यावर केव्हांहि अर्ज करता येईल (R 4 (2) C S T R & T Rules 1957)

ज्यावेळीं फॉर्म A मध्यें केलेल्या अर्जावरोबर असल्याची संबंधित अधिकाऱ्याची खात्री होईल त्यावेळीं तो फॉर्म B मध्यें नोंदणी नंबर देईल त्याचप्रमाणें एकाद्या राज्यात व्यापाऱ्याच्या जेवढ्या धंद्याच्या जागा असतील तेवढ्या फॉर्म B च्या म्हणजे नोंदणी नंबराच्या प्रती तो देईल

जर अर्जांत नमूद केलेल्या गोष्टींबद्दल त्याची खात्री पटली नाहीं तर त्या व्यापाऱ्याचें म्हणणें ऐकून घेईल व तेवढ्यानेंहि खात्री पटली नाहीं तर तो विक्रीकर अधिकारी तो अर्ज नामंजूर करील (R 5 C S T R & T Rules 1957)

अशा तऱ्हेनें मिळालेला नोंदणी नंबर धंद्याच्या मुख्य ठिकाणीं ठेवला पाहिजे व त्याच्या प्रती धंद्याच्या इतर ठिकाणीं ठेवल्या पाहिजेत (R 6 C S T R & T Rules 1957)

मिळालेल्या नोंदणी नंबरामध्यें कांहीं फरक करून घ्यावयाचा असेल तर संबंधित अधिकाऱ्याकडे अर्ज केल्यास व त्याची खात्री पटल्यास तशा तऱ्हेचा फरक तो नोंदणी नंबर व त्याच्या प्रती यात करून देईल (R 7 C S T R & T Rules 1957)

नोंदणी नंबर हरवला असेल अगर इतर कोणत्याहि कारणानें खराब झाला असेल तर रु २/- फी भरून त्याची नक्कल घेता येईल (R 8 C S T R & T Rules 1957)

नोंदणी नंबर रद्द होणें अगर करवून घेणें:—

जो व्यापारी आपला धंदा बंद करून केंद्र विक्रीकर कायद्याखालीं विक्रीकर भरण्यास पात्र ठरणार नाहीं अगर ज्या व्यापाऱ्यास असा नोंदणी नंबर दिलेला असेल त्यानें धंदा बंद केला अगर असा व्यापारी मृत्यु पावला असेल तर त्या अधिकाऱ्याकडून त्याला अशा तऱ्हेचा नोंदणी नंबर मिळालेला असेल तो अधिकारी असा दिलेला नंबर रद्द करील (Sec 7 (4) Read with C S T R & T Rules 1957, R 9 & 10)

in history by his scheme which has restored to the Mediterranean sea its old importance lost by it since the passage round Africa was discovered.

2 भुवनान्यपिन्वत = 'Made the worlds happy'. The poet means to say that as वृत्ति gave happiness to the world, so you did the same by driving out the Sun concealed in the ocean.

3 समुद्रे गूळ्हं—This ocean of course is the region of the clouds. It is natural for the primitive people to suppose that the Sun's setting is no other than his being hidden in the vast *skyey regions.* समुद्र is the Vedic word for these. Such expressions as समुद्रे गूढ were understood in later days to mean 'concealed in the *ocean*'. There being no notion remaining of समुद्र being the *aerial ocean,* the word was taken in the sense of the *watery ocean.* To this is probably owing to the later belief that the Sun at setting sinks into the western ocean.

पयसि प्रपित्सुरपरांबुनिधेरधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत्.
Māgha, X.

4 अजभर्तन—अभरत: has received the augment तन which is added in the Veda without any special purpose भृ of course is the Vedic form of the root हृ.

ऋक् 8.

1 तन्वस्परि = 'from the body'. Sâyana quotes later works enumerating the eight suns, seven of whom were taken to the gods and the eighth was thrown away.

ऋक् 9.

1 त्वत्पुनर्मार्तांण्डमाभरत् = 'She again took up Mârtânda for birth and for death'. Sâyana supplies प्राणिना before प्रजायै मृत्यवे. He means that the Sun, who is meant by Mârtânda, is the measurer of time and the life of men. Their birth and death are dependent on the days which are made by the Sun.

2 This verse is mysteriously explained in the शतपथ ब्राह्मण that Mârtânda who was given up undeveloped into any distinct shape was taken up by the seven full fledged Âdityâs and shaped into an elephant who afterwards became विवस्वान् आदित्य of whom came all creatures. Altogether the whole hymn must be confessed to be not very intelligible. Still we perceive an attempt to rationalise the creation of the various objects of nature.

3 The number of Âdityâs is not definite in the Vedas. Sometimes only वरुण is called आदित्य, sometimes मित्र and वरुण are called so. अर्यमा is added and the three are called आदित्यs; then we have Indra added as a fourth Âditya. Sometimes they are five सविता, भग, वरुण, मित्र and अर्यमा. We have दक्ष added to the number and we have here in "the eighth" verse of our present hymn the Âdityâs as seven.

An ingenious explanation of this mysterious hymn is given in the latest issue of the Vividhajnân Vistâra an ably conducted monthly magazine of Marathi literature. The writer, who from his style seems to be our famous Professor Râjârâm Shâstri Bhâgvat, is of opinion that in this hymn we have a description of the rise of stars. He takes देवs to mean 'stars', उत्तानपाद् to mean the firmament (आकाश), दक्ष and अदिति to mean 'day' and 'night' respectively The eighth ऋक् according to him will be translated:—"Eight are the sons of Aditi, who were born from her body. To the stars she repaired with seven (*i. e.* 'she came to an end). Then she gave birth to the Sun". The heading of the article, which I hope is the first of a series, is "History and semblance of history". The writer says that the Paurânik age has made a mess of this cosmical hymn. He says this hymn is not historical, it only looks as if it were one.

सूक्त X. 108.

ऋक् 1.

' This verse begins an interesting dialogue between पणिs and सरमा. The पणिs stole the cows in search of which Indra sent सरमा the divine bitch (देवशुनी) the messenger of the gods. When सरमा reached the region of the demons, they tried to gain her over to their side. With this introduction we shall understand the present hymn without difficulty. The first verse is the speach of the पणिs and the second is सरमा's a reply to them. Thus we have throughout the hymn पणिs and सरमा talking with each other.

1 परार्चैर्जगुरिः—सायण takes परार्चैः as instrumental meaning 'passages that could not be crossed over again'. परार्चैर्जगुरः—'full of such passages', परार्चैः however, may be taken as an indeclinable like नीचैः, उच्चैः &c. meaning 'aside', 'out of the way' as सायण himself takes it in VI. 74, 2. जगुरिः may come from गा 'to go' and may mean 'leading' or 'conducting' as Monier Willams takes it. जगुरिः परार्चैः may then mean 'leading aside'. जगुरिः occurs here alone.

2 अस्मेहिति—Is another word which occurs nowhere else It is really not clear why the पदपाठ puts it as a compound हिति from हि 'to send' means 'message or errand' कास्मेहिति 'what message (is) for us?' 'What is the business with us?'

3 का परितक्म्या—'What (kind) of night was it with you? meaning how did you pass it, in safety or in danger?' We have the root तकि इच्छ्रजीवने i.e तकृ 'to be in danger or difficulty' परितक्म्या which is often rendered as 'night' may mean simply 'difficulty' Our clause here may thus be translated 'What difficulty (had you in coming over here)?'

4 रसाया पयांसि—The waters may be of a river or we may take the word रसा to mean the 'earth,' and then those waters may be all 'waters on the earth,' i e of the rivers on the way.

ऋक् 2.

1 अतिष्कदोभियसा—सायण takes it to mean 'through fear of transgression' It is not clear what this means Of what transgression the water of the river was afraid? Is it any fear of punishment from Indra? In that case अतिष्कद् need not be taken as an abstract noun. अतिष्कद् may be understood to be the ablative of अतिष्कद् meaning 'outdoing or surpassing or transcending all' referring, of course, to Indra सरमा thus may be taken to mean that the water of the river protected her through fear of Indra अतिष्कदे occurs in VIII 67, 19 where सायण explains it by अतिक्रमणाय No other form of the word occurs in the Veda

2 तद् refers to water It is to be noted that although पयांसि is plural we have not got the plural pronoun

3 न —This is used by सरमा regarding herself It may be to glorify herself or she may have some attendant with her.

ऋक् 3.

1 दृशीका—सायण first translates it as दृष्टि and then explains as दृष्टिरूपा सेना It is difficult to see what he means by 'an army in the form of sight' सायण's mind is probably full of the later tradition of the thousand eyes of Indra दृशीका must mean 'appearance,' 'form,' 'beauty' as we have the word used elsewhere The demons inquire 'Of what kind is Indra, what is the form or appearance of him whose messenger you have come hither from afar?'

2 On the next half सायण remarks that it is not addressed to सरमा, but is a consultation of the demons among themselves, and thus

according to him the translation would be "Let her come, we shall make friends with her and she may become the lord of our cows" It does not appear why the second half, too, should not be considered as addressed to सरमा with reference to Indra himself Of course the पणिs do not seriously mean what they say They only say it to draw सरमा into their clutches Thus understood, the line will be translated 'Let him come, we shall make friends with him, and then he will be our herdsman" They say this to सरमा about Indra, and this suits well with her reply in the following verse.

मन्त्र 4.

1 न तम् गूहन्ति &c = 'The deep rivers cannot swallow or hide him in (to him they are not impassable) As for you, oh पणिs, killed by Indra, you would lie low.

मन्त्र 5.

1 गाव —Is to be understood in the accusative.

2 क एना अवसृजादयुध्वी = 'Who will let them off for you without fighting or measuring swords?' अयुध्वी see note on हिरवी II 38

मन्त्र 6.

1 असेन्या = 'Unworthy of an army' (सायण) It may give better sense if we take it from अस् 'to throw' with the termination एन्य in the sense of the Potential The clause would mean 'your words O Panis are to be despised, not to be regarded' There is no other occurrence of this word in the Veda. असेन्य here seems to mean 'silly, insane or foolish' but we do not see our way to attach this meaning to the word 'Sane' is no doubt akin in appearance and we have a Greek root meaning Sinnen—'to know' and it will not perhaps be amiss to refer the word to this root

2 अनिषव्या = 'Not able to bear arrows, weak' 'Not to be killed.' (M W)

3 अधृष्ट—Lit means 'unchallenged' Let your path be unassailed hitherto What is unassailed may easily be looked upon as unassailable So अधृष्टो व एतवा &c may mean so far as going by the way you move in is considered, you may well think it to be beyond the attempt of any body in future because it has been so long but you will find that you are not justified in this overweening confidence

4 उभया = 'In both ways of both types' In order to give some sense to उभया we must suppose it to mean 'weak and strong' or 'whether in war or in peace' 'whether fighting or submitting' It is

noticeable that many of the words of this whole hymn are not to be found elsewhere in the Veda असेन्य, अनिषव्या occur only here

5 This is on the whole a difficult verse It may be translated thus "Your words, oh Panis, are quite foolish Your sinful bodies may be impenetrable to arrows Your path may be unassailed in crossing But (mind well) Bṛhaspati would by no means brook both (these)" When you will have to fight with Indra and Bṛhaspati you will know that your bragging was vain and that your confidence in your power to meet the enemy was misplaced It is not clear what Bṛhaspati had to do in this connection Sâyana gives us no definite help in his gloss on I 92, 3 where we have the same tale alluded to Sâyana suggests that we should understand Indra by Bṛhaspati

ऋक् 7.

1 रेकु = 'Suspected,' 'full of suspicion,' 'full of danger' रेकु is taken to mean रिक्त 'void, destitute (IV 5, 12) It is there understood to be derived from रिच् सायण here takes it from रेकृ 'to suspect' May it not mean 'solitary' or 'deserted'?

2 अलयम् = 'In vain.' It occurs once more in X 71, 6

ऋक् 8.

1 अयास्य —We have this word interpreted as 'invincible,' 'valiant in VIII 62, 2 and I 62, 7 But we see it often understood as a proper name of one of the अंगिरस Both the senses would suit here The singular number of the word need cause no great difficulty in the Veda.

2 अथैतद्वच &c = 'Then the पणिs will have to vomit these words' meaning they will have to disown what they have said This is exactly opposite to the English idiom of *swallowing* or *eating* or *taking back one's own words* The पणिs have said in the last verse that सरमा's coming over was in vain सरमा now emphatically retorts 'nine अंगिरस with अयास्य among them being invigorated by a draught of सोम will come down here and take off the herd of the cows and divide it among themselves When this will be accomplished, the boast of the पणिs would, of course, count for nothing, and they will have to submit

ऋक् 9

आजगाथ—We have here this use of the Perf 2nd Pers Sing in a dialogue It cannot be thus used in classical Sanskṛit On the whole throughout this hymn we have many peculiar Vedic declensional and conjugational forms The use of the Vedic subjunctive is very

free. See आगच्छात्, दभव, दधाति, सृजात्, अवसृजात्, भवति &c. For Declensional irregularities note the forms दूतीः, मना, तिग्मा, आयुधा, अश्वेभिः &c.

2 प्रबाधिता सहसादैव्येन = 'Oppressed by the might of the gods. This is said by the Panis to poison her mind against the gods.

3 अप ते &c. = 'O you of good luck, we shall give you (some) of the cows.' They are making all these offers which she indignantly refuses in the following Ṛik.

ऋक् 10.

1 गोकामा मे अच्छदयन्यदायम् = 'When I came, they seemed to me eager for cows.'

2 वरीय'—सायण proposes two ways of taking this word. He would supply गवां वृन्दं परित्यज्य after वरीयः or simply देशम् as object अपेत. The translation according to him would be, (1) "Give up the large herd of cows and go away hence," or (2) "Go away hence, O पणिस, to a more distant place." वरीयः may perhaps be used in the sense in which *better* is often used in English 'Better for you to do this or that &c.' So the clause may mean 'Better for you, O पणिस if you go away hence.'

ऋक् 11.

1 उद्गावो यन्तु मिनतीर्ऋतेन = 'Let the cows breaking open the doors get out by the straight way.' It is, of course, to be remembered that these cows are no other than the rain waters which are often said to be confined by the demons. Indra is always said to interfere and break open the doors of the fortresses and let the waters flow. The allegorical way of describing the phenomenon of rain is very common in ऋग्वेद. It does not, however, seem necessary to understand this sort of description wherever we have the पणिस and the cows. In the primitive days of Aryan settlement in India, they must have been leading a pastoral and agricultural life and to them cattle must have been a very valuable possession. The aboriginal races that might be coming in the way of their onward progress might be giving them constant trouble by robbing them of their cattle. It is, therefore, not altogether impossible that they should invoke the aid of their gods for the liberation of cows taken away by their enemies. One is inclined to think that in this hymn there are at least as many chances of cows being the waters as their being the cattle both of which the Aryans valued equally for their agricultural purposes. The writer referred to at the end of the notes on the

last hymn maintains that this is a historical hymn and countenances the suggestion that Panis might be Phœnecians

सूक्त. X. 139.

ऋक् 1.

1 पूषन्—See note on पूषन् VIII 99, 6 This is one of the important deities in ऋग्वेद He presides over prosperity He is called इड स्पति and पुरुवसु He is said to bring light, to see all men, and to go through the sky followed by the sun and the stars He keeps the paths of the world safe He is one of the three gods that have to do with the heavenly light The two others are सूर्य and सविता

ऋक् 2

1 आपप्रिवान्=Filling (with his rays)'

2 घृताची —सायण takes it 'the corner directions' in order to distinguish it from विश्वाची which he takes to mean 'the broad directions—East, West &c' Some suggest that विश्वाची means 'all directions' and घृताची 'the directions where ice melts *e* *i* the high mountain lands of North eastern Panjab घृताची is particular and विश्वाची is general Altogether it is difficult to say what these words mean here

ऋक् 3.

1 देव इव—It is not clear what this simile means Who is the देव that is उपमान? We know that वरुण is known as truthful सत्यव्रत, and as we have seen वरुण to be praised as सम्राट् the sovereign, so here by देव he may be intended Again it is not unlikely that सविता the god of day should be compared with वरुण who is the god of night. In the next line we have सविता compared with Indra with reference to another quality This way of describing the matter in hand by means of a मालोपमा is not uncommon with poets

2 समरे—सायण gives the word समीने for it, but explains it by सम्यक् प्राप्ये-for the proper acquisition of wealth (of booty) He explains समरे etymologically from सम्+ऋ, ऋ 'to go,' समरे=संगमने, because it is to be taken with धनानाम् It may be looked upon as an infinitive of purpose

ऋक् 4.

1 दद्दशुषी = 'Those that have seen', Perfect participle of दृश् दद्दश्वान् is the Mas Sing which occurs only once IV 33, 6 दृश्वन् which occurs in later Sanskrit as in इतपारदृश्वा does not occur in the Veda at all.

2 तदन्वैवत् &c.,—'Indra the regulator of these knew it and surveyed the ends of the halo of the sun'. इन्द्र is the regulator of the course of the waters. This function of Indra's is very commonly spoken of and we have it even in the hymns in the present selection.

ऋक् 5.

1 दिव्यो गंधर्वः = 'Divine गंधर्व.'

2 रजसो विमानः = 'Measurer of the world, of the regions'.

3 धियो हिन्वानः — 'Cherisher of rites'.

अव्याः—Third person sing. Benedictive from अव्. The modal affix यास् being added we get अव्यास्, and the 3rd pers. sing. term. would give us अव्यास्त्. But as the language avoids a conjunct consonant at the end of a word by dropping the final, we get अव्याः. In classical Sanskrit, if there were no हंसपदन in this case, we should have expected अव्यात् by dropping the penultimate instead of the final according to the general rule.

ऋक् 6.

1 चरणे नदीनाम्—The locative चरणे shews the purpose; 'for making the rivers flow, Indra got at the cloud'.

2 अश्मव्रजानाम्—This word occurs in IV. 1, 13 as an adjective of cows. सायण explains अश्मव्रजाः as पर्वतैः परिवृताः. Here he takes अश्म in the sense of cloud and explains अश्मव्रजानाम्—'of those that have the cloud for their pen' and of course, supplies अपाम् waters to be qualified by the बहुव्रीहि compound. आसां गंधर्वो अमृतानि वोचत्—'The गंधर्व celebrated the immortal courses of the (rivers)'. सायण translates the clause as 'Indra in the shape of विश्वावसु allowed the waters of these (rivers to flow)'.

3 गंधर्व—गंधर्व, पितर्, देव, असुर and रक्षस्—these five are said to be the five tribes of men by some. गंधर्वs are in later mythology called the musicians at the court of Indra, but in the Veda we have गंधर्व used for सोम. It is said that he guards the सोम. विश्वावसु about whom we have the last three verses of this hymn is called गंधर्व and here he speaks of Indra in high terms. Elsewhere we have Indra conquering the गंधर्व and snatching सोम from his hands in the interest of men. Some also suggest that गंधर्वs are inhabitants of गांधार which is identified with Kandahar. So Vishvâvasu might be a Rishi inhabiting those parts, beyond the frontiers of India. This name of विश्वावसु occurs once before in hymn 85 of this same (X) Mandala.

APPENDIX A ACCENT.

When the literature of a language was only on the lips of people it is no wonder that great importance was attached to the pronunciation of words and modulations of voice and tune. Special works were composed for the guidance of students in this department of learning. We must acquaint ourselves with the more important and general rules of accent before the commencement of our study of the Vedas.

ACCENT IN GENERAL

The accent bearing capacity belongs to vowels only and the name स्वर which is given to that group of letters is perhaps given in view of this fact. There is only one accent (उदात्त) in a word, that is with one syllable excepted, the whole word is unaccented.*

1 There are three Svarâs. 1 Udâtta 2 Anudâtta and 3 Svarita.

2 Udâtta (lit taken up raised accented) is the highest† or *acute* tone. Anudâtta not raised unaccented is the lowest‡ or the *grave* tone. Svarita (lit endowed with an accent) is a combination§ of these two and is called *circumflex*.

3 The ordinary system of accent marking in Rig Veda is simple enough. An उदात्त is never marked while the sign of an अनुदात्त is—a horizontal dash line below a syllable. The स्वरित is represented by a perpendicular stroke placed above the syllable.

4 There are many varieties of स्वरित resulting in different ways and they have different names given to them but they are too minute and artificial to require treatment here.

5 The usual occurrence of the स्वरित is on a vowel following यू, व् र् and ल् (chiefly the first two).

6 ¥ An अनुदात्त following an उदात्त becomes स्वरित but‖ when another उदात्त or a स्वरित comes after, it sinks back into its original

* (अनुदात्तं पदमेकवर्जम् पा ६ १ ५८)
† (उच्चैरुदात्त पा १ २ २९)
‡ नीचैरनुदात्त पा १ २ ३०)
§ (समाहार स्वरित पा १ २ ३१)
¥ (उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित पा ८ ४ ६६)
‖ (नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् पा ८ ४ ६७)

character of अनुदात्त Thus in No I. Rik 1 of रिशू and of मिनीमसि the last syllables are स्वरित, but शू retains and सि loses its स्वरित accent, becau e the first is followed by an अनुदात्त and the second an उदात्त The last स्वरित in मन्यवे of Rik 2 of No I is not lost, because it is followed by nothing This unreal or unstable स्वरित is called *enclitic* or *dependent* circumflex by European scholars with a view to distinguish it from the real or stable स्वरित, which is the result of an actual amalgamation of the उदात्त and अनुदात्त

7 A phenomenon called एकश्रुति is remarkable This may be called the *monotone* * All अनुदात्तs coming after a स्वरित are as it were, assimilated into it and so left unmarked An अनुदात्त having an उदात्त or स्वरित immediately following it takes the usual accent mark and is called अनुदात्ततर or सन्नतर † Thus सुदर्शीकसन्दृक् but सुदर्शीकसन्दृगावास्

8 Another and an amusing mode of accent marking deserves notice When a real स्वरित is followed by an उदात्त or another real स्वरित the figure १ or ३ is put after it according as it is short or long and the accent marks are placed over and below the figure as in the following distich of our No 22

उत स्वर्या तन्वा३ स वंदे तत्कदान्वं१ तर्वरुणे भुवानि ।

The shaking in the throat in the case of ३ is considerably longer than in that of १

* (स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् पा १.२ ३९)

† (उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर॰ पा १ २.४०)

APPENDIX B VEDIC GRAMMAR.

It is not possible to give all the peculiarities of the Vedic Grammar here. We shall only mention the broad points connected with the subject Indeed it is difficult to give any systematic account of a body of literature, portions of which are composed at various intervals of space and time What is possible at the best is a statistical account of the varied occurrences of the forms of words No general rules can be given and hence we have Pānini driven to the shelter of बहुलं छन्दसि What is a necessary rule in ordinary grammar is optional in the Veda Still with respect to the various parts of grammar it is possible here to give very roughly some special features and this we proceed to give in order —

SANDHI.

1 Final ए, ऐ, and औ, when followed by any vowel except अ, are changed the first to अ and the last two to आ अ is retained in many cases after final ए or ओ It is generally dropped when य् or व् follows it.

2 The Vedic pronominal forms अस्मे, युष्मे, and त्वे, अमी, मो, नो (*compound indeclinables*) have their finals प्रगृह्य or uncoalesceable

3 Final स्, which changes into a Visarga before hard consonants in classical Sanskrit, is retained in Veda before क्, ख्, and प्, फ्, when the स् ends a preposition, when it ends a genitive before a governing noun, when it ends an ablative before परि, and in a few other sporadic cases दिवस्पुत्र, दिवस्परि, अहेभ्यस्परि

4 In a few cases of दुस् compounded with verbs, the final is not changed to र् but the vowel is lengthened by way of compensation. *e g* दूणाश, दूडभ

5 सेद् for स इत्, सेमम्, for स इमम्, and other cases of the hiatus broken after य for स, occurs very often in the Veda

6 Final र् which is changed to Visarga before hard consonants, is retained in some compounds *e g* अहर्पति, स्वर्चक्षस्, धूर्षद् &c

7 Exceptions to the usual rule of the change of स् to ष् might be noted in the forms and words कवष, जलाष, काष्ठ, दुराषाढ्, अषाढ, अष्ठीवत् Some of these occur in later Sanskrit also

8 Final म् is sometimes dropped before an initial vowel which is then combined with the preceding vowel तुभ्यम् + इद् = तुभ्येद्

9 न् following a long vowel is changed to a nasalised Visarga when followed by a vowel or a semivowel ऋतून् + अनु = ऋतूँ + अनु and then by the regular rule ऋतूँरनु, महाँइन्द्र &c

10 After a nasal, the first of two consonants, neither of them being a nasal, is dropped when homogeneous with the nasal e g युंधि for युन्धि इधे for इन्धे or इन्द्ध The latter is classical.

11 The final vowel of the first member of a compound is often made long, and final अ before व् is very often lengthened as ऋतावसु सूमय, पुरूवसु, वसुजू, शक्तीवत् ,तविषीमत्, ऋतावन्

12 We have in Veda finals arbitrarily lengthened—sometimes for the exigencies of metre, but often even in direct violation of the metre Whitney in 248 has made out a list of such cases

DECLENSION.

1 Nouns in अ besides having the regular forms, make up others thus —

Mas { Nom dual देवा and plural देवास .
Inst plural देवेभि .
Gen plural चरथाम्

Neu Nom and accu plural युगा

2 Nouns in इ and उ m and f likewise make up some forms by adding the case terminations appended to nouns ending in con*sonants*

The case terminations are altogether dropped sometimes, that is, uninflected forms of nouns serve as well as an inflected in some त्रिदृग् for त्रिदृग्ञु यामन् for यामनि &c

CONJUGATION

Some grammatical peculiarities—such as of the use of tenses and moods, the infinitive, the active past participle and others have been noticed in the body of the notes on *proper occasions*

Under an all embracing Sutra Pânini expresses the unstable character of Vedic Grammar and in fact confesses the inability of the grammarians to find any fixity of rule in Vedic literature. व्यत्ययो बहुलम् (III 1, 85) There is transposition of everything Mark the following Sloka of the महाभाष्य —

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

सुप् = declensional termination. काल = tense
तिङ् = conjugation. हल् = consonant
उपग्रह = Pada —Ātm or Parasm अच् = vowel
लिङ्ग = gender स्वर = accent
नर = Person कर्तृ = कारक noun and verb relation.
यङ् = the Sutras (about 100 from यङोचिच to लिङ्याशिष्यङ् both inclusive The grammatical rules laid down by thes Sûtras are not regularly followed)

The best way and certainly the most educative one is to make a grammatical note book and note down every irregularity or rather peculiarity of the Vedic language A constant use of Whitney s Grammar is strongly recommended to the student.